

LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS
VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS

EDMUNDAS TRUMPA

**PELESOS ŠNEKTOS BALSINĖS FONEMOS IR JŲ
VARIANTAI**

Daktaro disertacija
Humanitariniai mokslai, filologija (04 H)

Vilnius, 2005

Disertacija ginama eksternu.

Doktorantūros teisė suteikta Lietuvių kalbos institutui kartu su Vytauto Didžiojo universitetu Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2003 m. liepos 15 d. nutarimu Nr.926.

Mokslinis konsultantas:

Prof. habil. dr. Aleksas GIRDENIS, Lietuvos MA narys korespondentas
(Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, filologija – 04H).

Disertacija ginama Kauno Vytauto Didžiojo universiteto Filologijos mokslo krypties taryboje:

Pirmininkas:

Prof. habil. dr. Simas KARALIŪNAS (Vytauto Didžiojo universitetas,
humanitariniai mokslai, filologija – 04H).

Nariai:

Prof. habil. dr. Dace MARKUS (Latvijos universitetas, humanitariniai mokslai,
filologija – 04H);

Doc. Dr. Danguolė MIKULĖNIENĖ (Lietuvių kalbos institutas, humanitariniai
mokslai, filologija – 04H);

Doc. Dr. Laima GRUMADIENĖ (Lietuvių kalbos institutas, humanitariniai
mokslai, filologija – 04H);

Dr. Vytautas KARDELIS (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai,
filologija – 04H).

PELESOS ŠNEKTOS BALSINĖS FONEMOS IR JŲ VARIANTAI

TURINYS

A. ĮVADAS.....	4
B. BALSŲ FONOLOGINĖ SISTEMA, JŲ KIEKYBĖ, KOKYBĖ	
1. Balsinės fonemos.....	16
2. Balsinių fonemų klasifikacija.....	28
3. Balsių kiekybė	
a) Bendrosios pastabos.....	37
b) Kirčiuotų balsių savaiminė trukmė.....	44
c) Kirčiuotų balsių trumpėjimo tendencijos.....	53
d) Kirčiuotų balsių fonologinis kontrastas.....	59
e) Nekirčiuotų balsių savaiminė trukmė	65
f) Nekirčiuotų balsių fonologinis kontrastas.....	81
g) Poliftongų <i>ie, uo</i> kiekybė ir kokybė.....	88
h) Fonologinės pastabos.....	103
4. Balsių kokybė	
a) Izoliuotų balsių akustiniai ir artikuliaciniai požymiai.....	107
b) Izoliuotų ir D. Joneso kardinalinių balsių lyginimas.....	118
c) Izoliuotų ir rišlios kalbos balsių kokybė	131
d) Rišlios kalbos balsių spektrai	136
C. BAIGIAMOSIOS IŠVADOS.....	151
D. LITERATŪRA.....	154
E. PRIEDAI	
a) Duomenys apie informantus.....	166
b) Šnektos tekstai	167

A. ĮVADAS

Temos aktualumas ir naujumas

Pelesės, Ródūnios, Asavės, Žirmūnų, Ramaškonių (Baltarusija, Gařdino sritis, Varānovo r.) ir kitomis joms artimomis periferinėmis pietų aukštaičių šnektomis pradėta domėtis jau daugiau negu prieš šimtmetį. 1886 ir 1893 m. Varanāvo ir Benekāinių apylinkėse lankėsi žinomas latvių ir lietuvių etnografas, kalbininkas E. Wolteris (žr. [Wolter, 1895, 173–187]), 1895 m. Asavos ir Žirmūnų apylinkėse – norvegų slavistas O. Brochas (jo tarmės ypatybių aprašas ir tekstai Ch. Stango pastangomis publikuoti gerokai vėliau, žr. [Broch, 1958, 1–71] bei šio darbo apžvalgą [Vidugiris, 1959 a, 242–245]), 1906 m. Benekainių apylinkėse – J. Jablonskis. Apie 1930 m., pelesiškės M. Kruopienės liudijimu, į Pelėsą trumpam buvo atvykęs indoeuropeistas P. Arumaa. 1938 m. lietuvių kalbos žodynui Ródūnios – Varanāvo apylinkėse medžiagą yra rinkę N. Grigas ir J. Senkus. Po II Pasaulinio karo kalbininkų dėmesys minėtoms šnektoms nuolatos didėjo – nuo 1952 iki 1991 m. rengtos ekspedicijos, kuriose dalyvavo dialektologai ir kitų kalbotyros sričių specialistai iš Vilniaus, Maskvos ir Minsko (J. Senkus, J. Balčikonis, A. Vidugiris, Z. Zinkevičius, A. Laigonaitė, A. Jonaitytė, D. Gargasaitė, J. Šukys, E. Grinaveckienė, K. Eigminas, V. Vitkauskas, K. Morkūnas, A. Vanagas, L. Grumadienė, K. Garšva, D. Mikulėnienė, N. Vėlius, V. Toporovas, V. Čekmonas, T. Sudnik, L. Nevskaja, T. Civijan ir kt.; išsamiau apie tai [Senkus, 1955, 145–152; Grinaveckienė, 1960, 191–194; Vidugiris, 1988, 21–23]). Šių ekspedicijų metu surinkta medžiaga naudotasi rengiant kapitalinius lietuvių kalbotyros veikalus „Lietuvių kalbos žodynas“, „Lietuvių kalbos atlasas“ [LKA I; LKA II; LKA III]), chrestomatiją „Lietuvių kalbos tarmės“ [LKT, 1970]. Minėtų šnektų fonetikos, kirčiavimo, morfologijos, leksikos, onomastikos bei sociolingvistinės situacijos tyrimų rezultatai apibendrinti baltų–slavų paribio problematikai skirtose knygoose ar straipsnių rinkiniuose (pvz., [BSS, 1972; BSEK, 1980; LR, 1993; EŽLDB, 1999; LKL I, II, 2002]), „Lietuvių kalbotyros klausimuose“ [LKK 1983; 1988; 1989; 1993], atskiruose straipsniuose (tyrimų bibliografiją žr. [Romančiuk, 1989, 215–230]), taip pat studentų diplominiuose darbuose [Povilaitytė, 1970; Černaitė-Navickienė, 1986; Čiarnaitė, 1986; Vaišnytė, 1994].

Išskirtinis susidomėjimas periferinėmis šnektomis nėra atsitiktinis. Šiose šnektose, labiau nutolusiose nuo pagrindinio kalbos arealo, galima rasti daug archajiškų ypatybių. Dėl istorinių, politinių ir socialinių priežasčių jos funkcionuoja dvikalbystės ar trikalbystės sąlygomis ir nyksta. Šis procesas gali būti nepaprastai spartus, todėl minėtų šnektų ypatybių fiksavimas, klasifikavimas ir interpretavimas turi išliekamosios vertės.

Fonologijos požiūriu palyginti išsamiau ir naujoviškiau yra analizuotos lietuvių ir baltarusių kalbų paribio šnektos, priklausančios rytų aukštaičių vilniškių ir vakarų aukštaičių kauniškių patarmėms: Lazūnų, Dievėniškių, Gervėčių, Zietelos, plg. platų

lietuvių, baltarusių bei lenkų fonologinių sistemų aprašą [Sudnik, 1972, 15–115, 1975], balsių kiekybės ir kokybės sistemų irimo interpretacijas [Mikulėnienė, 1996–1997, 57–67; Mikulėnienė, Morkūnas, 1997, 8–17] ir kt. Pietų aukštaičių periferinių šnektų ypatybės fiksuotos gana fragmentiškai ir nesistemiškai – daugiausia kaip kalbų sąveikos ar galimų substratinių reiškinių iliustracijos (pvz., [Šukys, 1960, 178–181; Lekomceva, 1972, 116–134; Vitkauskas, 1980, 202–205; Sudnik, 1980, 181–191; LTT, 1994, 4–5, 46–47; Garšva, 2002, 566–575]).

Tačiau nė viena su rytų slavais kontaktuojanti periferinė lietuvių šnekta iki šiol nėra tirta objektyviaisiais instrumentiniais metodais – dauguma jų ypatybių konstatuota iš klausos, kai kada netiksliai ir net klaidingai (žr. rec. [Girdenis, 1977, 300–306]). Tik Pelesės šnektos vokalizmo kiekybę 1974–1976 m. yra matavęs V. Čekmonas [Čekman, 1980, 206–226].

Šiame darbe, atliktame daugiausia instrumentiniais metodais, stengtasi kiek įmanoma išsamiau aprašyti Pelesės šnektos balsinių fonemų bei jų variantų kiekybės ir kokybės ypatumus, kitimų tendencijas, susisteminti ir papildyti ankstesniuose darbuose pateiktas žinias bei naujoviškiau interpretuoti kai kuriuos reiškinius. Kadangi į juos pažvelgta sistemiškai, gautieji rezultatai ir išvados, manytina, bus svarbūs tolesniems lietuvių tarmių ir apskritai baltistikos sinchroniniams bei diachroniniams tyrimams.

Tyrimų objektas ir tikslai

Pradėjus rašyti disertaciją, ketinta apžvelgti visus Pelesės šnektos fonologinės sistemos elementus – vokalizmo kiekybę ir kokybę, prozodijos reiškinius, konsonantizmą (šia tema paskelbtos kelios publikacijos, žr., [Trumpa, 1997, 214–219; 1998, 85–93]) – šiam tikslui buvo surinkta ir pradėta tirti medžiaga. Tyrimo metu paaiškėjo, kad be išsamesnės vokalizmo kiekybinės sistemos analizės nelengva paaiškinti kai kuriuos šnektos fonetikos ir prozodijos ypatumus, pavyzdžiui, priegaidžių niveliaciją, pakitusią „diviviršūnio“ kirčio distribuciją, tam tikrus balsių pailgėjimo bei poliftongų vienbalsinimo atvejus. Nustatyta, kad ši šnekta fonologiškai nėra stabili, dalį sinchroniniu tyrimu nustatytų faktų būtina interpretuoti kaip neseno kitimo rezultatą.

Atsižvelgiant į tai, buvo suformuluoti nauji darbo tikslai: giliau pažvelgti į pačią šnektos vokalizmo kiekybinės ir kokybinės sistemos esmę, nustatyti šios sistemos stipriąsias ir silpnąsias puses, bandyti modeliuoti jos kitimą. Prozodijos, arba kirčiavimo, bei konsonantizmo tyrimus nutarta palikti ateičiai.

Disertacijoje sinchroniškai aprašyta pietų aukštaičių Pelesės šnektos balsinių fonemų sistema. Pagrindiniai darbo tikslai:

- 1) nustatyti fonemų inventorių, jų diferencinius požymius, pateikti galimus akustinių klasifikacijų variantus;
- 2) apžvelgti fonemų pozicinių variantų kiekybės (trukmės) charakteristikas, jos sąsajas su balsių kokybės statusu;

3) gautus kiekybinės analizės rezultatus palyginti su ankstesnių metų tyrimo duomenimis ir apibūdinti kiekybinės sistemos kitimo tendencijas;

4) aprašyti fonemų alofonų akustinius ir artikuliacinius požymius, nustatyti, kaip jie kinta priklausomai nuo konsonantinės aplinkos ir esant skirtingai balsių kiekybei.

Darbo struktūra

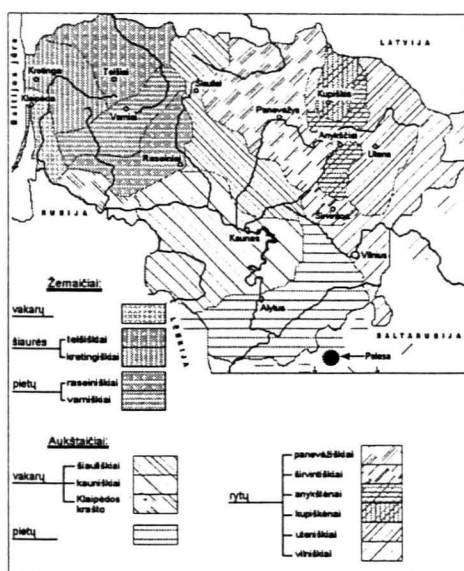
Disertaciją sudaro šios pagrindinės dalys: įvadas, vokalizmo fonologinės sistemos, kiekybės bei kokybės aprašai, bendrosios išvados, literatūra ir priedai (žr. turinį).

Kai kuriuose kiekybės aprašo skyriuose analizuotos ir tam tikrų balsių kokybės charakteristikos. Taip daryta daugiausia tais atvejais, kai buvo būtina patikslinti kai kurias balsių kontrastines ypatybes. Į balsių kiekybės skyrių taip pat įdėtas poliftongų kokybės aprašas: konstatuota, kad šių garsų trukmė ir kokybė – visai neatsiejami dalykai, be to, poliftongų akustines ypatybes būtų keblu pavaizduoti kokybės skyriuje pateiktose taškinėse diagramose. Apie medžiagos pateikimo principus žr. skyriuje „Medžiaga ir tyrimo metodai“.

Medžiagos analizės ir empirinių stebėjimų rezultatai pateikti 10 lentelių. Tirtųjų balsių ir poliftongų formančių trajektorijos ir taškinės diagramos, balsių trapecijos, dendrogramos bei schemas pavaizduotos 65 paveikslėliuose. 24 informantų iliustracinės frazės pateiktos daugiausia skyriuje apie poliftongus. Kituose skyriuose remtasi 5 informantų specialiai eksperimentui įkalbėtais pavyzdžiais. Išsamesni šių pateikėjų sociolingvistiniai duomenys nurodomi prieduose.

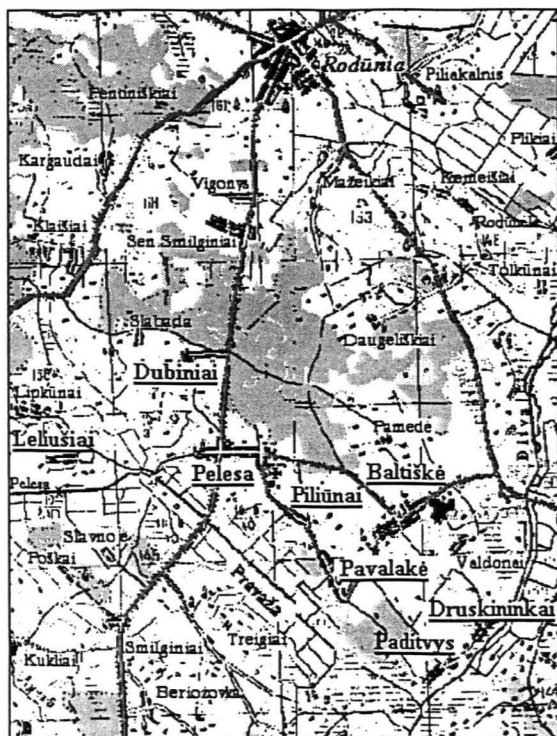
Tyrimė remtasi 164 lietuvių ir užsienio kalbotyros darbais (žr. literatūros sąrašą).

Tiriamasis plotas

1 žemėl. Pelesos šnektos vieta pietų aukštaičių plote

Aprašomoji Pelesos šnektą yra pietų aukštaičių tarmės ploto pietinėje dalyje (žr. 1 žemėl.). „Lietuvių kalbos atlaso“ (plg. [LKA I]) punktų sąrašė ji pažymėta IX numeriu. Pagal dabartinę Baltarusijos administracinę suskirstymą šiai šnektai priklausantys kaimai yra Gařdino srities Varanavo rajono vakarinėje dalyje, Bałtiškės apylinkėje. Mažiausias atstumas nuo Pelesos kaimo iki Lietuvos valstybės sienos – apie 15 km šiaurės vakarų kryptimi ir apie 25 km šiaurės kryptimi, vykstant pro Ródūnios miestelį link Eišiškių.

2 žemėl. Pelesos šnektai priklausantys kaimai
(pavadinimai pabraukti)

Tolkūnai. Artimiausias už jų esantis lietuviškas Plikių kaimas priklauso gretimai Ródūnios parapijai.

Šiaurinė ploto riba eina pamiške tarp Baltiškės ir Dubinių kaimų (Pamedėjė lietuviškai nebekalbama, o šiauriau esantys Senieji Smilginiai, Piliakalnis, Vigónys, kuriuose senoji karta dar moka lietuviškai, priklauso Ródūnios parapijai).

Šiaurės vakaruose Pelesos parapijos ribos baigiasi šalia Dubinių esančia slaviška Slabadà. Už kelių kilometrų palei Ródūnios–Zābolotės plentą išsidėstę Klaišiai ir Kargaudai, kuriuose dar galima rasti lietuvių, priklauso Ródūnios parapijai.

Pelesos šnektą nuo pagrindinio pietų aukštaičių ploto vakaruose skiria tarp Leliūšių ir Lietuvės sienos esantys suslavėję Lipkūnai, Leliūšys, Kuliaĩ, Saĩtoniškis.

Tiriamojo pelesiškių ploto kaimai lietuviybę išlaikę nevienodai: bene stipriausia ji Pavalakėjė ir Padityvėjė, kiek silpnesnė (lietuviškai vengia kalbėti vidurinioji karta) – Druskininkuose, Piliūnuose, Dubiniuose ir Pelesojė, o Leliūšių kaime 1995–1999 m. pavyko rasti tik keletą vyriausios kartos pateikėjų. Baltiškėje, kolūkinio tipo gyvenvietėje, vyrauja baltarusiškai kalbantys iš artimiausių vienkiemų ar tolesnių apylinkių perkelti žmonės. Lietuvių čia esama nedaug.

Reikia pripažinti, kad geriau ištirti šnektos sociolingvistinę situaciją trūko laiko ir jėgų. Situacija kinta sparčiai: iš maždaug 50 1992–2002 metais kalbintų vyresnės kartos žmonių apie pusė (taip pat 4 iš 5 fonetikos eksperimentams įkalbėjusių informantų) jau mirę. Gali būti, kad sociolingvistinės situacijos pokyčius dar gali kiek pristabdyti 1992

Pelesos parapijai (1925 m. atsiskyrusiai nuo Ródūnios parapijos; bažnyčia pastatyta 1935 m.) priklausantys ir lietuviškai kalbantys Pelesos, Baltiškės, Druskininkų, Dubinių, Leliūšių, Pādityvio, Pavalakės bei Piliūnų kaimai (žr. 2 žemėl.) laikyti tiriamuoju plotu. Visi šnektos atstovai – dvikalbiai ar trikalbiai (žr. priedą).

Iš pietų pusės ši plotą nuo baltarusiškai kalbančių kaimų skiria Pelesos (Pravažos) upė.

Rytuose tiriamasis plotas baigiasi Dityvės upe, už kurios esančiuose kaimuose taip pat kalbama baltarusiškai.

Einant Dityvės paupiu nuo Druskininkų kaimo šiaurės rytų kryptimi prasideda kaimų, kuriuose lietuviybė jau užgesusi, ruožas: Valdonaĩ, arba Vaĩdotiškė (lenkiškos parapijos centras), Daugėliškė, Pāškovičiai,

m. įkurta Pelesės lietuviška vidurinė mokykla, kuri turi gana aukštą prestižą ne tik lietuviškose, bet ir baltarusiškose šeimose, bei bažnyčia, kurioje lietuviškos pamaldos po kelių dešimtmečių pertraukos atnaujintos 1989 m.

Be tiriamojo ploto ribas nulemiančių grynai sociolingvistinių ypatumų, galima pridurti ir keletą kalbinių (plg. [Garšva, 2002, 566–567]). Pelesės ir Ródūnios šnektų atstovai nuo rytinėje Varanāvo dalyje gyvenančių ramaškoniškių skiriasi tuo, kad šie daugumoje pozicijų linkę vienbalsinti poliftongus [i̯e, u̯] (vakarinės šnektos vienbalsina daugiausia nekirčiuotuose skiemenyse). Ramaškonių atstovai kirčiuotuose skiemenyse dažniau taria įtemptesnius [i, u], t. y. „pailgina“, pelesiškiai jų prigimtinę kokybę išlaiko. Šios ramaškoniškių ypatybės liudija apie gerokai išklibusią balsių kiekybės sistemą, kurios raidą, matyt, skatina ilgesnis kalbų sąveikos laikotarpis.

Medžiaga ir tyrimo metodai

Tirtajame Pelesės šnektos plote darbo autorius pradėjo lankytis nuo 1990 metų. Vilniaus pedagoginio universiteto I kurso tautosakinės praktikos metu dalyvavo 1991 m. kompleksinėje ekspedicijoje. Tarminė medžiaga nuosekliau rinkta nuo 1992 iki 1999 m.: čia kasmet magnetofonu buvo įrašoma vidutiniškai po 10 val. šnektos tekstų. Pirmųjų metų įrašai gana prastos kokybės, į kasetes įrašinėta portatyviniu magnetofonu „Topaz“. Nuo 1995 m. įrašų kokybė pagerėjo – naudotasi diktofonu „Sony“ su kryptiniu mikrofonu. Visi įrašai (apie 60–70 val.) saugomi Lietuvių kalbos instituto Tarmių archyve. 1999 ir 2002 m. sukaupta bene svarbiausia medžiagos dalis, kuria naudotasi rašant darbą – per 9000 į skaitmenines laikmenas įkalbėtų balsių realizacijų.

Kadangi rišioje kalboje balsių kiekybės ar kokybės charakteristikas gali lemti sakinio intonacijos, kalbėjimo tempo skirtumai, o tokiomis skirtingomis sąlygomis realizuojamų balsių lyginimas nebūtų korektiškas, medžiagą nutarta fiksuoti specialiai tyrimo tikslams sukurtuose trumpuose sakiniuose. Juose įvairių fonemų alofonai realizuoti kirčiuotuose, prieškirtiniuose ir pokirtiniuose skiemenyse, kuo įvairesnėje konsonantinėje aplinkoje (iš viso apie 750–770 pozicijų). Į įrašų fondą pateko ir rūpimų iširti minimaliųjų porų, ir atsitiktinai parinktų pozicijų balsiai.

Matavimams skirtus tų pačių pozicijų pavyzdžius iš viso įkalbėjo 5 informantai: 1999 m. įrašytos V. Valiukevičiaus (g. 1930 m. Pelesės k.), F. Kanevičiaus (g. 1939 m. Pavalakės k.), J. Stankevičienės (g. 1919 m. Paditvio k.) bei T. Kamenčiūtės-Šimelevičienės (g. 1935 m. Pelesės k.) garsų realizacijos. Kadangi 2002 m. neberasta F. Kanevičiaus, kai kurioms pozicijoms patikrinti papildomai įrašyta ir M. Kruopienės (g. 1920 m. Pelesės k.) pavyzdžių. Visi minėti informantai iš šeimų, kurių visi nariai tarpusavyje kalba lietuviškai.

Trumpi sakiniai su tiriamaisiais žodžiais (pvz.: *atá.jo d'[\̘̘:]d'[\̘̘] tadù, n̘bùyo d'[\̘̘:]d'[\̘̘]s tadù, buvai su d'[\̘̘:]d'[\̘̘] tadù*) įrašyti uždaroje patalpoje diktofonu „Sharp“ su kryptiniu mikrofonu. Žodis su tiriamuoju reiškiniu buvo pateikiamas frazės viduryje,

kad informantas jį įkalbėtų pabrėždamas ir nenuleisdamas balso. Tik izoliuotus balsius kalbėtojai patėsdavo iki $1,2 \pm 0,5$ s.

Iš pradžių atsitiktine tvarka surikiuoti sakiniai buvo perskaitomi tyrimo autoriaus, po to informantas kuo natūraliau juos pakartodavo taip, kaip sakoma šnektoje. Suklydus sakinyms buvo pakartojamas. Sakinį su tiriamąja balsio pozicija informantas tarė po 3–4 kartus. Apdorojant tiriamąją medžiagą, atmesti nenatūraliai ištarti ar su traškesiais bei kitais trukdžiais įrašyti pavyzdžiai.

Įrašytas tekstas *Cool Edit* programa perkeltas į kompiuterį. Iš įskaitytų sakinių iškarpyti reikiami segmentai. Šiam tikslui naudotasi Amsterdamo universiteto specialistų P. Boersmos ir D. Weeninko sukurtu kompiuterinės garsų analizės programų paketu PRAAT (tobulėjančios versijos 3.8–4.2 tyrimo metu buvo nuolat atnaujinamos iš interneto). Iškirpti segmentai išsaugoti kompiuterio atmintyje „.wav“ tipo laikmenomis.

Iškirpus segmentą, programa PRAAT matuota jo trukmė ar, pasirinkus opcijas *To Analysis* bei *Extract Formants*, analizuotos spektrinės charakteristikos. Jas pavertus skaitmenimis, programa EXCEL apskaičiuoti formančių vidurkiai.

Lūpinių *u*, *o* tipo balsių ir polifongo [*uo*] spektrai prieš analizę buvo papildomai filtruojami, t. y. pašalinami aukštieji dažniai, didesni už 3000 Hz.

Formančių reikšmių vidurkiai įvertinti A. Girdenio sukurta programa *FORMANT21.PAS*. Ši programa pagal Piotrovskio [1960, 24–38] sudarytą tyrimo metodiką apskaičiuojo tirtųjų segmentų kompaktiškumo (C), tonalumo (T), bemoliškumo (b), ir įtempimo (īt) indeksus.

Itin svarbus darbo etapas – duomenų sisteminimas ir panaudojimas. Apskaičiavus kurios nors pozicijos balsių trukmę, ji buvo įrašoma į bendrąją visų ilgumų „.xls“ formato lentelę (apie 770 pozicijų). Viena šios lentelės eilutė buvo skiriama vienai balsio pozicijai. Imčių skaičių stengtasi išlaikyti vienodą (4 informantai × 3 realizacijos), t. y. į kiekvieną eilutę turėjo būti įrašyta lygiai dvylika tam tikros pozicijos balsių trukmių (žr. pavyzdį):

\bar{x} (ms)		V.V.			F.K.			J.S.			T.K.Š.		
147	<i>r[ẽ·]du.</i>	158	160	123	170	163	153	151	144	138	141	134	128
143	<i>d[ẽ·]d'e</i>	98	123	109	152	151	152	201	173	176	124	131	127

Kairėje lentelės pusėje nurodyti kiekvienos pozicijos ilgumų vidurkiai. Programa EXCEL duomenis sugrupavus pagal fonemas, kirčiuotus (nekirčiuotus) skiemenis ir – mažėjančia tvarka – pagal vidurkius, buvo braižomi bendrųjų trukmės intervalų grafikai (žr. 3, 11, 13, 18 pav.). Iš jų matyti, kaip pasiskirsto tam tikrų pozicijų balsių trukmė.

Atskirų pozicijų (pavyzdžiui, ilgųjų ir trumpųjų, kirčiuotų ir nekirčiuotų, prieškirtinių ir pokirtinių skiemenų) balsių trukmės skirtumai patikrinti A. Girdenio sukurta kompiuterine programa *STUDENT.PAS*. Apskaičiuotas aritmetinis garsų

trukmės vidurkis (\bar{x}), standartinis nuokrypis (s), variacijos koeficientas (v), 95% pasikliaujamasis intervalas (ms), Studento kriterijus (t) 95%, 99%, 95,5% ar 99,9% tikimybe palygintas su kritine reikšme (t_a) (žr. [Kruopis, 1993, 75–76, 376–378]). Dėl ribotos darbo apimties statistiniai duomenys pateikti ne lentelėse. Tekste paprastai nurodyti tik pasikliaujamieji intervalai, Studento kriterijaus ir kritinės reikšmės. Imčių skaičius buvo gana mažas (12), tačiau šį trūkumą kompensavo didelis pozicijų kiekis. Iš jų gana aiškiai matyti dauguma pelesiškių kiekybinei balsių sistemai būdingų tendencijų.

Panašiai sisteminti ir balsių formančių duomenys, tik šiuo atveju atskirai buvo skaičiuoti kiekvieno informanto 3 realizacijų pirmosios, antrosios ir trečiosios formančių (F_1, F_2, F_3) vidurkiai (hercais). Programa MS EXCEL automatiškai skaičiuotas ir F_2-F_1 reikšmių skirtumas, teigiamos reikšmės paverstos neigiamomis – taip apdorotus duomenis patogiau parodyti diagramose (plg. [Girdenis, 1995 b, 34]). Programa EXCEL ypač patogi naudotis rūšiuojant duomenis, pavyzdžiui, lengva sugrupuoti kirčiuotų ir nekirčiuotų pozicijų balsių spektrus, juos pavaizduoti grafikuose ir interpretuoti.

Transkripcijos ženklai

Pagrindinis disertacijos tekstas pateikiamas *LT-Times* rašmenimis. Be jų, naudoti ir kiti rašmenys: *IndoBalt*, *IPA Alphabet*, *Times New Roman Cyr*. Dalis magnetofono įrašų, iš kurių rinkti iliustraciniai pavyzdžiai, perrašyti fonetine transkripcija. Transkribuotas tekstas pateiktas kompiuterinio tarminės rašybos ženklų rinkinio *Fontra* rašmenimis, sukurtais remiantis J. Gerulio kopenhagine fonetine rašyba (plačiau apie tai [Skirmantas, Girdenis, 1998, 121]).

a – atviras žemutinis balsis

æ – atviras supriešakėjęs žemutinis balsis

ã – labializuotas žemutinis balsis

α – redukuotas (kiek aukštesnio pakilimo negu a) žemutinis balsis

e – gana uždaras gerokai supriešakėjęs žemutinis balsis

ɛ – suužpakalėjusi e atmaina

ɛ̃ – balsis, uždaresnis (aukštesnio pakilimo) ir priešakesnis negu e

ɛ̂ – suužpakalėjusi ɛ̃ atmaina

ɛ̇ – balsis, uždaresnis (aukštesnio pakilimo) ir priešakesnis negu ɛ̃

ɛ̈ – suužpakalėjusi ɛ̇ atmaina

i – uždaras aukštutinis nelūpinis balsis

ɪ – gerokai suužpakalėjusi nelūpinio i atmaina

ɪ̃ – nežymiai suužpakalėjusi nelūpinio i atmaina

ɪ̂ – neskiemeninis i

ɪ̇ – vidurinės eilės vidutinio pakilimo balsis

- o* – uždaras įtemptas lūpinis neaukštutinis balsis
ɔ – menkai labializuotas gana atviras neaukštutinis balsis
u – daugiau ar mažiau įtemptas lūpinis aukštutinis balsis
ʊ – neskiemeninis *u*
i ʊ – balsiai, atviresni negu *i, u*
p b m – abilūpiai priebalsiai
v f – lūpiniai dantiniai priebalsiai
w – abilūpinis *v*
k ɟ ŋ – minkštieji gomuriniai priebalsiai
j l̥ n̥ t̥ d̥ s̥ z̥ c̥ ʒ̥ – minkštieji palataliniai priebalsiai
t̪, d̪ – palataliniai dvigarsiai *c, dz* su silpniau girdimu pučiamuosju sandu
ʋ f̪ b̪ p̪ m̪ ɛ̪ ʒ̪ – minkštieji palatalizuoti priebalsiai
l n t d s z c ʒ – kietieji liežuvio priešakiniai dantiniai priebalsiai
r ʃ ž č ʒ – kietieji liežuvio priešakiniai alveoliniai priebalsiai
g k ŋ x ɣ – kietieji liežuvio užpakaliniai priebalsiai
p t k s ʃ – suskardėjimas, išlaikęs stiprią įtemptą artikuliaciją
· – ilgasis balsis
. – vidutinio ilgumo balsis ar pusbalsis
 (darbe šiuo šnekle taip pat pažymėtas balsių *i, u* įtempimas)
´ – akūtas
˘ – cirkumfleksas
˙ – vidurinė priegaidė
ˉ – gravis
ˊ – pagrindinis ir šalutinis kirtis
*l \ * – ryškus tono kilimas, kritimas, kilimas–kritimas
ː – nežymus tono kilimas ar kritimas
*l * – tęsiamas tono kilimas ar kritimas
ˆ – tono kilimas su kritimo tendencija intonuojamo segmento pabaigoje
ˋ – klitiko ir ortotoninio žodžio jungtis
ˆ – proklizė su skiemens ribos pokyčiu
// – frazės pabaigos pauzė
/ – sintagmos ribų pauzė
∴ – neryški pauzė sintagmos viduje
‡ – netikėtas kalbėjimo srauto pertrūkis arba staigus intonacijos posūkis
- - – atviroji sandūra
- - - – netikėtas kalbėjimo srauto pertrūkis žodžio viduryje
[] – klausiančiojo intarpas
() – išnykęs garsas ar skiemuo

Ginamieji teiginiai

1. Pietų aukštaičių Pelesės šnekto balsių fonologinę sistemą sudaro dešimt pagrindinių fonemų /i, iɛ, ɛ, a, o, u, uː, i, a, u/ ir dvi periferinės fonemos /ɔ, ɛ/.

2. Kirčiuotose pozicijose fonemos /iː/ : /i/ ir /uː/ : /u/ dažniau kontrastuoja ne pagal trukmę ir įtempimą, o tik pagal įtempimą. Aukštutiniai /i, uː/ alofonai šnektoje sistemiškai trumpėja. Šis reiškinys lietuvių tarmėse iki šiol nepastebėtas (daugiausia aprašytas nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpėjimas). Jį veikiausiai skatina sąveika su baltarusių šnekta, kurioje nėra ilgųjų ir trumpųjų balsių priešpriešos, o kirčiuoti aukštutiniai balsiai labai trumpi.

3. Dėl aukštutinių balsių trumpėjimo labai nevienodos prieškirtinių balsių savybės. Fonemų /ɛ, o/ alofonai gerai išlaiko prigimtine trukmę (t. y. jiems būdingas „dviviršūnis“ kirtis) ne tik prieš neįtemptus /u, i, a/, bet ir prieš įtemptus /i, uː/ kirčiuotos galūnės alofonus. Fonemų /i, uː/ alofonams „dviviršūnio“ kirčio savybės nebūdingos, o prieškirtinį trumposios /a/ alofoną linkstama pailginti. Todėl didesnis savaiminės trukmės kontrastas būdingesnis greta einantiems skirtingo atvirumo balsiams. Pokirtinėse galūnėse tariami tik visiškai sutrumpėję ilgųjų fonemų variantai.

4. Šnektoje dažnesnis nekirčiuotų poliftongų [iɛ, u] vienbalsinimas. Kintamumas tiesiogiai susijęs su trukme – trumpesnieji variantai labiau monoftongizuojami. Sporadiškas kirčiuotų [iɛ, u] vienbalsinimas sietinas su bendra tendencija trumpinti aukštutinius balsius.

5. Izoliuotiems šnekto balsiams kraštutinė tarimo eilės ir pakilimo artikuliacija nebūdinga. Jie kokybiškai artimesni antriniams kardinaliniams balsiams. Tačiau pagal lūpinimo ir įtempimo rodiklius kai kurie šnekto balsiai artimi pirminiems kardinaliniams balsiams.

6. Rišlios kalbos balsiai paprastai uždaresni (aukštesnio pakilimo) negu izoliuoti. Be to, uždarieji nelūpiniai balsiai kiek suužpakalėja, lūpiniai ir atvirieji balsiai – priešakėja. Panašus kokybės santykis susidaro tarp nekirčiuotų bei kirčiuotų rišlios kalbos balsių.

Publikacijos

Pagrindiniai disertacijos „Pelesos šnektos balsinės fonemos ir jų variantai“ teiginiai publikuoti šiuose straipsniuose ir tezėse:

1. Trumpa E. Samplaikinių priebalsių kietumo : minkštumo priešpriešos nykimas Pelesos šnekte, 1997 – Lietuvių kalbotyros klausimai, XXXVIII, 214–219, Vilnius;
2. Trumpa E. Kai kurios dzūkavimo raidos tendencijos Pelesos šnekte, 1998 – Baltistica, XXXIII (1), 85–93, Vilnius;
3. Trumpa E. Dažas *a*-tipa patskaņu kvalitātes pazīmes (pēc Pelesas lietuviešu izloksnes datiem), 2001 – Baltu filoloģija, X, 145–158, Rīga;
4. Trumpa E. Balsinių fonemų diferencinių požymių hierarchija pietų aukštaičių Pelesos šnekte, 2003 – Vārds un tā pētišanas aspekti, VII, 100–110, Liepāja;
5. Trumpa E. Kirčiuotų balsių kiekybinės priešpriešos periferinėje Pelesos šnekte, 2004 – Baltų ir kitų kalbų fonetikos ir akcentologijos problemos, 68–78, Vilnius;
6. Trumpa E. Dėl nekirčiuoto žodžio galo vokalizmo kiekybės ir kokybės Pelesos šnekte, 2004 – Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos 1, Vilnius;
7. Trumpa E. Nekerčiuotų balsių kiekybė (periferinės Pelesos šnektos duomenimis), 2004 – Baltu filoloģija, XIII (2), 127–146, Rīga;
8. Trumpa E. Kietumo : minkštumo priešpriešos defonologizacija priebalsių samplaikose (Pelesos šnektos duomenimis), 1994 – Lietuvių kalba: tyrėjai ir tyrimai. Pranui Skardžiui (1899 03 26 – 1975 12 18) paminėti konferencijos tezės, 22–23, Vilnius;
9. Trumpa E. Dėl kietųjų priebalsių ir *i* tipo balsių santykių Pelesos šnekte, 1995 – Lietuvių kalba: tyrėjai ir tyrimai. Pirmosios lietuviškos knygos – Mikalojaus Daukšos Katekizmo – Didžiojoje Lietuvoje (Vilniuje 1595) 400 metų sukakčiai paminėti konferencijos tezės, 28, Vilnius;
10. Trumpa E. Kai kurios fonemos /a/ ypatybės Pelesos šnekte, 1996 – Lietuvių kalba: tyrėjai ir tyrimai. Pirmosios lietuviškos knygos – Martyno Mažvydo Katekizmo – 450 metų sukakčiai paminėti konferencijos tezės, 33, Vilnius;
11. Трумпа Э. Рефлексы сочетания *tj**, *dj** и возможность дзеканья в литовском диалекте Зетелы, 1998 – Материалы XXVII межвузовской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов. Секция баллистики. Тезисы докладов, 36–37, Санкт–Петербург;
12. Трумпа Э. Некоторые качественные различия гласных заднего ряда после *r*, *š*, *ž* в южно–аукштайтском говоре литовского языка, 1999 – Материалы XXVIII

межвузовской научно–методической конференции преподавателей и аспирантов. Секция баллистики. Тезисы докладов, 30–31, Санкт–Петербург;

13. Trumpa E. Ilgųjų aukštutinio pakilimo balsių kokybė (Pelesos lietuvių šnektos Baltarusijoje duomenimis), 2000 – IX baltistų kongreso *Baltų kalbos amžių kaitoje* pranešimų tezės, 320–322, Ryga;

14. Trumpa E. Dėl nekirčiuoto žodžio galo vokalizmo kiekybės ir kokybės Pelesos šnektoje, 2003 – Kazimieras Jaunius (1848 – 1908). Tarmėtyrininkas ir kalbos istorikas. Konferencijos pranešimai, 64–65, Vilnius;

15. Трумпа Э. Исчезновение противопоставления гласных по признаку долготы в одном из говоров балто-славянского пограничья, 2003 – 4th International Congress of Dialectologists and Geolinguists. Abstracts of Scholarly Papers, 74–76, Rīga;

16. Trumpa E. Pelesos šnektos izoliuotų ir D. Joneso kardinalinių balsių lyginimas, 2005 – Материалы XXXIV межвузовской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов. Секция баллистики. Балтийская диалектология. Тезисы докладов, 31–32, Санкт–Петербург;

17. Trumpa E. Pelesos šnektos izoliuotų balsių ypatumai, 2005 – 41. Artura Ozola dienas konference, 21–22, Rīga.

Darbo aprobavimas

Darbas svarstytas 2004 m. birželio 23 d. Lietuvių kalbos instituto Kalbos istorijos ir dialektologijos skyriaus posėdyje bei 2005 m. sausio 20 d. viešame Lietuvių kalbos instituto posėdyje.

B. BALSŲ FONOLOGINĖ SISTEMA, JŲ KIEKYBĖ, KOKYBĖ

1. Balsinės fonemos

§ 1. Pietų aukštaičių Pelesės šnektos balsių inventorių sudaro:

6 ilgosios fonemos

1 pusilgė fonema

3 trumposios fonemos

<i>liː/</i>	<i>luː/</i>				
<i>lie/</i>	<i>luo/</i>			<i>li/</i>	<i>lu/</i>
<i>leː/</i>	<i>loː/</i>	<i>laː/</i>		<i>la/</i>	

Į šį inventorių įtrauktinos trumposios fonemos *le/* ir *lo/*, realizuojamos naujesniuose skoliniuose ir priklausančios sistemos periferijai.

Šnektos balsiams būdingos šios opozicijos:

1) kiekybinė (t. y. trukmės ir įtempimo), plg.: *kàšis* „kasis“ : *ká.šis* „kasės“, *ní.šš.šis* „nešis“ : *ná.šš.šis* „nešęs“, *čiko* „tiko“ : *čĩ.ko* „tykaus“¹, *lĩk* „lik, lig(i)“ : *lĩ.k* „lyk, lyg“, *pasúto* „pasiuto“ : *pasú.to* „pasiūto“, *lùpa* „lupa“ : *lú.pa* „lūpa“, *çæru* „geru“ : *çæri.* „gerų“, *rėštas* „likutis“ : *rė.štas* „rėžtas“, *mòjæ* „galbūt“ : *mó.jæ* „moja“² ir kt.

2) kokybinės:

a) difuziškumo (pagal pakilimą), plg.: *ká.stas* „kastas“ : *kú.stas* „kaštas“, *rá.tas* „ratas, retas“ : *ri.tas* „rytas“, *rankà* „ranka“ : *rankù* „ranka“ vns. įn., *tokjæs* „tokias“ : *tokjùs* „tokius“ ir *tokjìs* „toks“, *lákjæ* „lakė“ : *lė.kjæ* „lėkė“, *kó.* „ko“ : *ká.* „ka“, *dõ.du.* „Doda“ : *dũ.du.* „dūda“, *vė.čis* „vėtys“ : *vĩ.čis* „výtis“, *ķãũ.ljæ* „kiaulė“ : *ķãũ.li.* „kiaulė“ ir kt.

b) bemoliškumo (pagal lūpų veiklą)³, plg.: *šĩ.la* „šyla“ : *šũ.la* „šala“, *grazbì* „graži“ : *grazù* „gražu“, *tokjìs* „toks“ : *tokjùs* „tokius“, *šalčì* „šalti“ : *šalčù* „šalčiu“, *gailjæs* „gailies(i)“ : *gailjùs* „gailuos(i)“, *mažjæs* „mažės“ : *mažòs* „mažos“ ir kt.

c) dėmenų kintamumo, plg.: *stojòs* „stojos(i)“ : *stojjùs* „stojuos(i)“, *baltó.sã*⁴ „baltose“ : *baltjùsã* „baltuose“, *rė.ķjæ* „rėkė“ : *rėj.ķjæ* „riėkė“ ir kt.

§ 2. Kiekybinės priešpriešos visiškai realizuojamos kirčiuotuose skiemenyse (stipriojoje, relevantinėje fonemų skyrimo pozicijoje). Nekirčiuotuose skiemenyse šios priešpriešos silpnėja ir gali visai išnykti.

Geriausiai nekirčiuotoje (silpniojoje) pozicijoje išlaikyta aukštutinio pakilimo fonemų *li/* : *liː/* ir *lu/* : *luː/* kiekybinė priešprieša, pvz.: *grá.užbì* „grauži“ : *grá.uži.*

¹ Šnektai (kaip ir kitoms greta esančioms šnektoms) būdingas *u* ir *o* kamienų mišinimas. *u*-kamieniai vardažodžiai tam tikruose linksniuose linkę gauti *o*-kamienų galūnes. Plg. [Tuomienė, 2001, 151–169].

² Pastarąsias dvi opozicijas galima būtų laikyti ir kokybinėmis opozicijomis pagal pakilimą, plg. § 46.

³ Diferenciniu požymiu pasirenkama lūpų veikla, o ne liežuvio horizontali padėtis (eilė); tai aptariama § 9, 18.

⁴ Šnektoje dažniau vartojama *baltosã*.

„graužė“, *čikl̥i* „tiki“ 2 asm. : *čikl̥i* „tyki“, *rup̥ù* „rupiu“ : *rup̥ù* „rūpiu“, *žmō·gu* „žmogui“ : *žmō·gu* „žmogų“.

Kaip rodo eksperimentai (žr. § 64–65), tam tikrose nekirčiuotose pozicijose, dažniausiai galūnėse, eina visiškai sutrumpėję [*i*] ir [*u*] (pusilgumo žymėjimas čia tėra sąlyginis). Savo trukme jie panašūs į [*i*], [*u*] ar net trumpesni. Tačiau opozicija nėra neutralizuojama, nes garsai išlaiko prigimtinę kokybę. Ilgosios fonemos alofonams būdingesnis aukštesnis pakilimas, jie spektro sklaidoje lieka labiau nutolę nuo centro, t. y. decentralizuoti (dėl termino žr. [Pakerys, 1982, 95]). Greitai kalbant šie skirtumai retkarčiais išnyksta.

Svarbu yra tai, kad ilgųjų /i/ ir /u/ alofonai, priklausomai nuo pozicijos (kirčio, kietųjų ar minkštųjų priebalsių aplinkos), gali šiek tiek varijuoti tik pagal horizontaliąją liežuvio padėtį. Į jų kokybės svyravimų sritį nepatenka kiti balsiai, pavyzdžiui, žemesnio pakilimo /i/, /u/ alofonai. Dėl to kiekybinės priešpriešos neutralizuojamos retai.

§ 3. Kiekybiškai silpnesnės ilgosios fonemos /e/ ir /o/. Jos trumpųjų porų neturi (išskyrus ypatingos distribucijos periferines fonemas /e/ ir /o/). Šių fonemų variantams būdinga didesnė savaiminė trukmė negu atitinkamiems aukštesnio pakilimo balsiams. Tačiau ir joms kokybės požymiai gali būti svarbesni negu grynieji kiekybiniai. Tai rodo fakultatyvi neutralizacija silpnosiose pozicijose.

Vienur balsių trukmė gana gerai išlaikoma (pvz.: *d̥e·d̥i* „dėde“, *r̥e·d̥ù* „eile“, *p̥e·šč̥æ* „pėsčia“, vns. kilm., *to·tù* „tėvu“, *špo·kùs* „varnėnus“, *nor̥e·c̥* „norė(i)“, *koti̥* „kotų“), kitur, dažniausiai uždaroje ir atviroje galūnėse, sumažėja iki trumpųjų balsių trukmės (pvz.: *bl̥a·k̥es* „blakės“, *st̥a·t̥e* „statė“, *pr̥a·š̥e* „prašė“, *mar̥č̥os* „marčios“, *b̥a·so* „baso“, *b̥a·lto* „balto“).

Šio tipo balsiai labai uždari, įtempti ir priskirtini veikiau aukštutinio, o ne vidutinio pakilimo balsių grupei. Jie, kaip rodo spektro tyrimai (žr. § 65, 110, 43–46 pav.), dažniau varijuoja pagal eilę (kaip ir /i/ ir /u/ alofonai). Trumpesnieji variantai paprastai pasislenka į spektro centrą ir susipina su trumpųjų fonemų /i/ ir /u/ alofonais (plg. § 112). Pavyzdžiui, iš klausos nelengva atskirti tokias formas, kaip *kl̥a·u̯e* „klaušė“ ir *kl̥a·u̯i* „klausi“, *at̥n̥i·e̯š̥e* „atnešė“ ir *at̥n̥i·e̯š̥u* „atneši“ es. l., *ju̯k̥es* „juokės“ ir *ju̯k̥is* „juokis“, *pl̥a·uko* „plauko“ ir *pl̥a·uku* „plaukui“, *ja·u̯o* „jaučio“ ir *ja·u̯u* „jaučiu“ ir kt⁵.

Tokie ilgųjų siaurųjų /e/ ir /o/ poziciniai variantai, kai kurių kalbininkų žymimi grafemomis [*i*, (*yl*), *u*]⁶ ir pagal savo kokybę greičiausiai artimi vakarų aukštaičių

⁵ Tokių pozicijų skaičių labai sumažina ir būdvardžio formų skiriamąją galią padidina iš akūtinės šaknies morfemos į akūtinę galūnę nukeliamas (ar joje išlaikomas) kirtis, plg.: vns. įn. *aukštū*, *ilgū*, dgs. gal. *aukštūs*, *ilgūs* ir vns. kilm. *p̥i·lko*, *į·lgo*, dgs. vard. *p̥i·lkos*, *į·lgos*.

⁶ Ar *i*, *u* (plg. [Lekomceva, 1972, 122]).

kauniškių šiaurinės dalies atitinkamiems balsiams, paplitę rytinėje pietų aukštaičių teritorijos dalyje [Markevičienė, 1999, 29, 206–210]⁷.

Šie ilgųjų ir trumpųjų balsių alofonai gali nežymiai skirtis pakilimu (atvirumu) ir eile (spektrinės analizės duomenis žr. § 66). Sutrumpėjęs [e] neretai (ypač atvirose galūnėse) gali būti kiek atviresnis negu [i]. Be to, balsiui [e] kai kada būdinga silpna diftongizacija. Tačiau [o] ir [u] labai artimi, panašaus pakilimo. Nelengva išvelgti ir minėtų alofonų tarimo eilės skirtumus. Vis dėlto kiek arčiau spektro centro esti pokirtiniai [e], [o], o ne [i], [u]. Būtent tai gali būti aiškesnis šiuos pozicinius variantus skiriantis kriterijus.

Kadangi sutrumpėję /e/ ir /o/ alofonai kokybe menkai skiriasi nuo kitų (pavyzdžiui, kirčiuotų) pozicijų variantų, juos nuspręsta žymėti pagrindinių alofonų grafemomis. Įsivesti trumpųjų fonemų */e/ ir */o/ negalima, nes tarp trumpųjų ir ilgųjų variantų esti papildomosios distribucijos santykis. Tačiau šie trumpėjimo atvejai liudija, kad einant nuo aukštutinio pakilimo prie žemutinio pakilimo fonemų kiekybiniai santykiai pradeda trūkinėti ir juos silpnojoje pozicijoje gali pakeisti kokybiniai, plg.: *juokės* „juokės“ : *juokas* „juokias“, *mažos* „mažos“ vns. vard. : *mažas* „mažas“.

§ 4. Panašiai nekirčiuotoje pozicijoje gali trumpėti poliftongų /ie/ ir /uo/ alofonai. Šis trumpėjimas tiesiogiai susijęs su vienbalsinimu⁸ (plg. § 76–77). Pavyzdžiui, vienose nekirčiuotose pozicijose balsių kiekybė ir atitinkamai kokybė išlaikoma (*kjēci* „kieti“, *žienū* „diena“ vns. įn., *šienė'lū* „šieneliu“, *kuodū* „kuodu“, *duonė'lās* „duoneles“), kitose randasi gerokai trumpesnių diftongoidų (*ži^e.nū.* / *ž^e.nū.* „dienu“, *ši^e.nā.lis* / *š^e.nā.lis* „šienelis“, *ku^o.dā.lis* / *k^u.dā.lis* „kuodelis“, *du^o.nā.lē* / *d^u.nā.lē* „duonelė“).

Nors pagal trukmę šie variantai apylygiai, jų kokybė svyruoja. Dėl didesnio [i] ar [u] tipo komponento įtempimo fonologiniu požiūriu jie dar gali būti suvokiami kaip ilgieji. Tačiau Pelesės šnektose vietoj jų dažnai eina visiškai trumpi garsai, panašūs į anksčiau minėtus [i, (u), u], pvz.: *mēgō^c* „miegot(i)“, *šėnā.uč* „šienaut(i)“, *prēm^ē* „prie(m)ė“, *mā.tosa* „metuose“, *nok^t* „nuo to“, *ašto^o.nó^o.lika* „aštuoniolika“.

Ir čia dėl trumpėjimo kiekybinius santykius gali pakeisti kokybiniai: kontrastas pagal pakilimą (*žėrnā.lū* „žiemelė“ : *žarnā.lū* „žemelė“) arba pagal lūpų veiklą (*šėnā.lī* „šienelį“ : *šunā.lī* „šunelį“, *žėdā.lis* „žiedelis“ : *žodā.lis* „žodelis“). Matyt, šioje šnektose esama kokybinės fonemų /ie/ : /e/ ir /uo/ : /o/ koreliacijos, nes šių abiejų porų kiekybinės neutralizacijos rezultatas vienodas.

Apskritai monoftongizacija – veikiausiai naujas reiškinys, pastebimas šnektose, kontaktuojančiose su rytų slavų kalbomis. Gretimose Ródūnios ir Ramaškonių šnektose vienbalsinimo pasekmės gali būti kitokios – naujieji balsiai lieka gerokai

⁷ Anksčiau manyta, kad ilgieji balsiai dėl kaimynų slavų įtakos trumpėję tik periferinėse šnektose (plg. [LKA II, žemėl. Nr. 32, 34, 38, 40 koment.]), bet iš minėtų tekstų matyti, kad reiškinys paplitęs daug didesniame plote (dar plg. [Leskauskaitė, 2001, 21]).

⁸ Apie vienbalsinimą Pelesės šnektose bene pirmasis yra užsiminęs J. Šukys (plg., [1960, 178]).

įtemptesni, pvz. (išlaikyta originali transkripcija): *gi:sm^lė* „giesmė“, *pu:džlis* „puodelis“ [Vitkauskas, 1980, 203], *li.tùs* „lietus“, *su.laĩ* „suolai“ [Tuomienė, 2001, 159].

§ 5. Žemutinio pakilimo fonemų /a/ : /a./ priešprieša visiškai priklauso nuo stipriosios ar silpnosios pozicijos – ji realizuojama tik kirčiuotuose skiemenyse, o nekirčiuotuose neutralizuojama. Minimaliųjų porų pavidalu ši priešprieša funkcionuoja tik keliuose žodžiuose: *kàsis* „kasis“ : *ká.sis* „kasęs“, *nⁱėšbys* „nešis“ : *ná.šbys* „nešęs“, *pⁱėšbys* „pešis“ : *pá.šbys* „pešęs“. Apskritai priešpriešą palaiko panaši fonemų distribucija, pvz.: *baltà* „baltà“ : *tà.* „ta(vo)“, *kàsk* „kask“ : *ká.stas* „kastas“ ir kt.

Nekirčiuotiems /a/ alofonams būdingas gana platus trukmės diapazonas: nuo mažos, būdingos kitiems trumpiesiems balsiams, iki didžiausios, dėl įvairių sąlygų prilygstančios patiems ilgiausiems aukštutinio pakilimo balsiams, pavyzdžiui, žodžiuose *ra.tù* „ratu“, *a.kĩs* „akis“. Kai kada prieškirtinis [a] gali būti net ilgesnis už kirčiuotą trumpąjį [à] (plg. § 55–56), bet šis skirtumas nėra reikšmingas. Taip yra dėl to, kad žemutiniai balsiai pasižymi didele savaimine trukme.

Fonemos /a/ ir /a./ gerai skiriamos, nes kirčiuoti alofonai (pvz.: *rá.tu* „ratui“, *á.kĩs* „akys“) yra dar ilgesni (plg. § 47). Kirčiuotų ir nekirčiuotų prigimtinio ilgumo balsių trukmės diapazonai paprastai dengia vienas kitą, vadinasi, netekdami kirčio šie balsiai gali išlaikyti bent dalį savo trukmės. Lyginant atitinkamus padėtinio ilgumo balsius, šie diapazonai nesusiliečia arba dengia vienas kitą menkai, trukmės skirtumas greičiau šuoliškas, o ne laipsniškas (plg. § 50).

Matyt, vienas iš svarbesnių požymių skiriant ilgąsias ir trumpąsias žemutines fonemas yra ir kokybė: ilgosios fonemos /a./ alofonai visada atviresni, užpakalesni ir mažai varijuoja, o trumposios /a/ (ypač nekirčiuoti) turi daugybę variantų tiek tarimo eilės, tiek pakilimo, tiek dėmenų kintamumo (diftongizacijos) požiūriu.

§ 6. Ilgųjų fonemų kiekybės skiriamoji galia parodyta schemeje (žr. 1 lent.):

1 lent. Ilgųjų ir trumpųjų fonemų skyrimas stipriojoje ir silpnojoje pozicijoje (+ – skiriama, N – neutralizuojama. Skliaustuose nurodytos fonemos, neturinčios trumpųjų koreliatų).

Fonemų opozicija	Stiprioji pozicija	Silpnoji pozicija
/iː/ : /i/, /uː/ : /u/	+	+
(/i̯e/), (/u̯o/)	(+)	(+ / N)
(/eː/), (/oː/)	(+)	(+ / N)
/a.ː/ : /a/	+	N

Trukmė šioje lietuvių paribio šnektoje – svarbus balsių diferencinis požymis, tačiau toli gražu ne toks patvarus. Tai rodo nevienodos stipriųjų ir silpnųjų pozicijų savybės. Kiekybiniai santykiai stabilesni tik stipriosiose pozicijose. Pavyzdžiui, nekirčiuotuose skiemenyse visai nėra fonemos /a./ alofonų. Nežemutinės fonemos /i̯e/, /u̯o/ ir /eː/, /oː/, anksčiau neturėjusios trumpųjų atitikmenų, dabar tam tikrose

silpnosiose pozicijose yra reprezentuojamos trumpųjų garsų [ɛ], [o], savo kokybe labai artimų /i/, /u/ alofonams.

§ 7. Iš anksčiau pateiktų pavyzdžių matyti, kad Pelesės šnekte tam tikrais kiekybinės neutralizacijos atvejais išlieka kokybinis fonemų kontrastas, taigi kokybinės priešpriešos patvaresnės. Tačiau jos turi daugiau distribucijos apribojimų.

Ypač gerai išlaikomos priešpriešos pagal pakilimą. Tiesa, jas silpnina atskirų fonemų vartoseną. Žemutinio pakilimo /a/ kontrastuoja visoms aukštesnio pakilimo fonemoms tik stipriojoje pozicijoje. Silpnojoje pozicijoje ilgųjų fonemų kontrastas išlieka tik tarp aukštesnio ir žemesnio pakilimo fonemų /i/ : /e/ ir /u/ : /o/, pvz.: *pakó'rɛ* „pakorė“ : *pakó'ri* „pakorę“, *do'dà* „Doda“ : *du'dà* „dūda“, ne minimaliosiose porose: *žɛ'dnùs* „jokius“ : *žri'dùs* „žydus“, *ko.d'ès* „kubilus“ : *ku.dàs* „liesas“.

Trumpųjų balsių kontrastas turi platesnę distribuciją. Trumpoji /a/ sudaro poras su abiem aukštesnio pakilimo fonemomis tiek kirčiuotoje, tiek nekirčiuotoje pozicijoje, pvz.: *rankà* „ranka“ : *rankù* „ranka“ vns. įn., *tokàs* „tokias“ : *tokùs* „tokius“ : *tokjìs* „toks“, *àtn'èšà* „atneša“ : *àtn'èšu* „atnešu“ : *àtn'èšy* „atneši“, *'ũ'ta,ryjæ* „šneka“ : *'ũ'ta,ryjì* „šneki“ ir *'ũ'ta,ryjù* „šneku“. Be to, įprastas silpnosios pozicijos fonemų priešpriešas čia papildoma neutralizuotų pagal trukmę fonemų /e/, /o/ atstovai, plg.: *àtn'èšɛ* „atnešė“, *'ũ'ta,ryjio* „šnekėjo“.

§ 8. Nuo šnektos balsių priklausyti kietųjų ir minkštųjų priebalsių relevantinės ar neutralizacijos pozicijos, todėl svarbu nustatyti, koks yra santykis tarp pakilimo priešpriešų ir priebalsių aplinkos.

Po kietųjų priebalsių, turinčių minkštuosius koreliatus, nelūpinės fonemos /a., a, ɛ, i, i/ pagal pakilimą nekontrastuoja. Priešprieša įmanoma tik po priebalsių, kurie arba visada kieti (/r, š, ž, č, ž/, išimtiniais atvejais /c, ʒ/), arba jei jų distribucija dėl istorinių priežasčių ypatinga. Pavyzdžiui, tokios distribucijos fonema laikytina //, einanti toje pačioje pozicijoje, kaip ir minkštasis koreliatas //l/, plg.: *pal'ɛ'kɛ* „lėnkė“ : *l'ɛ'kɛ* „lėkė“ : *l'à.kɛ* „lakė“, *žalì* „žali“ : *žal'æ* „žalia“ ir *gal'ì* „gale“ : *bal'à* „bala“. Kietieji priebalsiai /c, ʒ/ gali funkcionuoti tik skoliniuose. Po jų išimtiniais atvejais taip pat įmanoma nelūpinių balsių pakilimo priešprieša, pavyzdžiui, kartais pasitaikantis žodžio *sagõ'nas* variantas *cagõ'nas* „puodas“ : *cygõ'nas* „čigonas“.

Po minkštųjų priebalsių nelūpinių fonemų /a., a, ɛ, i, i/ skyrimas pagal šį kriterijų turi savo ypatumų. Iš kitų priebalsių, po kurių balsiai kontrastuoja be apribojimų, reikia išskirti /č, ʒ, l/, nes po jų, jei kalbama ne apie skolintą leksiką, paprastai neina ilgoji /e/. Dėl skolinių minėta fonema po /č, ʒ, l/ turi priešpriešų pagal pakilimą, pvz.: *barč'è'ku* „lietuvi, lietuvių“ : *čì'ku* „tykų“, *ž'è'ku*⁹ „dėku(i)“ : *žì'ku* „dyką“, *kal'è'du* „Kalėdų“ : *lì'du* „Lydą“.

⁹ Būtent tuo, kad žodis pasiskolintas iš vietinės baltarusių šnektos (plg. дякуй), galima paaiškinti „nemotyvuotą“ dzūkavimą pozicijoje prieš [ɛ]. Pasitaiko ir lietuviškas variantas, plg.: *d'è'ku*, *d'è.kó'č* „dėkot(i)“.

Pakilimo opozicija tarp lūpinių fonemų /u/, u, o/ ir nelūpinių /a., a/ nėra ribojama, ji realizuojama tiek po kietųjų, tiek po minkštųjų priebalsių. Išskirtinos tik priebalsinės fonemos /t/, d/, kadangi šnekteje po jų nevartojama fonema /o/.

§ 9. Tradicinė, kai kurių kitų lietuvių šnektų bei bendrinės kalbos fonologinėms sistemoms būdinga tarimo eilės opozicija čia vadinama bemoliškumo (arba lūpų veiklos) opozicija dėl kelių priežasčių.

1. Pelesės šnekteje sąvokomis „priešakinis“ ir „užpakalinis“ patogiausia vadinti lūpinių ar nelūpinių balsinių fonemų alofonus, veikiamus priebalsių aplinkos. Po /r, š, ž, č, ž/, neturinčių minkštųjų koreliatų (ar po veliarizuoto // prieš *e, ē tipo garsus), vartojami suužpakalėję nelūpinių /e/, ie, i, i/ variantai, ne susilpnina, bet savotiškai sustiprina lūpinių ir nelūpinių balsių kontrastą. Tokioje sistemoje atsiranda porinių supriešakėjusių ar suužpakalėjusių alofonų ne tik po minkštųjų, bet ir po kietųjų priebalsių, plg.: *galì* „galì“ : *galù* „galiù“ ir *galì* „gale“ : *galù* „galu“, *lė·jio* „liejo“ : *lò·jio* „lojo“, *mėžæçinė* „medinė“ : *mėžæçinio* „medinio“, *baries* „baries(i)“ : *bariūs* „baruos(i)“, *tášę* „tašė“ : *tášo* „tašo“. Fonologinį skirtumą šiuo atveju lemia ne tiek horizontali liežuvio padėtis, kiek lūpų veikla.

2. Tarp „priešakinių“ balsių variantų [e/æ/à. ir kt.] ([e/e/æ ir kt.]) ir „užpakalinių“ [a.] ([a/α]) yra papildomosios distribucijos santykis, t. y. pirmieji eina tik po minkštųjų priebalsių, o antrieji – po kietųjų. Šiuos balsius reikia laikyti fonemų /a./ ar /a/ alofonais, mat pozicijoje, kur būtų įmanoma priešprieša, t. y. žodžio pradžioje tepasirodo balsiai [a.] ([a/α]), pvz.: *ážarás* „ežeras“, *áža'rúkás* „ežeriukas“, *ážu* „ežia“, *ažù* „žia“ vns. įn. (plg. [Girdenis, 1995 a, 63; Kosienė, 1978, 38; Venckutė, 1964]).

Kadangi nėra fonologinio kontrasto, žemutinio pakilimo fonemą problemiška priskirti kuriai nors klasei pagal eilę.

Šios šnektos /a./ poziciniai variantai dar galėtų būti laikomi „užpakaliniiais“, nes jie menkai priešakėja ir pagal antrosios formantės reikšmes išsidėsto abipus spektro centro, plg.: *pirkà·ly* „pirkelė“ : *prykà·ly* „prikalė“, *kà·pa* „kepa“, *kæ·pę* „kepė“ : *kà·pas* „kapas“ (plg. § 110, 43–46 pav.).

Tačiau /a/ alofonai daug priešakesni. Kai kurie jų panašūs į /i/ ir /e/ alofonus (bet už juos kiek žemesni), pvz.: *tàs* / *tès* „tas“, *tėks* „teks“, *pat'ek'si* „pateksi“, *kępę'jæ* „kepėja“, *kęptá·i* „keptum“. Šių variantų negalima priskirti net 'vidurinės' eilės balsiams, jeigu fonetiniu pagrindu tokia grupė būtų išskirta. Fonologinis /a./ (/a/) apibūdinimas neturėtų prieštarauti fonetiniam, todėl šioms plačios distribucijos fonemoms apibūdinti eilės kriterijaus reikia atsisakyti.

3. Tiesa, balsius diferencijuoti į priešakinius ir nepriešakinius tarsi paranku todėl, kad nepriešakiniai balsiai sudarytų reikšmingą poziciją priebalsiams skirti pagal požymius 'palatalizuotas' : 'nepalatalizuotas', plg.: *lâ·pu* „lapių“ : *lâ·pu* „lapų“, *plikùs* „Plikius“ : *plikùs* „plikus“, *pir·kjom* „pirkiom(s)“ : *pir·kom* „pirkom(e)“. Šią balsių klasę galėtų papildyti dėl /e/ : /a/ defonologizacijos platesnę distribuciją gavusi fonema /a./

(/a/), plg., *tá.ko* „teko“: *tá.ko* „tako“, *má.tai* „metai“: *má.tai* „Mātai“, *kęćinai* „ketinai“: *kaćinai* „katinai“, *m̄ærgū.* „mergū“: *margū.* „margū“, *skraid'au* „laksčiau“: *skraid'au* „lakstau“.

Tačiau šis argumentas nėra lemiamas, nes Pelesės šnektos priebalsių minkštumo–kietumo koreliacijoje daug spragų, minkštieji priebalsiai esti veikiau ne palatalizuoti, o palataliniai. Minėtini porų neturintys kietieji /r, š, ž, č, žj/ bei minkštieji /č, žj/, beveik be išimties sužvarbėję /š, žj/. Be to, prieš nelūpinį vokalizmą kartais painiojami /k, g/ ir /t, d/, su minkštumo priemaiša sporadiškai tariamas kietasis /t/ (žr. [Trumpa, 1998, 85–93]). Silpna minkštumo–kietumo tembrinė koreliacija bei nevienodas priebalsių statusas padaro nereikšmingas ir pozicijas, kuriomis remiantis pagal eilės kriterijų galima būtų išskirti balsių klases.

4. Vertas dėmesio dar vienas probleminis atvejis, kuris galėtų nulemti ne tik „horizontaliosios“ priešpriešos apibūdinimą, bet ir patį fonologinės sistemos vaizdą. Pelesės šnekte po kietųjų priebalsių /r, š, ž/ esama įvairių žemutinių balsių /a./ (/a/) variantų, tarp kurių galima išvelgti fonetinių skirtumų. Minėti priebalsiai neturi minkštųjų koreliatų, todėl po jų einantys žemutiniai balsiai gali santykiauti nebe papildomosios, bet kontrastinės distribucijos santykiu. Ši pozicija pagal kontrastinę galią prilygsta absoliučios žodžio pradžios pozicijai.

Iš daugelio porų, tokių kaip *rá.tas* „retas“: *rá.tas* „ratas“, *šá.što* „šešto“: *šá.šo* „šašo“, *b̄'eržá.lo* „berželio“: *žá.lo* „žalio“ ir kt., tik vienoje rastas statistiškai reikšmingas tarimo eilės skirtumas (žr. [Trumpa, 2001, 149–155]). Pastebėta, kad žodžio *rétas* balsis [a.] priešakesnis negu žodyje *rātas*.

Jeigu tokių minimaliųjų porų šnekte būtų daugiau, įvairesnėse pozicijose ir jos pateikėjų būtų skiriamos audiciškai, į ilgųjų balsių inventorių tektų įtraukti nebe vieną, o dvi žemutinio pakilimo fonemas /aː/ ir /aˑ/, kurios po kietųjų priebalsių kontrastuotų pagal tarimo eilę. Tada ir pačius balsius būtų tikslingiau skirstyti į priešakinius ir nepriešakinius, nes lūpinimo kriterijus būtų per siauras.

5. Atsižvelgiant į fonetines ir funkcines charakteristikas, /a./ (/a/) priskirtinos tai pačiai nelūpinių grupei, kaip ir /eˑ, ieˑ, iˑ/ (/i/), kurios kontrastuoja lūpinėms fonemoms /oˑ, uˑ, uˑ/ (/u/). Tačiau ir šis priskyrimas tebtų formalus, nes bet kuri /a./ (/a/) ir lūpinės fonemos opozicija, laikytina „vertikalia“, tai yra opozicija pagal liežuvio pakilimą, o ne pagal lūpų veiklą, pvz.: /aˑ/ : /oˑ/ (*šá.kai* „šakai“: *šó.kai* „šokai“), /aˑ/ : /uˑ/ (*ká.stas* „kastas“: *kú.stas* „kąstas“), /a/ : /u/ (*kokžæs* „kokias“: *kokžus* „kokius“). Nustatant diferencinių požymių hierarchiją, į tai reikia atsižvelgti ir konstatuoti, kad nė vienas iš galimų /a./ (/a/) ir kitų fonemų kontrastų nėra „horizontalus“. Jį tikslingiausia eliminuoti aukštesnėje skaidymo pakopoje.

Taigi galima sakyti, kad minėta „horizontalioji“ priešprieša Pelesės šnekte yra tik tarp nežemutinio pakilimo balsinių fonemų. Šios priešpriešos diferenciniai

požymiai 'lūpinis' arba 'nelūpinis' yra bendri tiek priešakiniam, tiek ir užpakaliniam alofonams po minkštųjų ir po kietųjų priebalsių¹⁰.

§ 10. Bemoliškumo kontrastas geriausiai išlaikomas tarp aukštutinio pakilimo fonemų /i:/ ir /u:/, /i/ ir /u/, daug mažiau kontrastinių pozicijų turi /e:/ ir /o:/ bei /ie/ ir /uo/. Opozicijos realizuojamos ir kirčiuotame, ir nekirčiuotame skiemenyje (dažniau galūnėje). Jų funkcionalumas priklauso nuo kietųjų ir minkštųjų priebalsių.

Lūpinių–nelūpinių balsių priešpriešos turi bendrą bruožą su priešpriešomis pagal pakilimą (plg. § 8). Po kietųjų priebalsių, turinčių minkštuosius koreliatus, nežemutinės fonemos /i:/ ir /u:/, /i/ ir /u/, /e:/ ir /o:/, /ie/ ir /uo/ bemoliškumo priešpriešų nesudaro.

Jos galimos tik po priebalsių, kurie visada kieti (daugiausia po /r, š, ž/), arba po //, pvz.: *šī·la* „šyla“ : *šū·la* „šąla“, *mažė·s* „mažės“ : *mažō·s* „mažōs“, *nešies* „nešies(i)“ : *nešī·os* „nešuos(i)“, *paškė·l̥is* „pas(i)kėl̥ęs“ : *paškė·lus* „pas(i)kėlus(i)“, *maišb̥is* „maišys“ : *maišūs* „maišus“, *dā·rę* „darė“ : *dā·ro* „daro“ ir kt.

Po minkštųjų priebalsių lūpinės : nelūpinės fonemos kontrastuoja be apribojimų, pvz.: *bi̥ti* „bitė“ : *bi̥tu* „bičių“, *pā·ci* „patį“ : *pā·ciu* „pačią“, *añk̥s̥li* „alksnį“ : *añk̥s̥liu* „alksnų“, *suñk̥ė·s* „sunkės“ : *suñk̥ō·s* „sunkiōs“, *j̥ok̥ies* „juokies(i)“ : *j̥ok̥i·os* „juokiuos(i)“, *raçi* „regi“ : *raçu* „regiu“, *pa·skuçin̥ę* „paskutinė“ : *pa·skuçin̥io* „paskutinio“.

Išimtį sudaro /č, ž, l/, po kurių, jei žodis neskolintas, neina fonema /e:/, ir /t, d/, po kurių nepasirodo /o/. Taigi po šių priebalsinių fonemų negalima /e:/ ir /o:/ priešprieša.

§ 11. Pelesės šnekte pasitaiko lūpinės priešpriešos neutralizacijos atvejų. Priešdėliuose *nu-*, *su-*, *žu-* „už-“ ir kai kuriuose žodžiuose pasitaiko nelabializuotas fonemos /u/ alofonas, pvz.: *nuvā·jio* greta *nuvā·jio* „nuėjo“, *su·vèrp̥c̥* greta *su·vèrp̥c̥* „suverpt(i)“, *župjō·v̥ę* greta *župjō·v̥ę* „užpjovė“, *žuv̥is* greta *žuv̥is* „žuvis“, *žuvā·u̇c̥* greta *žuvā·u̇c̥* „žuvaut(i)“, *ščypō·kas* greta *ščypō·kas* „lydeka“.

Šis reliktinis fonetinis reiškinyš prieš kelis dešimtmečius buvo fiksuotas kelių šnektos kaimų (Pelesės, Dubinių, Kláišių, Sklodonių) seniausių gyventojų kalboje (plg. [Sudnik, 1980, 186]). o dabar daugiausia pastebimas Dubiniuose. Panašių ypatybių rasta gretimoje Ródūnios apylinkėje (O. Brocho [1958, 48] pavyzdžiai: *žymoké·jou* „užmokėjau“, *n̥iv̥ed̥e* „nuvedė“)¹¹.

Neutralizacija gabūt vyksta ne tik pozicijose prieš lūpinius priebalsius *v, m, p, b*¹², plg. kitus T. Sudnik ir O. Brocho pateiktus pavyzdžius: *žyrak̥in̥'c'* „užrakint(i)“, *sys̥ukc'* „susukt(i)“, *s̥ismu̇š̥e* „sus(i)mušė“, *kan̥'iš̥ynà/ kan̥'u̇š̥ynà* „dobilai“, *mil̥'cyja/ mil̥'cyja*

¹⁰ Šiais diferenciniais požymiais galima apibūdinti vietinę baltarusių tarmę bei lietuvių šnektas, kuriose esama to paties trikampės balsių sistemos ypatybių rinkinio: žemutinė fonema neturi priešakinio ar užpakalinio koreliato, o nežemutinių fonemų opozicijoms atstovauja dveji (priešakiniai arba nepriešakiniai) alofonai (plg. [Girdenis, 1995a, 181]).

¹¹ Plg. panašius atvejus Zieteloje ([i] variantai čia nesuužpakalėję): *živ̥'és* „žuvys“, *lieživ̥i* „liežuvis“, *br̥iva* „antakį“ ([Vidugiris, 1998, 93, 358, 811; 1959 b, 199; Rozwadowski, 1995, 75]).

¹² Apie analogiškus istorinius reiškinius latvių kalboje [Endzelīns, 1951, 50–52]

„milicija“ ir kt. Minėtinasis ir Ródūnios miestelio pavadinimas (kurį dauguma pelesiškių ištaria *ró·d'ínæ*, *ró·d'ínæ* ar *ró·c'ínæ*¹³ greta retesnio *ró·duńæ* ar baltarusiškojo *ráduń*) bei galininkinis prielinksnis *ùš*, kur visiškai įsigalėjęs nelūpinis [ɫ], pvz.: *ùš·kú*. „už ką“, *ùš·mætùs* „už metus“.

Gali būti ir kitų atvejų, kuriuose sporadiškai pasirodo tiek lūpinių, tiek nelūpinių fonemų alofonų. Tačiau jie priklauso ne fonologijos, o leksikos, gramatikos ar žodžių darybos lygmeniui ir čia neaptariami¹⁴.

§ 12. Pelesės šnektos sutaptiniai dvibalsiai (poliftongai) [iɛ, uo]¹⁵ yra atskiromis fonemomis. Pagal N. Trubeckojaus kriterijus (plg. vienafonemės traktuotės taisyklės [Trubeckoj, 2000, 60–63], tipologines pastabas dėl „kylančių“ ir „krintančių“ diftongų [1987, 21–22]), iɛ, uo sudėtinės dalys niekad nepatenka į skirtingus skiemenis. Trukmė paprastai nedaug tepralenkia ilgųjų balsių trukmę (net labai artima neaukštutinių /ɛ·, o/ alofonų trukmei, žr. § 68). Jiems būdingas sklandus vienakryptis artikuliacinis judesys, kurio metu pašalinama ankštuma. Kurios nors iš šių garsų sudėtinių dalių komutacija su tos pačios sintagminės klasės nariais (t. y. balsiais) nėra įmanoma. Taigi ir tos dalys negali būti laikomos kurios nors egzistuojančios fonemos alofonais.

Kai kuriuose lietuvių kalbotyros darbuose iɛ, uo interpretuojami kaip fonemų /i/ + /e/ (/ǎ/), /u/ + /o/ (/ǎ/) junginiai (pvz., [Garšva, 1982, 66; 2002, 8–10; Kazlauskas, 2000, 135–136]). Tačiau labiau argumentuota ir populiareesnė vienafonemė šių garsų traktuotė (plg. [Vaitkevičiūtė, 1961, 45–46; Sudnik, 1972, 56–58; Jasiūnaitė, 1985, 94–97; Smoczyński, 1986, 371; Pakerys, 1995, 163–164; Trostas, 1997, 131; Girdenis, 2000a, 152–153; 1995a, 85–87; Murinienė, 2000, 14–15; Bacevičiūtė, 2001, 23; Leskauskaitė, 2001, 106–107]¹⁶ ir kt.).

Poliftongai [iɛ, uo], priešingai negu sudėtiniai dvibalsiai ar mišrieji dvigarsiai, linkę prarasti priegaidžių skirtumus ir tuo artimesni kitiems ilgiesiems balsiams (plg. [Buch, 1998, 11–12]). Be to, šiuos garsus laikyti atskirų fonemų realizacijomis

¹³ i tipo garsas galėjo atsirasti redukavus pirmąjį dvibalsio [ui] komponentą, bei prieš jį esančiam priebalsiui pakitus dėl regresyvinės palatalizacijos. Šio miestelio pavadinimas greičiausiai naujai pasiskolintas iš slavų, plg., **Rādūnia* > sl. *Радынь* > *Róduinia* [Būga, 1961, 116] > *Ródinia*. Šį ir kitus aukščiau pateiktus pavyzdžius T. Sudnik linkusi aiškinti kaip substratinį vakarų baltų reiškinį, susijusį su XIV a. pabaigos kronikose ir privilegijose minėtais faktais, kad Pelesės apylinkėse gyventa iš prūsiškosios Skalvijos perkeltų karo belaisvių [Sudnik, 1980, 186–187].

¹⁴ Dėl gramatinių paradigimų mišimo gali atsirasti galūnių ar priesagų variantų, pvz.: *am·pūšos/ am·pūšes* „per pusę“, *mó·šos/ mó·šes* „mošos“, *dūkros/ dūkrės* „dūkros“, *palō·kas/ palē·kas* „lenkas“, *barō·kas/ barē·kas* „lietuvis“, *raçinū·tėl/ raçinī·tē* „Raginytė“, *kr"opū·tėl/ kr"opī·tē* „Kruopytė“ (mergautinių pavardžių daryboje įsigalėjusi priesaga *-iūtė*, pvz., *šėlī·lūtē* „Selylaitė“, *kāuzū·tē* „Kauzaitė“ ir t. t. [LKA III, 124, 112 žemėl.]).

¹⁵ Atskirų fonemų žymėjimas turėtų aiškiai skirtis nuo fonemų grupių žymėjimo (plg. [Trubeckoj, 1987, 11; Pakerys, 1995, 164]). Kadangi poliftongams iɛ, uo žymėti neturima atskirų visuotinai vartojamų grafemų (i, ū nepatogu rašyti su diakritiniais ženklais), po šių fonemų simboliais rašomas lankelis.

¹⁶ Taip pat ir latvių kalbotyroje iɛ, uo dažniau traktuojami kaip atskiros fonemos (pvz., [Bendiks, 1972, 40; Laua, 1997, 12, 28; Andronov, 2002, 326]). Tiesa, A. Laua, kaip ir V. Vaitkevičiūtė, fonemų statusą suteikia ir sudėtiniam dvibalsiams.

reikalauja pats šnektos fonologinės sistemos kontekstas (plg. penktąją taisyklę [Trubeckoj, 2000, 64–65]).

Pelesės šnektos fonemos /*ʉ*, *ie*/ tarpusavyje gali kontrastuoti pagal požymį ‘lūpinis’ : ‘nelūpinis’ (plg. § 10). Šiai opozicijai būdingi panašūs apribojimai, kurie galioja ir kitoms uždarosioms fonemoms. Priešprieša išlieka tiek stipriojoje, tiek silpnojoje pozicijoje.

Tačiau svarbiausias argumentas, kuris neleidžia poliftongų dėmenų laikyti kokių nors skirtingų fonemų atstovais, yra kiekybinė ir kokybinė neutralizacija. Nekirčiuotoje (silpnojoje) pozicijoje šiems balsiams pakitus išryškėja koreliaciniai ryšiai su kitais ilgųjų balsių klasės nariais.

Dėl nestabilių šnektos tarties normų /*ie*, *ʉ*/ alofonai silpnojoje pozicijoje labai įvairuoja (t. y. patiria fakultatyvinę neutralizaciją) – nuo kiek sutrumpėjusių [*ie*, *ʉ*] (pvz., *kjetà* „kieta“, *juokù* „juoku“) iki daugiau ar mažiau monoftongizuotų garsų [*i^e*, *i^ε*, *u^o*, *o*]¹⁷. Jie toje pačioje pozicijoje pasirodo kaip gretimi variantai, pvz.: *kj.^ecá·usæs/ kj.^εcá·usæs/ kⁱεcá·usæs* „kiečiausias“, *ju.^okâulī·vas/ j^uokâulī·vas* „juokingas“.

Nekirčiuoti [*ie*, *ʉ*], kaip ir [*i*, *ε*, *u*, *o*], patiriantys kiekybinę ir kokybinę redukciją, savo trukme neretai gali prilygti trumpiesiems balsiams. Spektre jie yra arčiau centro ir pagal pakilimą nevarijuoja.

Visiškai sutrumpėję ir monoftongizuoti fonemų /*ie*, *ʉ*/ alofonai savo kokybe labai artimi nekirčiuotų /*ε*, *o*/ alofonams, plg. *ḅedná·usæs* „vargingiausias“ ir *ḅedawó·jo* „skundėsi“, *rēčimas* „rietimas“ ir *rēkimas* „rėkimas“, *pēdukosna* „į pėdukus“ ir *rānkosna* „į rankas“, *dožinė·jo* „duodinėjo“ ir *dožinė* „Dodienė“ (greta *ḅēdná·usæs*, *ḅiēdnas*, *ḅēdawó·jo*, *ḅē·dos*, *r^uεčimas*, *rēčæ*, *túosna*, *tósna*, *dúoč*, *dō·dai*).

Tokie ilgųjų balsių alofonai reguliariai pasirodo tik nekirčiuotose galūnėse, o negalūniniuose skiemenyse pusilgių variantų jie nėra visiškai išstūmę. Šie [*ε*, *o*], kaip minėta, iš klausos labai panašūs į nekirčiuotus [*i*, *u*], todėl neutralizacijos pozicijose visai įmanoma minėtų balsių ir /*a*/ alofonų priešprieša, plg., *šėná.lē* „sienelė“ : *šėná.lē* „sienelė“ ir *prāūšęs* „prausės(i)“, *prāūšis* „prausis“ : *prāūšæs* „prausias(i)“, *klońá.li* „kluonelė“, *klońá.lv* „klonelė“ : *klańá.li* „klanelė“ ir *gulēs* „gulės“ : *galēs* „galės“.

Bendrų neutralizacijos pozicijų buvimas verčia poliftongus /*ie*, *ʉ*/, kaip ir /*ε*, *o*/, laikyti ilgųjų balsių klasės nariais. Kaimyninėse šnektose, esančiose į šiaurę, rytus ir pietryčius nuo Pelesės, pavyzdžiui, Ródūnioje, Ramaškonyse, Dievėniškėse, Lazūnuose, Zieteloje, šios fonemos, galimas dalykas, būtų šlietinos prie /*i*, *u*/. Matyt, ten vyraujantis monoftongizacijos rezultatas – uždaresni balsiai [*i*, *u* (*i*, *i*, *u*, *u*)], ar diftongoidai [*i^e*, *u^o*], kuriuos artikuliuojant stiprokai redukuojamas galinis poliftongo dėmuo.

¹⁷ Toks dėmenų nevienodumas tik patvirtina komutacijos negalimumą: jei kirčiuotų poliftongų [*ie*, *ʉ*] galiniai dėmenys kai kuriose pozicijose dar gali būti lyginami su fonemos /*a*/ alofonais, tai nekirčiuotose pozicijose tie dėmenys artimesni /*ε*, *o*/ alofonams.

Be to, minėtose šnektose dažniau vienbalsinami tiek nekirčiuotų, tiek kirčiuotų skiemenų [i̯e, u̯], plg., *si·no·jūs* „sienojus“, *dī·vė* „Dieve“, *grambu·līs* „grambuolys“, *dú·k* „duok“ ir kt. (plg. [Wolter, 1912, 158; Arumaa, 1930; Senkus¹⁸, 1958, 185; Šukys, 1960, 178; Vitkauskas, 1980, 203; LKA II, 77¹⁹; LTT, 1994, 5, 48; Rozwadowski, 1995; Mikulėnienė, Morkūnas, 1997, 10–11; Vidugiris, 1998, 28; Tuomienė, 2001, 159]²⁰).

Šiuos šnektų reiškinius galima traktuoti kaip prasidėjusią ar iš dalies jau įvykusią fonemų /i̯ : i̯e/ ir /u̯ : u̯/ priešpriešos defonologizaciją²¹. Ji galėtų būti susijusi su fonemų /e̯, o̯/ alofonų dvibalsinimo tendencija ir žemesnio pakilimo fonemų slinktimi į aukštesnes pozicijas (plg. [Mikulėnienė, Morkūnas, 1997, 11; Vidugiris 1998, 28]).

Šnektose, esančiose į šiaurės vakarus nuo Peleos (Dubičiuose, Rūdnioje) [i̯e, u̯] vienbalsinimo nefiksuota²² (plg. [Markevičienė, 1999, 30, 206–210]).

Pelesės šnektą, matyt, galima laikyti pereinamąja, nes čia vienbalsinimas būdingas daugiausia nekirčiuotų skiemenų poliftongams. Kai kada ir kirčiuotus „norminius“ [i̯e, u̯] išstumia aiškūs [e̯, o̯] (ar pusilgiai [e̯, o̯]) tipo garsai, plg., *vė·nas* „vienas“, *čvė·ku* „vinį“, *adamo·nė·s* „Adamonio“, *nė·kur* „niekur“, *nugrė·ps* „nugriebs“, *an·dó·nos* „ant duonos“, *šukó·jæm* „šukuojam(e)“, *kró·pas* „kruopas“, *vazò·k* „važiuok“ ir nekirčiuotus *kvē·čūs* „kviečių“, *škę·tai* „skietai“, *klo·nūs* „kluonus“, *skęndolīs* „skenduolis“, *do·bū* „duobių“ (greta *vė·nas*, *lietūs* „lietus“, *liė·pė* „liepė“, *tolī·rkos*²³ „lėkštės“, *škį·etai*, *dú·du* „duodu“, *klu·nūs*, *wu·d'æ'gù* „uodega“ vns. įn. ir kt.).

Sporadiška monoftongizacija būdinga visiems informantams, bet ji dėsnčiau pasireiškia šiaurinėje Pelesės apylinkės dalyje esančio Dubinių kaimo pateikėjų kalboje.

Taigi sprendžiant iš neutralizacijos pozicijoje einančių alofonų kokybės ir atsižvelgiant į defonologizacijos pobūdį, Pelesės šnektos fonemos /i̯e, u̯/ pagal požymius 'kintamasis' : 'nekintamasis' priešintinos fonemoms /e̯, o̯/.

§ 13. Į balsių inventorių įtrauktinos trumposios fonemos /e̯²⁴, /o̯/, realizuojamos naujesniuose skoliniuose, pvz.: *lėkštės* „lėkštės“, *pò·təm* „po to“, *fė·stas* „šventė“, *stė·fa*

¹⁸ Lazūnų šnektose J. Senkaus rasta įvairių monoftongizacijos variantų, plg.: *dúona* > *dú·na*, *dó·na*, *dienà* > *di·nà*, *denėla*. T. Sudnik [1972, 59] duomenimis, poliftongai čia dažniau keičiami *e̯*, *o̯* tipo garsais.

¹⁹ LKA II komentaruose nurodyta, kad periferinių šnektų jaunesnės kartos atstovams būdingesnė „o“ (vietoj u̯) vartoseną.

²⁰ O. Brochas, aptardamas Ródūnios šnektos ypatybes, poliftongų vienbalsinimo nėra fiksavęs [Broch, 1958, 2–71].

²¹ Plg. galimas minimaliausias poras: *kū·das* „liesas“ : *kū·^odas* < *kuōdas* „kuodas“, *vī·šnu* „vyšnią“ : *vī·šnu* < *vīšnu* „viešnią“.

²² 2004 m. dialektologinėje ekspedicijoje pastebėta, kad Dubičiuose poliftongai vienbalsinami.

²³ Po minkštojo [l̥], matyt, dėl ypatingo jo minkštumo, daug rečiau vienbalsinamas [i̯e].

²⁴ Pastaruoju metu linkstama manyti, kad bendrinėje lietuvių kalboje ir kai kuriose tarmėse trumpas garsas [e̯] ar [e] atstovauja dviveidei fonemai /e/ (plg. požiūrius dėl fonemiškumo [Kazlauskas, 2000 b, 136; Girdenis, 1995 a, 169–170; Bacevičiūtė, 2001, 110]). Tokia interpretacija Peleos šnektai, matyt,

„Stefa“, *dərėktorus/ darėktorus* „direktorius“, *rėmačīzna/ ramačīzna* „reumatas“, *lėdva* „vos“, *prėmijə* „premija“, *pòkol*²⁵ „pakol, kol“, *zròkas* „regėjimas“, *òkčika* „optika“, *sòkà* „aras“, *samal'òtas* „lėktuvas“, *asòbėnna* „ypatingai“ ir kt.

Remiantis tokiomis minimaliosiomis poromis, kaip *rėštəs* „likutis“: *rėštəs* „rėžtas“, *mòjə* „galbūt“ : *mòjə* „moja“ (žr. § 46), šios fonemos lyg ir priskirtinos trumpųjų balsių klasei. Tačiau tolesnis diferencinių požymių nustatymas komplikuojasi. Fonemai /e/ būdinga neįprasta lietuvių šnektai distribucija. Daugeliu atvejų ji realizuojama po kietųjų, daug rečiau – po minkštųjų priebalsių, plg. *nėrvai/ nėrvai* „nervai“, *kil'òmėtru./ kil'òmėtru.* „kilometrų“. Išimtį tesudaro minkštieji priebalsiai /l/, /k/, /ç/, nes tik po jų gali pasirodyti /e/.

Taigi šios fonemos negalima priešinti aukštesnio pakilimo fonemai /i/ (išskyrus tokiais atvejais, kai ji vartojama *dùšlus* „gražulas“, *tviškəs* „tinkas“ tipo skoliniuose). Kirčiuotose pozicijose trumpųjų /e/ ir /a/ alofonai skiriasi (pvz.: *brėštəs* „Brestas“ : *tàs* „tas“, *ėdvardəs* „Edvardas“ : *àddavė* „atidavė“). Tačiau nekirčiuoti garsai gali būti interpretuoti tiek kaip /e/, tiek kaip /a/ atitikmenys (plg. variantus *təl'ėfonas/ tal'ėfonas* „telefonas“, *advardukas* „Edvardukas“). Matyt, šios fonemos turi bendrą neutralizacijos pozicijų.

Tokių sąsajų su žemesnio pakilimo fonema neturi /o/. Ji greičiau artimesnė ilgajam /o/ koreliatui (kai kada realizuojama įtemptesniais alofonais, plg., *mòjə/ mòjə* „galbūt“, *sòkàs/ sòkàs* „arus“). Todėl pagal atvirumo laipsnį fonetiškai panašios fonemos /e/ ir /o/ sisteminė simetrija, būdinga ilgiesiems koreliatams, nepasižymi.

Dėl neapibrėžtos distribucijos, priklausymo skirtingoms koreliacijoms šios fonemos patenka į balsių sistemos periferiją. Joms priskirtinas diferencinis požymis 'svetimas'. Vis dėlto dvikalbystės sąlygomis šių balsių vartoseną dažna. Greičiausiai panašios kokybės garsais kirčiuotoje pozicijoje lietuvių ir baltarusių kalbas vartojančių informantų kalboje realizuojamos atitinkamos baltarusiškos fonemos /ə/, /o/.

Ir šiuo požiūriu konstatuojama savotiška asimetrija. Pelesiškių lietuvių tariami baltarusiški /ə/ variantai pagal kokybę artimi bendrinės baltarusių kalbos /ə/ variantams. Tačiau tai nebūdinga fonemos /o/ alofonams. Silpnai sulūpinti garsai [ɔ], kuriuos ištaria baltarusiškai kalbantys Pelesės lietuvių šnektos atstovai, aiškiai skiriasi nuo baltarusių bendrinės kalbos ortoepijos normai būdingo [o] – kiek uždaresnio, įtemptesnio ir savo kokybe artimesnio įtemptajam lietuvių šnektos balsiui [o'] (plg. [Čekman, 1980, 207]).

nelabai tinka: yra pozicijų, kur fonemos /a/ ir /e/ kontrastuoja pavyzdžiui, žodžio pradžioje ir po kietųjų priebalsių.

²⁵ Hibridinis jungtukas, sudarytas iš slaviško *pòki* „kol“ ir lietuviško *kòl* „kol“. Greta vartojamas ir jungtukas *kò'lek*.

2. Balsinių fonemų klasifikacija²⁶

§ 14. Lituanistikoje balsių grupavimas pagal diferencinius požymius ir jų hierarchijos nustatymas labai įvairuoja. Esama darbų, kuriuose balsinės fonemos klasifikuojamos pagal psichoakustines garsų savybes (pvz., [Pakerys, 1974, 37–48; Girdenis, 1978b, 96–97; Kačiuškienė, 1984, 42–53; Mažiulienė, 1995, 73–77]). Kituose daugiau ar mažiau remiamasi sintagminiais fonemų santykiais, atsižvelgiama į akustines ar artikuliacines balsių charakteristikas (plg. [Girdenis, 1971, 25–26; 1995a, 169–179; Kačjuškene, 1984, 103–107; Girdenis, Židonytė, 1994, 142; DLKG, 24–26; Kazlauskas²⁷, 2000 b, 137–141; Murinienė, 2000, 17–26; Bacevičiūtė, 2001, 110–114]).

Dėl kriterijų įvairovės ir pačių fonologinių sistemų skirtumų diferenciniai požymiai bei jų eiliškumas nevienodai pateikiami ir Pelėasai artimesnių šnektų aprašuose. Pavyzdžiui, Kučiūnų šnektos balsių sistema apibūdinama penkių diferencinių požymių poromis: ilgasis-trumpasis, priešakinis-užpakalinis, uždarasis-atvirasis, aukštutinis-neaukštutinis, kintamasis-nekintamasis ([Leskauskaitė, 2001, 68–72]). Lazūnų šnektai pakanka keturių ar tik trijų požymių (kompaktinis-nekompaktinis, difuzinis-nedifuzinis, periferinis-neperiferinis ir (jei nėra *ie*, *uo* vienbalsinimo) įtemptas-neįtemptas) ([Sudnik, 1972, 57–60]). Tačiau Eišiškių šnektos balsiai skirstomi net pagal šešias diferencinių požymių poras (kompaktinis-nekompaktinis, difuzinis-nedifuzinis, periferinis-neperiferinis, diezinis-paprastasis, bemolinis-nebemolinis, įtemptas-neįtemptas) ([Lekomceva, 1972, 120])²⁸.

Tiek, balsių, tiek priebalsių klasifikacija pirmiausia turėtų remtis sintagminiais fonemų ypatumais (plg. [Girdenis, 1995a, 96–97 ir lit.]). Atsižvelgtina į priešpriešų neutralizacijos reiškinius – vienus svarbiausių nustatant koreliacijų pluoštus ir grupuojant fonemas į klases (apie funkcinės klasifikacijos svarbą [Trubeckoj, 2000, 258–260]).

Taip pat atkreiptinas dėmesys į tipologijos duomenis, fonemų dažnumą (plg. [Girdenis, 1995a, 185]). Pavyzdžiui, ne paskutinėje vietoje būtų toks faktas, kad su lietuvių šnektomis sąveikaujančių slavų kalbų balsiai funkciškai skirstytini ne į priešakinius ir užpakalinius, o į lūpinius ir nelūpinius (plg. [Padlužny, Čėkman, 1973, 263; Trubeckoj, 2000, 108])²⁹. Atviroji fonema /a/ dėl savo plačios distribucijos yra dažnesnė už kitas, taigi ir labiau nežymėta (plg. šiaurės žemaičių ir bendrinės kalbos statistinius tyrimus [Girdenis, 1981 a, 20–36; Karosienė, Girdenis, 1993, 34–35]).

²⁶ Šiame skyriuje pateikiama medžiaga yra publikuota [Trumpa, 2003, 100–110].

²⁷ J. Kazlauskas į funkcinius motyvus neatsižvelgia.

²⁸ T. Sudnik bei M. Lekomcevos straipsniuose balsių klasifikacija nesiejama su juose plačiai išdėstytais fonotaktikos principais. Autorės, kaip ir J. Kazlauskas, rėmėsi savaip modifikuotu binarinių akustinių požymių skirstymu (plg. [Jakobson, Fant, Halle, 1962, 173–212]), tinkamu ir priebalsių sistemai. T. Sudnik klasifikacijoje, deja, nesama ilgųjų–trumpųjų balsių klasių (plg. įtemptiesiems balsiams tepriskiriami poliftoagai *ie*, *uo*), o M. Lekomceva į balsių sistemą neįtraukia poliftoangų (žr. kritinę nuomonę [Girdenis, 1977, 300–306]).

²⁹ Esama ir kritinio požiūrio į tokį skirstymą (plg. [Bondarko, 1998, 26–28]).

§ 15. Galima manyti, kad Pelesės šnektos fonemos /i/, i, iɛ, ɛ, a, a, o, ɔ, u, u/ skirstytinos į dvi stambias klases pagal diferencinius požymius ‘ilgasis’–‘trumpasis’. Ilgosios fonemos /i/, iɛ, ɛ, a³⁰, o, ɔ, u/ kirčiuotuose skiemenyse gali sudaryti priegaidžių opozicijos pagrindą ir šiuo požiūriu ekvivalentiškos dvifonemiams VR tipo junginiams (plg. [Girdenis, 1995a, 178; Leskauskaitė, 2001, 69]). Jos priešingos trumposioms /i, a, u/, tokio pagrindo sudaryti negalinčioms.

Jau anksčiau audiciniaus eksperimentais įrodyta, kad bendrinės lietuvių kalbos ilgųjų ir trumpųjų balsių santykinė reikšmė nusakoma nevienodais požymiais: aukštesnio pakilimo balsiams svarbesnė kokybė (įtempimas), o žemesnio pakilimo balsiams – trukmė ([Pakerys, 1982, 96–103, Girdenis, 1995a, 175]).

Pelesės balsių kiekybė, kaip matyti iš tolesnės analizės (žr. § 45–47), nevienalytė. Atvirieji balsiai gali kontrastuoti pagal trukmę, neatvirieji – pagal nevienodą įtempimą (kokybę). Kuriuos iš šių požymių pasirinkti – kaip bendrus diferencinius požymius visai šnektos balsių sistemai – leidžia apsispręsti neutralizacijos pozicijose pasirodantys garsai.

Aptariant balsių inventorių (žr. § 2–6) paaiškėjo, kad iš kiekybinius balsių santykius nusakančių požymių stabilesnis esti įtempimas, o ne grynoji trukmė. Visi ilgieji balsiai silpnosiose pozicijose linkę trumpėti. Tačiau kiekybiniai skirtumai (plačiąja prasme) nėra visiškai neutralizuojami. Net ir nekirčiuotose galūnėse (pačioje silpniausioje kiekybės požiūriu pozicijoje) ilguosius balsius linkstama suvokti kaip pusilgius ar net ilguosius³¹, nors trukmės požiūriu jie neretai prilygsta trumpųjų balsių alofonams, pvz.: *só·puli* „sopulį“, *šliuotu* „šluotą“, *áukštus* „aukšti“ (po u ir i pusilgumo ženklas terašomas sąlyginai), *sugó·vė* „sugavo“, *jú·ŋkės* „mokėsi“, *vėčaró·jo* „vakarieniavo“, *ũ·li·čos* „kaimo“ ir kt. (plg. LKA II, žemėl. Nr. 32, 34, 38, 40, 43, 47, 51, 57, 58 koment.; Leskauskaitė, 2001, 21]).

Diferencinis požymis ‘ilgasis’ reguliarus tik kirčiuoto skiemens garsuose. Todėl vietoj jo šioje klasifikacijoje lyg ir geriausia vartoti terminą ‘įtemptasis’ – bendresnį ilgųjų-įtemptųjų fonemų klasės alofonams (atitinkamai vietoj ‘trumpojo’ – ‘neįtemptasis’). Tokia struktūra geriau atspindėtų ir stiprėjančias, bet sistemos negriaunančias Pelesės šnektos balsių trumpėjimo tendencijas (žr. § 39–42) bei, galimas dalykas, priegaidžių niveliacijos reiškinius: juo trumpesni kirčiuotų skiemenų ilgieji balsiai, juo mažesnė priegaidžių realizacijos tikimybė. Be to, tik ši kiekybinius fonemų santykius nusakanti diferencinių požymių pora leistų į fonologinę sistemą įtraukti svetimas (tačiau dvikalbystės sąlygomis dažnokai sutinkamas) fonemas /ɛ, ɔ/, kirčiuotame skiemenyje tegalinčias kontrastuoti atitinkamiems įtemptesniems

³⁰ Fonema /a/, nors sistemiškai gali priklausyti ilgųjų (netrumpųjų) balsių grupei, bet priegaidžių opozicijai pagrindo nesudaro.

³¹ Būtent stabilus ilgųjų balsių įtemptumas pietų aukštaičių šnektose iš dalies leidžia pateisinti seniau priimtą transkribavimo tradiciją, kai būdavo ištisai „rekonstruojamas“ iš esmės sutrumpėjusių garsų ilgumas (plg.: [Zinkevičius, 1966, 70, žemėl. 28–33; LKT, 400–402; Mikalauskaitė, 1975, 128–129; LTT, 48–86]).

koreliatams /e/, o/.

Toks požymių pasirinkimas, atrodytų, neprieštarauja ir atvirųjų fonemų /a., a/ apibūdinimui. Fonema /a./, turinti alofonų tik kirčiuotuose skiemenyse, neretai, atsižvelgiant į savaiminės trukmės charakteristikas, gali būti realizuojama pusilgiais variantais. Šio balsio ilgumas tėra kirčio požymis ir labai priklauso nuo emfazės stiprumo, taigi jis fakultatyvus. Bet lygiai taip emfatinėje pozicijoje (ypač galūnėse) pailginami ir fonemos /a/ alofonai, kurie savo kokybe aiškiai skiriasi nuo /a./ alofonų, nors trukme jiems prilygsta, plg., *mā. mo·mā./ mā. momē.* „ma(no) mama“, *tā. to·tā./ tā. totē.* „ta(vo) tėtė“.

Tokie reiškiniai, kai pailginami trumpieji žemutiniai balsiai, šnektoje nereti (dar plg. „nemotyvuotus“ atvejus prieškirtiniuose skiemenyse: *la.pūs* „lapus“, *ša.rvì* „šeri“, *ka.sì* „kasi“; su šiokia tokia diftongizacija: *ń'ė.švì* „neši“, *p'ė.švì* „peši“ – šie balsiai gali būti net ilgesni negu kirčiuotuose skiemenyse, pvz., *kàs* „kas“, *ńėš* „neš“ ir pan.). Visa tai tik dar kartą patvirtina diferencinių požymių poros ‘ilgasis’ : ‘trumpasis’ nepastovumą. Taigi šnekto balsių kiekybinius santykius tarsi ir geriau apibūdinti sąvokomis ‘įtemptasis’ ir ‘neįtemptasis’.

Vis dėlto /a./ : /a/ priešpriešai ne tik negalima priskirti šių diferencinių požymių, bet ir tenka, atsižvelgiant į kai kuriuos sisteminius ypatumus, pačias fonemas /a./ ir /a/ priešinti visoms likusioms.

Pirmiausia, priešpriešoje [á.] : [à] balsiai iš tiesų skiriasi įtempimu, tačiau jis yra priešingas. Būtent /a/, o ne /a./ alofonai tariami įtemptesniais kalbos padargais ir dažniau turi didesnę įtempimo indeksą (ypač po minkštųjų priebalsių, plg., *ń'ėšvì*, *ńėš* ir *ńá.šá*; jaunesnės kartos informantų kalboje pastebima visuotinė tendencija įtemptesnius trumpuosius balsius tarti ir po kietųjų, plg., *ke.sì*, *kès* ir *ká.šá*). Todėl esama kitiems balsiams neįprasto požymių derinio ‘trumpasis-įtemptasis’ : ‘ilgasis-neįtemptasis’, plg. kelių informantų izoliuotų balsių įtempimo indeksus po minkštųjų ir kietųjų priebalsių³²: [e/ C–] $\dot{t}_1=500$: [á/ C–] $\dot{t}_1=360$, [α/ C–] $\dot{t}_1=280$: [a./ C–] $\dot{t}_1=360$ ir [e/ C–] $\dot{t}_2=1050$: [á/ C–] $\dot{t}_2=680$, [α/ C–] $\dot{t}_2=940$: [a./ C–] $\dot{t}_2=900$ (dar žr. § 47) . Dėl to reikia atsisakyti požymių poros ‘įtemptasis’–‘neįtemptasis’, kaip bendros balsių sistemos, ir grįžti prie plačiąja prasme vartotinių sąvokų ‘ilgasis’–‘trumpasis’.

Antra, fonema /a./ nesudaro skiemenų, kuriuose kontrastuotų priegaidės, ir todėl nėra lygiavertė kitoms ilgosioms fonemoms.

Trečia, fonemos /a./ alofonams būdingas padėtinis, o ne prigimtinis ilgumas. Nekirčiuotuose skiemenyse, kaip minėta, nėra /a./ alofonų. Dėl šios sistemos spragos (arba tuščiojo langelio³³) silpnojoje pozicijoje „sutrumpėja“ ilgujų balsių koreliacijos pagal pakilimą grandinė, tai yra įmanoma tik /i/ : /e/ ir /u/ : /o/ priešprieša³⁴. Tačiau nekirčiuotuose skiemenyse išlieka trumpųjų /i/ : /a/ ir /u/ : /a/ opozicijos. Ši asimetrija

³² Simboliais \dot{t}_1 bei \dot{t}_2 žymimi pirmojo ir antrojo informantų tariamų balsių įtempimo indeksai.

³³ Apie terminą [Martine, 1960, 110–111].

³⁴ Kitaip yra bendrinėje lietuvių kalboje ir tose tarmėse, kur išlaikyti atvirieji ilgieji *a* < **an* ir *e* < **en*.

atvirąsias fonemas skiria nuo kitų.

Ketvirta, šioms fonemoms būdingi mažiausi distribucijos apribojimai. Pavyzdžiui, /a/ (ji dažniausia ir nežymėčiausia) gali eiti po visų šnektos priebalsių, absoliučioje žodžio pradžioje ir pabaigoje. /a/ (kirčiuotuose skiemenyse) aplinka tik šiek tiek apribojama – nerealizuojama galūnėse³⁵. Kitų balsių sintagminius santykius ir tarpusavio koreliacijas riboja priebalsių (/č, ž, t, d, t', d'/) vartoseną. Be to, vienintelės /a/ ir /a/ reguliariai tefunkcionuoja absoliučioje žodžio pradžioje. Prieš jų realizacijas nėra protetinių *j* ir *v* tipo garsų. Prieš kitus balsius, nors ir fakultatyviai, jie pridedami.

Penkta, tik šios abi žemiausio pakilimo fonemos, nors laikomos nelūpinėmis, nesudaro bemoliškumo priešpriešų. Bet kuri jų ir kitų balsių opozicija yra opozicija pagal liežuvio pakilimą (plg. § 9).

§ 16. Taigi esama pakankamai argumentų (funkcinių ir fonetinių), ne tik leidžiančių fonemas /a./, /a/ išskirti į atskirą žemutinio pakilimo, arba atvirųjų fonemų klasę, bet ir šiai klasei diferencinių požymių hierarchijoje suteikti aukščiausią rangą dar prieš suskaidant fonemas pagal požymius 'ilgasis' – 'trumpasis'. Taip išdėstant požymius vienintelis keblumas – didelė struktūros asimetrija, neleidžianti tam tikrų požymių poromis diferencijuoti kuo didesnio fonemų skaičiaus. Penkiakampėms ar trikampėms balsių sistemoms tai, matyt, – būdingas bruožas. /a./, /a/ išskiriant aukštesnėje pakopoje vis dėlto lengviau aprašyti likusių fonemų santykius, nes šios susijusios stipresniais ir simetriškesniais koreliacijos ryšiais.

Iš anksčiau minėtų motyvų, lemiančių tokią klasifikaciją, galima suformuluoti svarbiausią taisyklę: uždarosios fonemos /i, i, ię, e, o, u, u/, galinčios sudaryti kiekybines ir kokybines koreliacijas su bendromis neutralizacijos pozicijomis, kontrastuoja atvirosioms /a., a/ – į šias koreliaciją įeinančioms, bet bendrų neutralizacijos pozicijų neturinčioms (akustinėje klasifikacijoje balsiai atitinkamai kontrastuotų pagal požymius 'nekompaktinis' – 'kompaktinis').

Fonetiniu požiūriu /i, i, ię, e, o, u, u/ poziciniai variantai iš tiesų esti uždari, priklausomai nuo padėties žodyje menčiau varijuoja pagal pakilimą (išskyrus, žinoma, kirčiuotus ię, u), bet daugiau pagal eilę. Kai kurie iš jų turi labai panašių akustinių savybių. Ir, priešingai, atvirųjų fonemų /a., a/ alofonai, turėdami didžiausią variacijų pagal pakilimą ir tarimo eilę lauką, į uždarųjų balsių „saugumo zoną“³⁶ vis dėlto niekad nepatenka – taigi ir nesudaro priešasčių rasti kokioms nors bendroms archifonemoms.

§ 17. Tik po to tikslinga toliau diferencijuoti balsius pagal požymius 'ilgasis' – 'trumpasis'. Kaip jau minėta, ilgosios uždarnosios fonemos /i, ię, e, o, u, u/, gebančios kirčiuotuose skiemenyse sudaryti priegaidžių opozicijos pagrindą ir pagal tai ekvivalentiškos dvifonemiams VR tipo junginiams, priešintinos trumposioms

³⁵ Tačiau ir šiuo atveju sistemos spraga užpildoma tokiomis realizacijomis, kaip *má, tá, sá* „ma(no), ta(vo), sa(vo)“.

³⁶ A. Martinet terminas [Martine, 1960, 70–71].

uždariosioms /i, u/, tokio pagrindo sudaryti negalinčioms. Be gryniosios trukmės charakteristikų, jų alofonams būdingi papildomi fonetiniai požymiai ‘įtemptasis’ – ‘neįtemptasis’, kurie neišnyksta ir neutralizacijos pozicijose.

Ilgoji (tiksliau, netrumpoji, pusilgė) atviroji /a/ kontrastuoja trumpajai atvirajai /a/ tik kirčiuotuose skiemenyse. Tačiau padėtinis ilgumas, kuris yra aiškiai emfatinio pobūdžio, priegaidžių kontrastui sąlygų nesudaro. Atvirųjų fonemų alofonams įtempimo rodiklis nėra reikšmingas, nes, kaip minėta, menkai skiriasi ar net linkęs būti priešingas (dar plg. [Murinienė, 2000, 19]). Todėl ši ypatybė, tik paryškinanti ilgųjų ir trumpųjų balsių priešpriešas, bendru diferenciniu požymiu nelaikoma.

Taigi apžvelgus sistemos ypatumus galima išskirti iškart kelias balsinių fonemų klases:

I. Uždariosios /i, i̇, e, ė, i, u, u̇, o, ȯ, u/:

- 1) ilgosios /i̇, i̇, ė, ė, u̇, u̇, ȯ, ȯ/;
- 2) trumposios /i, u/.

II. Atvirosios /a., a/:

- 1) ilgoji (netrumpoji) /a.:/;
- 2) trumpoji /a/.

Šitaip suskirsčius fonemas būtų atspindėtas vis labiau įsivyraujantis šnektos balsių kokybinių santykių pranašumas prieš kiekybinius: nevienodais požymiais išreiškiamos trukmės charakteristikos čia aiškiai susijusios su balsių atvirumu.

§ 18. Uždarieji balsiai /i̇, i, i̇, e, ė, o, u̇, u, u/ toliau dalintini į dvi simetriškas klases pagal diferencinius požymius ‘lūpinis’ (/ȯ, u̇, u, u/) : ‘nelūpinis’ (/i̇, i, i̇, ė/). Atvirieji /a., a/, nors jų alofonai fonetiškai ir priklauso nelūpiniams, fonologiniu požiūriu šiems požymiams indiferentiški.

Pasirenkant vieną iš galimų požymių – tarimo eilę ar lūpų dalyvavimą – svarbūs tiek poziciniai, tiek fonetiniai motyvai. Skirstymo kriterijumi pasirinkus eilę, lengviau priešinti balsius, prieš kuriuos kontrastuoja kietieji ir minkštieji priebalsiai, balsiams, prieš kuriuos tokio kontrasto nėra.

Tačiau tokio skirstymo visuotinumą silpnintų daugybė tuščių langelių priebalsių tembrinėje koreliacijoje. Kaip anksčiau minėta (§ 9), požymiais ‘priešakinis’ ar ‘užpakalinis’ geriausia apibūdinti alofonus, pasirodančius po minkštųjų arba kietųjų priebalsių, pvz.: [i̇]||[i̇], [i̇]||[i̇], [ė]||[ė], [u̇]||[u̇], [u̇]||[u̇], [ȯ]||[ȯ] (kaip ir [ȧ]||[ȧ], [ė]||[ė]). Tarp šių alofonų tėra papildomoji distribucija. Atvirųjų fonemų išskyrimas aukštesnėje pakopoje leidžia į šiuos požymius nebeatsižvelgti ir remtis lūpų veiklos kriterijumi. Visi lūpiniai balsiai tariami daugiau ar mažiau atkištomis lūpomis ir turi didžiausią bemoliškumo koeficientą (pavyzdžiui, realizuojant lūpinius izoliuotus balsius jis svyruoja nuo 110 iki 114, nelūpinius – nuo 106 iki 107, plg § 85). Šio tipo kontrastine distribucija apibūdinamiems balsiams priebalsių minkštumas nėra toks reikšmingas – jie priešinami tiek po minkštųjų, tiek po kietųjų priebalsių.

Tiesa, nevienodas šių pozicijų funkcinis krūvis. Lūpinis kontrastas retesnis po kietųjų priebalsių (galimas tik po /l, r, š, ž/, skoliniuose po /č, ž/), daug dažnesnis – po minkštųjų /m̃, ñ, ṽ, k̃, ç, s̃, ž/ ir /l̃, c̃, ž̃, t̃, d̃/ (po jų, jei žodis neskolintas, tegalima /i/ : /u/, /ie/ : /uo/³⁷, /i/ : /u/ priešprieša)³⁸. Lūpinė priešprieša savotiškai proporcinga priešpriešai pagal pakilimą, nes joms abiem galioja panašūs apribojimai – nerealizuojamos po kietųjų priebalsių, turinčių minkštuosius koreliatus. Šie apribojimai pagal pakilimą būdingi tik nelūpiniams balsiams, todėl šių balsių klasė labiau žymėta.

Bemoliškumo opozicija išlieka tiek stipriosiose, tiek silpnosiose pozicijose. Sutrumpėję ilgųjų balsių alofonai [i̇, ė] ir [u̇, o] nekirčiuotuose skiemenyse santykiauja panašiai, kaip ir trumpųjų balsių [i] ir [u] atitikmenys. Nykstančios reliktinio pobūdžio neutralizacijos (žr. § 11) tėra sporadiškos ir sistemos vaizdo nekeičia.

Fonemų klasifikacija dabar atrodo taip:

I. Uždarosios /i, ie, e, i, u, uo, o, u/:

1) ilgosios /i, ie, e, u, uo, o/:

a) nelūpinės /i, ie, e/;

b) lūpinės /u, uo, o/;

2) trumposios /i, u/:

a) nelūpinė /i/;

b) lūpinė /u/.

II. Atvirosios /a, a/:

1) ilgoji (netrumpoji) /a/;

2) trumpoji /a/.

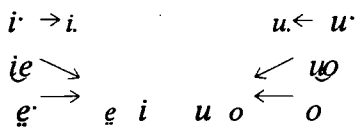
§ 19. Iš uždarųjų fonemų klasės galima išskirti balsių grupę, turinčią siauresnę distribuciją ir panašių nekirčiuotos pozicijos alofonų. Aptariant priešpriešas pagal lūpų veiklą (§ 10) paaiškėjo, kad kiek didesni apribojimai būdingi ilgųjų fonemų opozicijai /e/ : /o/, nerealizuojamai po minkštųjų priebalsinių fonemų /l̃, c̃, ž̃/ (ne skoliniuose), /t̃, d̃/, bei /ie/ : /uo/, kuri nepasirodo po /t̃, d̃/. Tai galėtų būti pakankamas pagrindas šias fonemas priešinti aukštesnio pakilimo fonemoms /i/ ir /u/, tokių apribojimų neturinčioms.

Panaši laisvesnė distribucija būdinga ir /i/, /u/. Tačiau kokybės požiūriu jos turi daugiau bendrumų su minėtomis /e, ie, o, uo/, o ne su ilgaisiais koreliatais, kurių alofonai labiau decentralizuoti. Nekirčiuotuose skiemenyse /e, ie/, /o, uo/ poziciniai

³⁷ Po /t̃, d̃/ nėra lūpinės poliftongų priešpriešos.

³⁸ Tiesa, dzūkuančioje pelesiškių šnekte tarp daugelio variantų sporadiškai pasitaiko ir ne skoliniuose vartojamų [-ču, -žu, -čo, -žo] ir net [-to, -do] tipo junginių, pvz., *páčos* „pācijas“, *mážu* „medžių“, *gai.do* „gaidžio“ [Trumpa, 1998, 92]. Jų atsiradimas, matyt, sietinas su šnektos priebalsių tembrinės koreliacijos irimu (plg. [Mikulėnienė, 1996–1997, 65–66; Mikulėnienė, Morkūnas, 1997, 14–15]). Tai tik dar labiau išlygina ir sustiprina lūpinę balsių koreliaciją, mat tokiu būdu daugiau balsių kontrastuoja po kietųjų priebalsių, /e/ : /o/ priešprieša randasi ir po /t̃, d̃/.

variantai gali būti realizuojami trumpaisiais garsais [ɛ̃ (ɛ̃)] ir [õ], labai artimais atitinkamos pozicijos [i (bi)] ir [u] (žr. 1 pav.). Šie būna kiek uždaresni negu pirmieji, nors esama ir įvairesnių variantų.

1 pav. Uždarųjų fonemų variantai neutralizacijos pozicijoje

Taigi pagal siauresnę distribuciją ir bendrus neutralizacijos reiškinius ilgieji uždarieji balsiai /ɛ̃, iɛ/ ir /õ, uσ/ priešintini ilgiesiems uždariesiems, bet aukštesnio pakilimo /i/ ir /u/. Šios priešpriešos diferenciniai požymiai ‘aukštutinis’ – ‘neaukštutinis’ (akustinėje klasifikacijoje ‘difuzinis’ – ‘nedifuzinis’)

yra bendri minėtų balsių archifonemoms /Ī/ : /Ē/ ir /Ū/ : /Õ³⁹/, jeigu tokios būtų išskirtos. Jei kiekybės požymiai nebūtų tokie svarbūs, archifonemų lygmeniu galima būtų kalbėti net ir apie grynai kokybinį kontrastą /Ī/ : /I/ ir /Ū/ : /U/⁴⁰, tokiu atveju svarbiausias archifonemų /I/, /U/ požymis ‘neaukštutinis’ būtų bendras fonemų /i, iɛ, ɛ̃, u, uσ, õ/ neutralizacijos pozicijoms, o kiti požymiai (trukmė, kintamumas) būtų realizuojami tik relevantinėse pozicijose. Tačiau kiekybė šioje šnekteje tebėra labai svarbus ir gana patvarus reiškinys, reguliariau neutralizuojamas tik galūnėse, todėl tikslinga kalbėti tik apie koreliacijas ilgųjų balsių klasės viduje.

Klasifikaciją galima užbaigti neaukštutinėmis fonemomis, diferencijuojamomis pagal požymius ‘kintamasis’–‘nekintamasis’: pirmajai grupei priklausytų kintamosios artikuliacijos /iɛ, uσ/, antrajai – /ɛ̃, õ/, kurių atitinkami lūpiniai ar nelūpiniai alofonai neutralizacijos pozicijose turi akustinių ir artikuliacinių panašumų.

§ 20. Galutinė klasifikacija yra tokia:

I. Uždarosios /i, iɛ, ɛ̃, i, u, uσ, õ, u/:

1) ilgosios /i, iɛ, ɛ̃, u, uσ, õ/:

a) nelūpinės /i, iɛ, ɛ̃/:

a₁) neaukštutinės /iɛ, ɛ̃/:

a_{1a}) kintamoji /iɛ/;

a_{1b}) nekintamoji /ɛ̃/;

a₂) aukštutinė /i/;

b) lūpinės /u, uσ, õ/:

b₁) neaukštutinės /uσ, õ/:

b_{1a}) kintamoji /uσ/;

b_{1b}) nekintamoji /õ/;

b₂) aukštutinė /u/;

2) trumposios /i, u/:

³⁹ Šie šnektos požymiai, atsižvelgiant į iɛ ir uσ kilmę (< *ē, ō), matyt, pasižymi diachroniniu stabilumu ir palankūs neutralizacijos reiškinų virtimui defonologizacija (plg. iɛ, uσ vienbalsinimo pobūdį Dubinių kaimo šnekteje).

⁴⁰ Archifonema tokiu atveju turėtų panašių bruožų su vienu iš opozicijos narių (nežymėtuojau) ir atitiktų antrąjį N. Trubeckojaus aprašytą archifonemų tipą (plg. [Trubeckoj, 2000, 86]).

- a) lūpinė /u/;
b) nelūpinė /i/.

II. Atvirosios /a., a/:

- 1) ilgoji (netrumpoji) /a/;
2) trumpoji /a/.

Šitokia klasifikacija labiau atspindi ne tiek atskirų fonemų, kiek jų klasių distribuciją – nuo atvirųjų, vartojamų beveik visose pozicijose, iki kintamųjų, reguliarių tik kirčiuotuose neatviruose žodžio pradžios ar galo bei vidiniuose skiemenyse. Atskirų fonemų vartoseną gali būti ypatinga, pavyzdžiui, /iɛ/ turi alofonų atviroje galūnėje (vač*ie* „vagiė“), /ɛ:/ – po /t/, d/ (tė*v*as „tėvas“) ir kt., bet vienos klasės narių opozicija tokiais atvejais vis tiek negalima (atvirame žodžio gale nėra /uɔ/, po /t/, d/ – /o/).

Juo žymėtesnė ir žemesnėje pakopoje išskiriama balsių klasė, juo daugiau galimybių, kad pagal kokį nors požymį bus neutralizuotas prieš jį einantis priebalsis ar kitaip ribojama jo vartoseną (plg. [Girdenis, 1995a, 140; Žuravlev, 1986, 108]). Pavyzdžiui, prieš atvirose balsius pagal tembrą be apribojimų kontrastuoja kietieji – minkštieji priebalsiai. Prieš neaukštutinius balsius esama išlygų, priklausančių nuo kitų požymių. Jei tai bus lūpinis balsis, priebalsių kontrastas (išskyrus /t : t', d : d'/) įmanomas, jei balsis nelūpinis – visos priešpriešos neutralizuojamos, ir pan.

Pelesos šnektos balsių diferenciniai požymiai ir jų akustiniai atitikmenys⁴¹ hierarchiškai pateikiami matricoje bei dendrogramoje (žr. 2 lent ir 2 pav.). Tikslumo dėlei kiek sukeista tradicinė jų porų pateikimo tvarka: pirmieji būdingi žymėtosioms fonemoms, antrieji – nežymėtosioms⁴²:

2 lent. Pelesos šnektos balsinių fonemų matrica

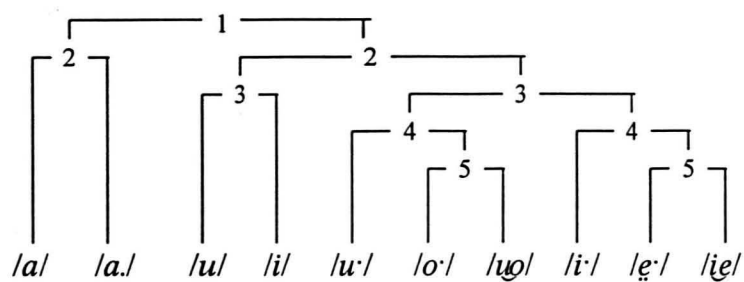
Diferenciniai požymiai	Fonemos									Akustiniai požymiai	
	/a./	/a/	/u/	/u/	/o/	/uɔ/	/i/	/i/	/ɛ/		/iɛ/
1. 'uždarasis' – 'atvirasis'	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	'nekompaktinis' – 'kompaktinis'
2. 'ilgasis' – 'trumpasis'	+	-	+	-	+	+	+	-	+	+	'įtemptasis' – 'neįtemptasis' ⁴³
3. 'nelūpinis' – 'lūpinis'	0	0	-	-	-	-	+	+	+	+	'paprastasis' – 'bemolinis'
4. 'neaukštutinis' – 'aukštutinis'	0	0	-	+	+	+	-	+	+	+	'nedifuzinis' – 'difuzinis'
5. 'kintamasis' – 'nekintamasis'	0	0	0	0	-	+	0	0	-	+	'kintamasis' – 'nekintamasis'

⁴¹ Binarinių akustinių požymių (plg. [Jakobson, Fant, Halle, 1962, 173–212]) pavadinimų lietuviškus atitikmenis yra pateikęs J. Kazlauskas [2000 b, 134].

⁴² Matricoje simbolis „+“ (dendrogramoje – dešinioji šaka) žymi teigiamuosius požymius, kurie yra būdingi žymėtosioms fonemoms, „-“ (dendrogramos kairioji šaka) – neigiamuosius, nežymėtųjų fonemų diferencinius požymius; „0“ žymi fonemoms indiferentiškus požymius.

⁴³ Ši akustinių požymių pora atviriesiems /a., a/ netaikytina arba taikytina sukeitus vietomis požymių tvarką: 'neįtemptasis' - 'įtemptasis'.

1. 'uždarysis' – 'atvirasis';
2. 'ilgasis' – 'trumpasis';
3. 'nelūpinis' – 'lūpinis';
4. 'neaukštutinis' – 'aukštutinis';
5. 'kintamasis' – 'nekintamasis'.

2 pav. Balsinių fonemų dendrograma

Apie galimą fonologinės sistemos raidą žr. § 80.

3. Balsių kiekybė

a) Bendrosios pastabos

§ 21. Esama vieningos nuomonės, kad pietų aukštaičių tarmės balsiai turi du fonologinius ilgumus. Tačiau fonetinės kiekybės interpretacijos aiškiai skiriasi. Vieni tyrėjų nuomone (plg. [Zinkevičius, 1966, 70⁴⁴; LKT, 361–391⁴⁵, 396–403; Mikalauskaitė, 1975, 103, 128–129; LTT, 45–86]) tarmės⁴⁶ prigimtinio ilgumo balsiai *ī*, *ė*, *ū*, *o* savo trukmę išlaiko tiek kirčiuotuose, tiek nekirčiuotuose skiemenyse, – taigi fonologinis balsių ilgumas automatiškai perkeliamas į fonetinę transkripciją.

Kiek subtilesnį vaizdą fiksuoja „Lietuvių kalbos atlaso“ [LKA II, žemėl. Nr. 29, 32, 34, 36, 38, 40, 43, 47, 51, 57, 58 koment.] autoriai, nurodydami, kad rytiniuose ir pietiniuose tarmės pakraščiuose nekirčiuotų ilgųjų balsių kiekybė gali svyruoti nuo ilgų iki pusilgių ar net visai trumpų (dažniausiai minimos Kalesniūnų, Eišiškių, Šalčininkų, Ramašionių, Ródūnios, Pelesės šnektos), ir tai sieja su galima kaimyninių slavų šnektų įtaka. Tiesa, pagal kai kurių balsių kiekybę, pavyzdžiui, uždaros galūnės *ė* (34 žemėl.), į trumpinimo plotą patenka ir neperiferinės šnektos: Ūnuškis (Trākų r.), Geniūnys, Druckūnai (Varėnės r.) ir kt.

Iš pastarųjų metų tyrimų medžiagos galima spręsti, kad nekirčiuotus ilguosius balsius bent iki pusilgių trumpina visos pietų aukštaičių šnektos⁴⁷ (plg. [Janulynaitė, 1994, 22–23, 25–26; Čiarnaitė, 1986; Markevičienė, 1999, 27–29; Leskauskaitė, 2001, 20–22]⁴⁸).

Keliose iš jų – Budzylių, Dusmenų (Trakų r.), Kaniavės, Panočių (Varėnės r.) – nekirčiuoti *ė*, *o* gana dėsningai trumpinami iki trumpųjų ir kamiene⁴⁹, kai kitose pietų aukštaičių šnektose šie balsiai nuosekliai trumpėja tik galūnėse. Ilgieji *ī*, *ū* tokiomis trumpėjimo savybėmis, kokios yra būdingos žemesniesiems balsiams, nepasižymi: nekirčiuotuose galūniniuose skiemenyse jie trumpai tariami tik keliose šnektose ir tik sporadiškai; dažniausiai tepasirodo tik pusilgiai variantai (dar plg. tarmių tekstus [Markevičienė, 1999, 165–170, 206–210]).

Tuo tarpu naujesnėje periferinių tarmių literatūroje balsių ilgumų pokyčius su slavais kontaktuojančiose šnektose apskritai linkstama sieti su kiekybinių priešpriešų neskyrimu – defonologizacija (plg., [Mikulėnienė, 1991, 210; 1996–1997, 57–66;

⁴⁴ Tuo tarpu kaimyninėse vilniškių tarmės Lazūnų bei Dievėniškių šnektose fiksuotas fakultatyvinis ilgųjų nekirčiuotos galūnės *i* ir *u* trumpinimas [Zinkevičius, 1966, 121].

⁴⁵ Šio leidinio dzūkų tarmės apraše pripažįstama, kad nekirčiuotų ilgųjų balsių kiekybė gali ypač svyruoti dėl sąveikos su slavų kalbomis (plg. LKT, 37]).

⁴⁶ Išskyrus šiaurinę pietų aukštaičių dalį, artimesnę rytų aukštaičiams širvintiškiams.

⁴⁷ Tai nekelia nuostabos, nes balsiai trumpinami ir kiekybės požiūriu konservatyviausioje vakarų aukštaičių tarmėje (žr. [Kazlauskienė, 1998a, 61–77 ir ten min. lit.; 1998b]).

⁴⁸ Apie atitinkamus reiškinius Dievėniškėse [Mikulėnienė, Morkūnas, 1997, 12], Zieteloje [Vidugiris, 1998, 28–29].

⁴⁹ Jei toliau neina trumpas kirčiuotas skiemuo.

Mikulėnienė, Morkūnas, 1997; 11–12]).

Paminėtina, kad kiekybinius balsių variantus Pelesės šnekte yra fiksavusi T. Povilaitytė. Savo diplominiame darbe ([1970, 22–23]) ji pastebi, kad šnektos nekirčiuotų ilgųjų balsių kiekybė labai svyruoja: jie geriau išlaikomi prieš pauzę (sintagmos gale), bet dažniausiai tariami pusilgiai, kartais ir visai trumpi, pvz. (originali rašyba): *ōbōl'īs/ o.bō.l'īs/ obol'īs* „obuolys“, *g'ivānc'/ g'i.vānc'/ g'ivānc'* „gyvent(i)“, *grāžū/ grāžu./ grāžu* „gražų, gražią“. Dar anksčiau, XX a. septintojo dešimtmečio pradžioje, galūnių trumpinimo reiškinių gretimoje Ramaškonių šnekte yra užrašęs J. Šukys, apibūdindamas juos kaip „nedėsningus ir sunkiai paaiškinamus“ (plg. [Šukys, 1960, 179]).

§ 22. Panašaus nevienodumo esama ir apibūdinant pietų aukštaičių atvirosios netrumpiosios fonemos alofonų kiekybę: vienuose darbuose jie transkribuojami kaip ilgieji ([*ā̃*, *ã̃*, *ẽ̃*]) (plg. [Zinkevičius, 1966; LKT, 1970; Mikalauskaitė, 1975; Urbanavičiūtė-Markevičienė, Grinaveckis, 1992; LTT, 1994]), kituose – kaip pusilgiai ([*á*, *ã*, *é*]) ([Leskauskaitė, 2001]).

Pastarasis žymėjimas turėtų būti priimtinesnis dėl to, kad šie balsiai savo trukme nesiskiria nuo atitinkamų balsių kitose tarmėse: *á*, *é* < **à*, **è* patenka į pusilgių balsių klasę tris ilgumus turinčiose rytų aukštaičių šnektose; jie aiškiai trumpesni už senuosius žadininkuojančių šnektų *a*, *e*, bei žemaičių šnektų *a*, *e* < *ai*, *ei* (plg. [Zinkevičius, 1966, 103; Girdenis, 1987, 28–33; Jasiūnaitė, Girdenis, 1996, 182; Mažiulienė, 1996, 55]).

Be to, jau anksti pastebėta, o neseniai eksperimentais įrodyta, kad vakarų aukštaičių tarmėje šie balsiai yra trumpesni už prigimtinio ilgumo *a* (< **q* < **an*) ir *e* (< **ę* < **en*) bei skiriasi nuo jų savo kokybe (plg. [Baranovskij, 1898, 15; Girdenis, 1971a, 205–206, 2003, 211–214; Kazlauskienė, 1996, 128–130; 1998, 9; Bacevičiūtė, 1998a, 5–15; 1998b, 102–112]⁵⁰).

Pridurtina, kad padėtinio ilgumo balsių priegaidės varijuoja priklausomai nuo priebalsių aplinkos ar kitų priežasčių, pavyzdžiui, lengvai gali virsti „tvirtapradėmis“, jei eina tarp duslių priebalsių, ir tai netiesiogiai leistų daryti išvadą, kad šie balsiai nėra ilgi (plg. [Kačiuškienė, 1982, 39–45; Karlonaitė, 1989; Simanavičienė, 1993, 46–53; Girdenis, Židonytė, 1994, 117–118]).

§ 23. Ilgųjų balsių kiekybės svyravimai daug anksčiau pastebėti ir pripažinti periferinėse šnektose. Jie bent iš dalies galėtų būti paaiškinama tų šnektų kontaktais su slavų tarmėmis, kuriose nėra ilgųjų ir trumpųjų balsių priešpriešos ir, galimas dalykas, kirčiuoti balsiai kiekybiškai lygintini ne su lietuvių ilgaisiais, o trumpaisiais balsiais.

Tai įtikinamai parodė 1974–1976 m. V. Čekmono atliktas Pelesės lietuvių ir

⁵⁰ Analogiškai interpretuojama ir šiaurės panevėžiškių Rozalimo šnektos atvirųjų balsių kiekybė, kur *e* < **ę* < **en* ≠ *é* < **è* ([Girdenis, Židonytė, 1994]).

baltarusių šnektų kiekybinės interferencijos tyrimas ([Čekman, 1980, 206–226])⁵¹. Palyginus dvikalbės informantės⁵² kirčiuotų balsių vidutinę trukmę, gauta įdomių rezultatų. Baltarusių [a] trukmė 1,3 karto mažesnė negu lietuviškojo padėtinio ilgumo [a.] (≈ 137 ms) ir sutampa su trumpojo [a] trukme (≈ 106 ms). Baltarusių [ə] (≈ 86 ms) ir [ɔ]⁵³ (≈ 92 ms) 1,3 karto trumpesnis už lietuvių [e̞] (≈ 116 ms) ir [o̞] (≈ 124 ms). Pastebėta įdomi baltarusių kirčiuotų aukštutinių balsių savybė: jie yra trumpesni ne tik už atitinkamus lietuvių ilguosius (≈ 110 ms), bet ir trumpuosius balsius. Lietuvių [í, ò, ù] ir baltarusių [í, ó, ú] trukmės santykis – 84 : 64 ms = 1,312 (plg. [Čekman, 1980, 220–221]).

Šie atliepimai aiškinami esamais trukmės etalonais: lietuvių šnektos atstovas, adaptuodamas svetimos kalbos garsus, orientuojasi pirmiausia į gimtosios šnektos ilgumų santykius (Pelesos lietuvių šnekteje tiek atvirųjų, tiek uždaryjū ilgujų balsių tyrimo metu būta 1,3 karto ilgesnių už trumpuosius). Baltarusių analogai ne imami iš lietuviško trumpųjų balsių inventoriaus, o greičiau konstruojami pagal pažįstamas proporcijas sumažinant ilgųjų trukmę.

Originaliai V. Čekmono interpretuojamas ypatingas baltarusių [í, ó, ú] trumpumas. Tam, kad šie balsiai būtų „baltarusiški“, jie pirmiausia turi būti „trumpieji“, lyginant su lietuviškais ilgaisiais. Antra, būdami aukščiausio pakilimo, šie balsiai pagal bendruosius savaiminės trukmės dėsnius turi būti trumpesni už žemesnio pakilimo [ə] ir [ɔ]. Kadangi 1,3 karto sutrumpinus kirčiuotus [i:] ir [u:] gauta trukmė neleistinai artima [ə] ir [ɔ] trukmei, „priimamas sprendimas“ pagal tas pačias proporcijas trumpinti ne ilguosius, o trumpuosius balsius, tuo pačiu metu išlaikant ilgųjų kokybę.

Dėl tokių kiekybės santykių lietuvių vartojamoje baltarusių kalboje dauguma neaukštutinių balsių, einančių prieš kirčiuotus [í, ó, ú], pasirodė esą už šiuos ilgesni. Susiformavo $C\bar{V}/-í, ó, ú$ struktūra, kurioje \bar{V} – balsis, savo trukme viršijantis kirčiuoto balsio trukmę. Ypač aiškus santykinės trukmės kontrastas susidaręs tada, kai prieškirtniame skiemenyje eina balsis [a]. Tai, V. Čekmono (plg. [1980, 222–225]) teigimu, lietuvių šnekteje tėra tendencija, o baltarusių – dėsniumas.

§ 24. Remiantis minėtu tyrimu galima numanyti kelis dalykus. Dvikalbystės sąlygomis faktiškai turėtų būti išlaikomos kokybinės, o ne daug lankstesnės kiekybinės

⁵¹ Iki pastarųjų metų tai buvo bene vienintelis periferinėms lietuvių šnektoms skirtas darbas, kuriame naudoti eksperimentinės fonetikos metodai.

⁵² Teofilės Kamenčiūtės-Šimelevičienės, gimusios 1935 m. ir visą laiką gyvenančios Pelesos kaime, kalbančios gimtąja lietuvių ir baltarusių kalbomis. Gerus kalbos įgūdžius liudijo eksperimento eiga: trumpi sakiniai autoriaus buvo pasakomi baltarusiškai, informantė juos vertė į lietuvių kalbą ir atvirkščiai (įrašyta 600 lie. ir 340 br. frazių). Balsių trukmės vidurkiai skaičiuoti tik iš žodžių su neutraliausia intonacija (apie tyrimo metodiką – min. str. p. 209–216)

⁵³ V. Čekmono duomenimis, Pelesos lietuvių baltarusiškai ištariamas [ɔ] savo kokybe neatitinka baltarusių ortoepinio [o], nes pernelyg mažai sulūpinamas (dar plg. § 13), o lietuviškas kirčiuotas [á] yra užpakalesnis nei bendrinės lietuvių kalbos [á] ir apibūdinamas kaip „gilusis“ ([Čekman, 1980, 206–207]).

balsių charakteristikos. Tarp kiekybinės lietuviškų balsių sistemos ir jos pavyzdžiu sukurtos baltarusiškosios turėtų būti grįžtamasis ryšys. Mat dviem vieno kalbėtojo kokybiniais kirčiuoto vokalizmo modeliams (įtemptasis-neįtemptasis) tenka trys kiekybiniai: ilgasis, trumpasis ir „supertrumpasis“, būdingas „svetimiems“ aukštutiniams balsiams. Atoveiksmis turėtų prasidėti būtent nuo aukštutinių ilgųjų balsių trumpėjimo – esant panašios kokybės, nors ir skirtingų sistemų balsiams, susidaro pernelyg didelis savaiminės trukmės skirtumas.

Ekspėrimtais patvirtinus trumpėjimo tendencijas (žr. § 39 – 44), galima paaiškinti kai kuriuos dvikalbių šnektų reiškinius. Pavyzdžiui, šitokio aiškinimo fone taptų suprantamesnis kirčiuotų poliftongų vienbalsinimas (be Pelesės šnektos, pastebimas kalbiniu požiūriu labiau sunykusiose kaimyninėse Ródūnios, Ramaškonių ir tolimesnėse šnektose).

Sutrupėjus ilgiesiems aukštutiniams balsiams, trumpesni tampa ir neaukštutiniai balsiai bei kintamojo pakilimo [*ɛ*, *u*], kurie daugiausia virsta balsiais kokybiškai artimesniais aukštutiniams [*i*, *u*] (arba šnektose, kuriose ilgumų sistema mažiau suirusi – kiekybiškai artimesniais [*e*, *o*]).

Apie kiekybinės sistemos stipresnio laipsnio degradaciją periferinėje šnektose liudytų trumpųjų kirčiuotų *ĩ*, *ũ* didesnis įtempimas („pailgėjimas“), *é*, *o* diftongizacija⁵⁴, trumpojo prieškirčio *e* dvibalsinimas *n'ěšũ* „nešu“ tipo atvejais. Tai būtų ženklas, kad šie balsiai kirčiuotoje pozicijoje tapatūs slavų balsiams tiek kiekybiškai, tiek kokybiškai. Galima net atsargiai teigti, kad tokiu atveju *ĩ*, *ũ* < *ĩ*, *ũ* trukmė menkai tesiskirtų ar visai nesiskirtų nuo etimologiškai ilgų balsių trukmės, nes tokioje sistemoje kiekybinė adaptacija būtų pasibaigusi ir prasidėjusi kokybinė.

Pavienujų *lĩ.pa* „lipa“, *arklũ.kas* „arkliukas“, *š'ě.ś* „sėst(i)“ tipo atvejų galima rasti vidurinės ir jaunosios kartos Pelesės informantų kalboje, plg. br. *lĩpu* „liepą“, *lũx* „pieva“, *š'ě.ś* „sėsti“. Tiesa, vidurinės ir vyresnės kartos Pelesės atstovai *ĩ*, *ũ* gali pailginti trumpąjį balsį pagal „lietuviškas“ taisykles – nekeisdami jo kokybės, išlaikydami jį platesnį (transkribuotina *lĩ.pa*, *arklũ.kas* ar net *lě.pa*, *arklŏ.kas*).

Tačiau *ĩ*, *ũ* „pailginimas“ ir *é* „dvibalsinimas“ ištiesai paplitęs šnektose, kuriose bilingvizmą galutinai išstumia slaviškas monolingvizmas – Sklodonysė, Plėkiuose, Vigonysė (Ródūnios parap.), Ramaškonyse, Dievėniškėse, Lazūnuose, Zieteloje ir kt. (plg. [Vitkauskas, 1980, 202; Šukys, 1960, 179; Mikulėnienė, Morkūnas, 1997, 10–12; Petrauskas, Vidugiris, 1985, 7; 1998, 28]).

§ 25. Nekirčiuotuose skiemenyse trumpėjimo procesai, galimas dalykas, dar

⁵⁴ D. Mikulėnienė yra pateikusi labai išsamią periferinių šnektų kokybinių sistemų pertvarkos interpretaciją, pagal kurią balsių kaip tik vidutinio pakilimo [*e*, *o*] diftongizacija galėjo paskatinti visų likusių balsių slinkti į aukštesnę poziciją (plg. [Mikulėnienė, 1996–1997, 61–62]).

Tiesa, balsis *o* Pelesoje dvibalsinamas retai. Matyt, pelesiškių „modifikuotas“ [ɔ] gana tolimas nuo baltarusių etimologinio [ŏ], vartojamo tokiuose žodžiuose, kaip *žŏnka* „žmona“, *mazŏl* „pūslė“. Plg. kitose šnektose, pavyzdžiui, Lazūnuose, vyresnės kartos atstovai šį balsį stipriau ar silpniau diftongizuoja (plg. [Sudnik, 1972, 24]).

ryškesni. Juos skatina tai, kad slavų balsių kiekybiniai skirtumai priklauso nuo kirčiuotos (stipriosios) ar nekirčiuotos (silpnosios) pozicijos ir fonologiniu požiūriu nėra relevantiški.

Atrodo, labiausiai turėtų būti paveikti nekirčiuoti aukštutiniai ilgieji balsiai [i:, u:], bet iš klausos nelengva nustatyti trumpėjimo mastą, mat šie balsiai apibūdinami dar ir kaip įtemptieji. Šią ypatybę jie praranda⁵⁵ retais atvejais, esant *allegro* kalbėjimo tempui, pvz.: *ar_ga.l'á.nas| drė́ńńej| čivá.no su_t'ė:vù⁵⁶?* //; *nu_ga.l'turė'jo| šep'tí'ńėž,d'ášbmí | koku_ąntaru\ m'á.tu* // (M.Rk.) *itai r'utó'j | b'us\ ıtú. n'əbaščukú.\ | num'irušu švėń.t'ė* // (S.K.); *tai_dár_ųo m'á.no | įitas_ųo sun'us\ | ır_m'á.no dukr'à\ | anà | r'ó'd'inėj | d'ı'rbə magazb'ın* // (J.J - R.).

Gana stabilų aukštutinio vokalizmo įtempimą gerai palaiko panaši baltarusišku balsių savybė, neprarandama silpnojoje pozicijoje. Vis dėlto trukmės požiūriu bent dalis šių aukštutinių balsių turėtų būti trumpi jau ir dėl to, kad esama labai daug pozicijų, ypač nekirčiuotos galūnės, kuriose aiškiai girdimi iki trumpųjų sutrumpėję žemesnio pakilimo [e:] ir [o:] (žr. § 3) – kitu atveju būtų prieštaraujama fonetinei universalijai, pagal kurią balsių trukmė vienodomis sąlygomis priklauso nuo balsių pakilimo (plg. [Pakerys, 1982, 43]).

§ 26. Kai kurių šnektos informantų kalboje sporadiškai pasitaiko „nemotyvuotai“ pailgėjusių nekirčiuotų fonemos /a/ alofonų, pvz.: *n'əkr'ukšči.tas* „nekrikštytas“, *ka.pó'jə* „kapoja“, *va.rí'k* „varyk“, *a.žù* „ežia“ vns. įn.; ištisa frazė: *m'ėš pa_gùžišku\ | tai_maxa.vi.k'j.t | va.žinam\ | nu_bara.vi.kai* // (M.Vr.) (dar plg. [Trumpa, 1996, 33]).

Tai puikiai atitinka anksčiau (§ 23) minėtą *CV̄| -í, ı́, ú* ilgumų kontūrą, susidariusį baltarusių šnekte. Beje, šiuo atveju *a* tipo balsiai pailginami ne tik prieš trumpuosius, bet ir prieš ilguosius aukštutinius balsius. Galima manyti, kad Pelesės ilgieji aukštutiniai balsiai tam tikrose kirčiuotose pozicijose panašūs į trumpuosius (plg. § 45), o prieškirtinių [a, ə] savaiminė trukmė prieš aukštutinius balsius gali būti gana artima kirčiuoto [á] trukmei (plg. § 55). Apie tai netiesiogiai liudija kiek pailgėjusio trumpojo balsio [a] kokybė – jis yra atviresnis ir atitrauktas atgal lyginant su dauguma trumpųjų balsių, transkribuotinių grafemomis [α, e].

Be abejonės, tai gali būti susiję ir su lietuvių kalbos tarmėms būdingu supersegmentiniu reiškiniu, kurį A. Baranauskas pavadino kirčio refleksu ([Baranovskij, 1898, 32–33]), arba dabartiniais terminais – „diviviršūniu“, arba silpnuoju šalutiniu nedistinktyviniu kirčiu ([Girdenis, Žulys, 1972, 199; Girdenis, 1978a, 75]). Jis padidina priešpaskutinio ilgojo ir galūnės trumpojo skiemenų kiekybės

⁵⁵ Kai kada neįtempto balsio pasirodymą lemia morfologija: dėl kamienų mišimo Pelesės šnekte neįtempti (t.y. priskirtini trumpiesiems) yra *i* ir priebalsinio kamieno daiktavardžių dgs. vard. galūnės balsiai, pvz.: *á.kis* „akys“, *žó'čis* „žiotys“, *šūnis* „šunys“. Tačiau įvardžiuose įtempti balsiai gali būti išlaikomi: *pá.cis| pá.cis* „patys“, *á.nis| á.nis* „jie“.

⁵⁶ Vns. įn. formose labai dažnai iš akūtinės šaknies morfemos į akūtinę galūnę nukeliamas (ar joje seno išlaikomas) kirtis, dar plg.: *áukštu, įilgu* (žr ir 5 išn.).

kontrastą ir leidžiančiu išlaikyti etimologinę nekirčiuoto balsio kiekybę.

Pelesojė toks prieškirtinis skienuo [-/à, ì, ù] iš tiesų yra bene vienintelė pozicija, kurioje neatvirųjų ilgųjų balsių [i, ie, e, u, uo, o] kiekybė išlaikoma geriausiai, nors ir nevienodai (plg. § 52, 54).

Su „dživiršūniu“ kirčiu siejamas prieškirtinio ilgojo balsio išlaikymas ar net pusilgio pailginimas⁵⁷ yra gana plačiai aprašytas (pvz., [Urbanavičiūtė, Grinaveckis, 1992, 12; Jasiūnaitė, Girdenis, 1996, 184; Markevičienė, 1999, 16]). Anksčiau buvo manyta, kad prieškirtiniai skiemenys, kurių pagrindą sudaro dvibalsis arba mišrusis dvigarsis, pailgėja tik šiaurės žemaičių tarmėje ir šiaurinėje vakarų aukštaičių kauniškių dalyje (plg., [Girdenis, 1978a, 75; 1981b, 22⁵⁸; Mažiulienė, 1996, 80; Bacevičiūtė, 2001, 49–50]). Tačiau ypatybė, matyt, labiau išplitusi. D. Atkočaitytės stebėjimais, toks pailgėjimas pietų žemaičių raseiniškių plote kartais pasitaiko ir prieš kirčiuotus ilguosius ([2000, 25–27; 2001, 8–11]). Prieškirtinių dvigarsių antrieji dėmenys pailginami ir pietvakarinėje pietų aukštaičių dalyje ([Leskauskaitė, 2001, 108]).

Vis dėlto prieškirtinio [a] ilginimas kitose tarmėse nėra fiksuotas. Pagrindinės šio reiškinių priežasties galima būtų paieškoti kontaktuojančių kalbų vokalizmo fonetiniuose ypatumuose.

§ 27. Formuluotini keli bendri teiginiai, apibūdinantys Pelesės šnektos balsių kiekybinę sistemą ir galimus jos pokyčius⁵⁹.

1) Didėja stipriosios (kirčiuotos) fonemų skyrimo pozicijos reikšmė, nes daugiausia tik čia įmanomas dviejų balsių ilgumų kontrastas.

2) Silpnojoje (nekirčiuotoje) pozicijoje kiekybinis kontrastas geriau išlaikomas prieš trumpą kirčiuotą galinį skiemenį; kitose pozicijose jį linkstama neutralizuoti.

3) Kinta tiek stipriosios, tiek silpnosios pozicijos turinys – palengva ima atspindėti ne tiek kiekybinius, kiek kokybinius balsių skirtumus (būdingesnius uždaryjū balsių priešpriešoms). Įsigali kiekybės refonologizacijos reiškiniai. Kitais žodžiais, esama trukmės neskyrimo tendencijų ne tik silpnojoje, bet ir stipriojoje pozicijoje, tačiau išlaikomi kai kurie kokybiniai skirtumai (mažesnis trumpųjų balsių įtempimas). Reiškinyms gali būti susijęs su fonetiniu kirčiuotų ilgųjų balsių trumpėjimu, atsiradusiu dėl kalbų sąveikos.

4) Šių tendencijų tąsa ir rezultatas galėtų būti kokybinė buvusių ilgųjų ir trumpųjų balsių niveliacija, arba laipsniškas kiekybinės defonologizacijos įsigalėjimas: neįtemptieji balsiai kokybe tampa panašūs į įtemptuosius.

Pažymėtina, kad literatūroje apie periferines tarmes paprastai konstatuojamos pirmame, antrame (plg. [LKA II]) ir netiesiogiai – ketvirtame (plg. [Vitkauskas,

⁵⁷ Rytų aukštaičių tarmėse gerai derantis prie kirčio atitraukimo.

⁵⁸ Dvigarsinių dėmenų pailginimą mėginta sieti su kuršių substratu.

⁵⁹ Trečiasis ir ketvirtasis teiginiai yra hipotetiniai. Disertacijoje bandoma pagrįsti trečiąjį teiginį. Ketvirtajam teiginiui įrodyti reikėtų atskiro tyrimo, kuriam geriausiai tiktų šnektos, baigiančios pereiti iš lietuvių ir slavų bilingvizmo į slavišką monolingvizmą.

1980; Vidugiris, 1985; 1998; Mikulėnienė, 1996–1997, 58–64]) punkte išskirtos šių reiškinių fazės.

Pavyzdžiui, Dievėniškių šnekte (plg. [Mikulėnienė, Morkūnas, 1997; 11–12]), be pokirtinių ilgųjų balsių trumpėjimo, prieškirtinių ilgųjų išlaikymo, fiksuota kirčiuotų *e*, *o* diftongizacijos (>ⁱ*e*, „*o*“), poliftongų vienbalsėjimo (>ⁱ*e*, *u*^o) bei trumpųjų *i*, *u* pailgėjimo (>ⁱ*i*, *u*). Į šias ypatybes žiūrima kaip į vieną su kita susijusias. Jos taikliai interpretuojamos vidiniais sistemos pokyčiais, vieno elemento pasislinkimu „per vieną langelį“. Balsį *e* pakeitęs sudvibalsėjęs *ie* verčia kisti tikrąjį sutaptinį dvibalsį *ie*, o šis, virsdamas balsiu *i*, slenka į aukštinio pakilimo balsio poziciją. Šioje šnekte kirčiuotų trumpųjų balsių ilginimas, kaip ir ilgųjų balsių trumpinimas, sudarąs sąlygas trejopam balsių ilgumui – trumpasis : pusilgis : ilgasis – atsirasti.

Analizuota Pelesės šnektos medžiaga į kai kurias iš minėtų faktų leidžia pažvelgti naujai ir juos kiek patikslinti. Pavyzdžiui, „pailgėję“ šnektos aukštiniai balsiai liudija greičiau ne tiek trijų ilgumų, o sistemos, kurioje šių balsių grynoji kiekybė jau anksčiau yra netekusi fonologinės vertės ir kurioje dabar tepašalinami išlikę balsių įtempimo skirtumai, formavimosi pradžia⁶⁰. Periferinių šnektų balsių monoftongizacijos, diftongizacijos, „pailgėjimo“ (didesnio įtempimo) reiškinius daug nuosekliau galima būtų paaiškinti į kokybinių pokyčių grandinę įtraukus trūkstantą priešpaskutinę grandį – ilgųjų balsių trumpėjimą kirčiuotoje pozicijoje. Dauguma aprašytų reiškinių apibūdintini, matyt, jau tik kaip kokybiniai, ne kaip priežastis, o kaip ankstesnio kiekybinio pokyčio pasekmė.

Lietuvių dialektologijos darbuose ilgųjų kirčiuotų balsių trumpėjimas, atrodo, nėra tiesiogiai paminėtas (tokio reiškinių galimybę bendrinėje kalboje, pakraštinėse tarmėse bei Vilniaus sociolekte sociolingvistiniu aspektu yra nagrinėjusi L. Grumadienė (plg. [1989, 292–296; 1992, 10–11; 1994, 67–69]). Jį nelengva ne tik įrodyti, bet ir užfiksuoti – tam reikalingas ilgas vienos šnektos stebėjimo laikas⁶¹. Vis dėlto V. Čekmono ([Čekman, 1980, 206–226], žr. § 23) kiekybinės interferencijos tyrimas verčia suklusti ir ieškoti požymių, pagal kuriuos galima būtų nustatyti, kaip tęsiasi kalbų interferencija.

Šių požymių netiesiogiai galima rasti apžvelgus kirčiuotų balsių savaiminės trukmės ypatybes, taip pat palyginus kiekybinės balsių analizės rezultatus, gautus iš 1999 m. magnetofono įrašų, su 1974–1976 m. vykdyto eksperimento duomenimis (žr. § 39 – 44). Tikrasis fonologinis šnektos vokalizmo kiekybės funkcionalumas išryškėja palyginus kirčiuotų ilgųjų ir trumpųjų balsių trukmę minimaliosiose porose (žr. § 45 – 47).

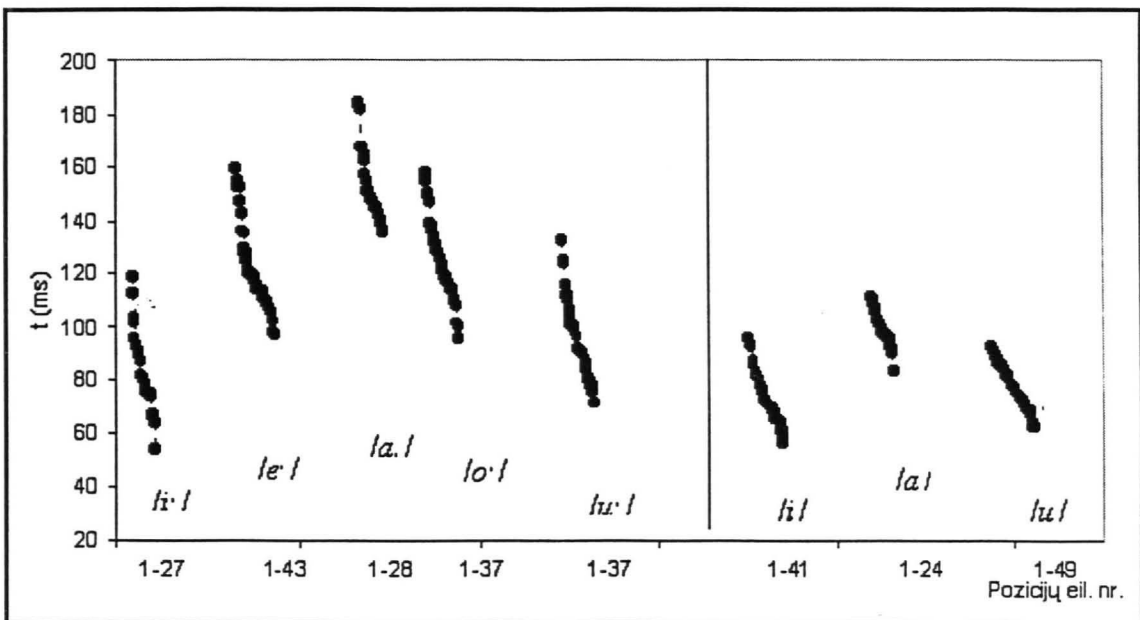
⁶⁰ Be abejo, tai būtų tik pradinė jo stadija, kadangi čia dar dėsningai išlaikomas menkas trumpų kirčiuotų balsių įtemptumas. Gali būti, kad ketvirtosios fazės pabaigos sulaukusi šnektą būtų ties išnykimo riba ir skambėtų menkai ją temokančių slavų kalbos atstovų lūpose.

⁶¹ Pačių pelesiškių teigimu, „anksčiau kalbėjo kitaip, raideles tęsdami“.

b) Kirčiuotų balsių savaiminė trukmė

§ 28. Kirčiuoto vokalizmo absoliučioji trukmė instrumentiškai matuota 286 (172 ilgųjų⁶² ir 114 trumpųjų balsių) negaliniuose ir galiniuose kirčiuotuose skiemenyse. Kiekvienos pozicijos balsių ilgumai skaičiuoti iš žodžių, 4 šnektos informantų⁶³ trumpoje frazėje neutralia intonacija pakartotų po 3 kartus. Iš viso, atmetus silpnesnės aiškinamosios galios pozicijas⁶⁴, gautos 3432 realizacijos.

Šiame grafike (3 pav.) atskiriomis kirčiuotų pozicijų serijomis mažėjimo tvarka pagal trukmę pateikiami ilgųjų bei trumpųjų balsių ilgumų vidurkiai, t. y. vienas apskritimo simbolis rodo tam tikros pozicijos 12 realizacijų trukmės vidurkį.

3 pav. Kirčiuotos (●) pozicijos alofonų trukmės vidurkiai.

Iš viso tirtos 286 pozicijos. Apačioje nurodytas atskirų pozicijų kiekis ir jų eiliškumas pagal trukmę (pvz., /i:/ 1–27 ir t. t.). Kiekvienos pozicijos imties tūris $n = 12$

§ 29. Kirčiuotų balsių – tiek ilgųjų, tiek trumpųjų – ilgumų diapazonai išsidėsto gana simetriškai: jų savaiminė trukmė priklauso nuo pakilimo (plg. [Pakerys, 1982, 43 ir ten min. lit.]). Minimaliosiose porose ar žodžiuose su panašia garsų aplinka trukmės

⁶² Išskyrus poliftonus, kurių duomenys atskirai (žr. § 68).

⁶³ F. Kanevičiaus (g. 1939 m.) iš Pavalakės k., V. Valiukevičiaus (g. 1930 m.) iš Pelesės k., J. Stankevičienės (g. 1919 m.) iš Paditvio k., T. Kamenčiūtės-Šimelevičienės (g. 1935 m.) iš Pelesės k. Pastarosios informantės (dar žr. 52 išn.) balsių ilgumų duomenimis 1974–1976 m. buvo naudotasi tiriant lietuvių ir baltarusių fonetinės interferencijos reiškinius (žr. [Čekman, 1980, 206–226]).

⁶⁴ Tam, kad tiksliau būtų atspindėta vidutinė trukmė, paliktos tik pozicijos, realizuotos visus dvylika kartų. Likę duomenys (su 6–11 realizacijų) naudojami vienai kitai ypatybei patikslinti. Ilgųjų balsių pozicijų daugiau pateikiama negalūniniuose, trumpųjų – galūniniuose skiemenyse (plg. panaši ir bendrinės kalbos kirčiuotų skiemenų struktūra [Girdenis, 1983, 117–118; Karosienė, Girdenis, 1990, 41–46]).

skirtumas tarp įvaraus pakilimo balsių paprastai statistiškai reikšmingas.

Pavyzdžiui, palyginus 12 realizacijų trukmę⁶⁵, gerai kontrastuoja $d[\tilde{o}]du$. „Doda“ : $d[\tilde{u}]du$. „dūda“ balsiai: pasikliaujamieji intervalai nesusikerta ($155 \div 172$ ir $128 \div 146$), $t=4,840 > t_{0,999}=3,79$, vidurkių santykis 1,19 : 1. Statistiškai reikšmingi trukmės skirtumai žodžiuose $\check{s}p[\tilde{o}]k\check{a}s$ „varnėnas“ : $p[\tilde{u}]k\check{a}s$ „pūkas“ (trukmės santykis 1,5 : 1), $k[\tilde{o}]$ „ko“ : $k[\tilde{u}]$ „ką“ (1,41 : 1), $\check{s}[\tilde{a}]k\check{a}i$ „šakai“ : $\check{s}[\tilde{o}]k\check{a}i$ „šokai“ (1,32 : 1), $tok[\tilde{e}]s$ „tokias“ : $tok[\tilde{i}]s$ „toks“ (1,66 : 1), $gra\check{z}[\tilde{a}]s$ „gražias“ : $gra\check{z}[\tilde{u}]s$ „gražius“ (1,18 : 1)⁶⁶ – visais atvejais Studento kriterijus 99,9% ar 99% tikimybe viršija kritinę reikšmę.

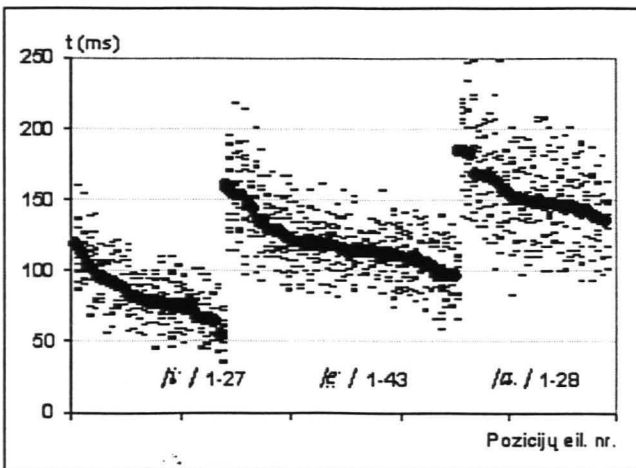
Vis dėlto, jei būtų atsiribota nuo pozicijos įtakos savaiminei trukmei ir skaičiuoti visi ilgumai, kontrastas neliktų toks aiškus. Palyginus, pavyzdžiui, kirčiuotų li , e , a alofonų visų pozicijų ir realizacijų išklotines (4 pav.) matyti, kad diskretiško atstumo tarp artimiausio pakilimo balsių lyg ir nebelieka. Patikimesnis savaiminės trukmės skirtumas susidaro tik tarp $[i]$ ir $[a]$ (atitinkamai tarp $[u]$ ir $[a]$)⁶⁷.

§ 30. Pateiktoje schemoje gerai atspindėta dar viena balsių savaiminės prozodijos ypatybė, susijusi su pakilimu: neatviriesiems balsiams būdingas mažesnis, atviriesiems – didesnis vienos pozicijos svyravimų diapazonas, plg. $[i]$ vidurkių standartinis nuokrypis ($s \approx 15\text{--}30$ ms) gali būti perpus mažesnis negu $[a]$ (30–50 ms).

Tiesa, abiem atvejais variacijos koeficientų vidurkiai labai artimi ($v \approx 20\%$: 19%), ir tai rodytų, kad abiejų balsių svyravimai simetriški. Jie, matyt, priklauso nuo

skirtingos savaiminės trukmės (pagal principą „juo trumpesnis balsis, juo mažiau atitolstama nuo vidutinės reikšmės“).

Tačiau yra sąsajų ir su kokybinių svyravimų charakteristikomis (plg. 42–45 pav.). Atvirieji balsiai paprastai varijuoja pagal pakilimą, o neatvirieji, ypač aukštutiniai – pagal eilę (eilės variacijos, matyt, trukmei ryškesnės įtakos nedaro). Panašūs skirtumai būdingi palyginus kirčiuotų ilgųjų $[u]$ ir $[a]$ bei trumpųjų $[i, a, u]$ svyravimus – atvirieji balsiai jų turi daugiau.

4 pav. Ilgųjų fonemų li , e , a kirčiuotų alofonų

absoliučioji trukmė (–) ir vidurkiai (●)

Bendras pozicijų kiekis – 98

Kiekvienos pozicijos imties tūris $n = 12$

⁶⁵ Visame disertacijos kiekybės apraše, kai skaičiuojamas statistinis patikimumas, imčių tūris išlaikomas vienodas ($n=12$).

⁶⁶ Dar plg. $g[\tilde{e}]r\check{e}$ „gėrė“ : $g[\tilde{i}]r\check{e}$ „gyrė“ (iš lietuvių bk į šnektą atėjęs žodis). Čia balsių $[e]$ ir $[i]$ trukmės intervalai ($153 \div 186$ ms ir $101 \div 150$ ms) nesusikerta. Studento kriterijaus reikšmė t kiek didesnė už 99% tikimybės reikšmę t_α ($3,26 > 3,19$), vidurkių santykis 1,35 : 1.

⁶⁷ Prie tokios išvados prieita ir pietinių vakarų aukštaičių balsių kiekybės tyrime [Kazlauskienė, 1998b, 5–6].

Taigi aukštutinių balsių trukmė labiau susijusi su balsio užimama pozicija žodyje negu atvirųjų. Atvirieji, plačiau varijuodami⁶⁸, veikiausiai yra jautresni nuo pozicijos nepriklausomiems veiksniams: kalbėjimo tempui⁶⁹, frazės intonacijai ir kt.

Tai, matyt, susiję ir su priešinga savybe, būdinga *a* tipo balsiams. Turėdami didesnę vienos pozicijos svyravimų skalę, jie galbūt pasižymi mažesne pozicijų vidurkių laisve (plg. § 31 pateikiamus vidurkių diapazonus ir santykius), t. y. esti palyginti nedidelių skirtumų tarp didžiausio ir mažiausio trukmės vidurkio (mažiau su pozicijomis susijusių trukmės svyravimų)⁷⁰.

§ 31. Visas gautas ir pagal trukmę mažėjimo tvarka pateikiamas kirčiuotų balsių pozicijas⁷¹ aiškiau galima suskirstyti iškart pagal du bendriausius kriterijus: skiemens vietą žodyje ir konsonantinę aplinką. Ilgumų sąrašo viršuje (plg. 3 pav.) paprastai atsiduria tie kirčiuoti balsiai, kurie eina negaliniuose skiemenyse prieš skardžiuosius priebalsius, sonantus (dažniau *r*) arba tarp jų. Sąrašą pabaigia trumpesnieji balsiai, esantys galiniame ar negaliniame skiemenyje (jei toliau nėra aukštutinių balsių) tarp ar po dusliųjų, dažniausiai sprogstamųjų, priebalsių, pvz:

ilgosios /i:/ alofonų serija (trukmės vidurkių intervalai 118÷54 ms, santykis tarp turimų ilgiausio ir trumpiausio vidurkio reikšmių 2,19 : 1): *l[i̇]dai* „Lydai“, *ž[i̇]dai* „žydai“, *v̇[i̇]či* „vyti“, *ižgir[i̇]tas* „rytas“ >...> *vač[i̇]s* „Vacys“, *poak[i̇]s* „paakys“, *varč[i̇]k* „vartyk“, *poaūs[i̇]s* „paausys“, *varč[i̇]kšim* „vartykim(e)“, *tvark[i̇]k* „tvarkyk“;

l̥e/ serija (159 ÷ 96 ms, 1,66 : 1): *b[ē]dos* „bėdos“, *d[ē]du* „dėdžių“, *r[ē]du* „eilė“, *ž[ē]dnu* „joki“, *l[ē]l̥i* „lėlei“ >...> *žol[ē]* „žolė“, *ṗel[ē]s* „pelės“, *žus[ē]tas* „užsėtas“, *plat[ē]c* „platėt(i)“, *l[ē]ks* „lėks“, *š[ē]kas* „šėkas“, *žuak[ē]tas* „užakėtas“;

a./ serija (184 ÷ 135 ms, 1,36 : 1): *ž[ā]ra* „žeria“, *ž[ā]lo* „žalio“, *[ā]žaras* „ežeras“, *š[ā]ra* „šeria“, *š[ā]lis* „šalys“ >...> *t[ā]pa* „tėpa“, *[ā]k̇ṁenis* „akmenys“, *š[ā]štas* „šeštas“, *r[ā]tas* „ratas“;

o/ serija (158 ÷ 95 ms, 1,66 : 1): *d[ō]du* „Doda“, *ž[ō]žu* „žodžių“, *k[ō]ru* „kori“, *ž[ó]čiu* „žiočių“, *r[ó]v̇ę* „rovė“ >...> *graž[ó]s* „gražiōs“, *marč[ó]s* „marčiōs“, *šak[ó]tas* „šakotas“, *k[ō]ps* „kops“, *k[ó]* „ko“;

u/ serija (132 ÷ 71 ms, 1,86 : 1): *s[ū]ru* „sūru“, *š[ū]la* „šąla“, *pr[ū]do* „tvenkinio“, *tikr[ú]* „tikrų“, *ž[ú]sta* „džiūsta“ >...> *p[ū]kas* „pūkas“, *p[ú]c* „pūt(i)“, *š[ú]kauj̇æ* „šūkauja“, *t[ú]kstančis* „tūkstantis“;

⁶⁸ Deja, negalima nustatyti, ar tokios savybės būdingos dėl padėtinio ilginimo. R. Bacevičiūtės Lukšių šnektos vokalizmo tyrimas [1998a, 7, 1–2 lent.] rodytų, kad ryškiau svyruoja didesne trukme pasižymintys prigimtinio, o ne padėtinio ilgumo balsiai.

⁶⁹ Eksperimente dalyvavo du „greitakalbiai“ ir du „lėtakalbiai“ informantai. Ši aplinkybė greičiausiai ir lėmė didesnę atvirųjų balsių trukmės svyravimą.

⁷⁰ Vien tik atsitiktinumu ar nepakankamu imčių tūriu tai sunku paaiškinti – tendencija aiškiai priklauso nuo balsių pakilimo. Į šią vokalizmo savybę reikėtų atkreipti dėmesį, kai lyginami nevienodomis sąlygomis atliktų eksperimentų rezultatai (žr. § 40). Artima atvirųjų balsių absoliučioji trukmė reikštų, kad nesama didelių kalbėjimo tempo skirtumų.

⁷¹ Kokia aplinka veikia atskirų balsių savaiminę trukmę, tiksliai nustatyti nelengva, tam reiktų įvairesnių minimaliųjų porų ir daugiau realizacijų. Kadangi tai nefonologinio pobūdžio problema, į pačius subtiliausius reiškinius nesigilinta ir apsiribota nusakant tik tam tikras tendencijas.

trumposios /i/ serija (96 ÷ 56 ms, 1,71 :1): *kar[ɪ]* „kari“, *dur[ɪ]s* „duris“, *dar[ɪ]s* „darys“, *r[ɪ]šɔ* „riša“, *ž[ɪ]bina* „žibina“ >...> *raš[ɪ]s* „rašys“, *láuķ[i]* „lauke“, *p[ɪ]ktas* „piktas“, *k[i]tas* „kitas“, *š[ɪ]tas* „šitas“;

/a/ serija (111 ÷ 83 ms, 1,34 :1): *liž[ɛ]s* „ližes“, *brāņç[ɛ]s* „brangias“, *dalç[ɛ]s* „dalgius“, *maž[ɔ]s* „mažas“ >...> *žvakç[ɛ]s* „žvakes“, *balt[à]* „balta“, *rank[à]* „ranka“, *ški-l[ɛ]s* „skyles“, *t[ɛ]ps* „teps“;

/u/ serija (92÷62 ms, 1,48 :1): *ç'er[ù]* „geru“, *su·r[ù]* „sūru“, *brāņç[ù]* „brangia“, *sto·r[ù]s* „storus“, *š[ù]gžɔ* „šiugžda“, *graž[ù]s* „gražius“ >...> *rat[ù]s* „ratus“, *k[ù]pstas* „kupstas“, *kas[ù]* „kasu“, *rank[ù]* „ranka“ vns. ģn.

Taigi (R) –RV pozicijos⁷² balsiai ilgesni už VC – (C) pozicijos balsius).

§ 32. Nemažā ģtakā kirčiuotų balsių savaiminei trukmei daro priebalsių kontekstas. Imant tyrimui balsių poras su skardžių ir duslių priebalsių aplinka, jie visada bus ilgesni šalia skardžiujų, nors ne visais atvejais trukmės skirtumai gaunami statistiškai reikšmingi, plg.:

1) ilgujų fonemų realizacijas: *ž[ɛ]dnas* „joks“ (95% pasikliaujamasis intervalas 107÷133 ms) : *š[ɛ]kas* „šėkas“ (85÷109 ms), $t=2,98 > t_{0,99}=2,82$ (santykis 1,23 : 1), *padab[ó]k* „pažiūrėk“ (97÷117 ms) : *pakap[ó]k* „pakapok“ (79÷97 ms), $t=2,97 > t_{0,99}=2,85$ (1,2 : 1), bet *[á.]žarɔs* „ežeras“ (159÷205 ms) : *[á.]šarɔs* „ašaras“ (133÷191 ms), $t=1,18 < t_{0,95}=2,07$ (1,12 : 1), *ž[á.]ra* „žeria“ (164÷204 ms) : *š[á.]ra* „šeria“ (148÷186 ms), $t=1,35 < t_{0,95}=2,07$ (1,1 : 1), *maž[ú.]* „mažų“ (86÷111 ms) : *laš[ú.]* „lašų“ (68÷103 ms), $t=1,31 < t_{0,95}=2,07$ (1,15 : 1);

2) trumpųjų balsių: *brang[ù]* „brangu“ (69÷87 ms) : *rank[ù]* „ranka“ vns. ģn. (54÷80 ms), $t=2,87 > t_{0,99}=2,82$ (santykis 1,26 : 1), bet *šl'áuž[ɪ]* „šliauži“ (70÷91 ms) : *šl'áuš[ɪ]* „šliauši“ (55÷85 ms), $t=1,28 < t_{0,95}=2,07$ (1,14 : 1), *važ[ɛ]s* „vadžias“ (87÷114 ms) : *plac[ɛ]s* „plačias“ (76÷117 ms), $t=0,35 < t_{0,95}=2,07$ (1,03 : 1).

Visais atvejais, kai gaunamas statistiškai nereikšmingas skirtumas, apie pailgėjusius šalia skardžiujų priebalsių balsius galima spręsti iš neviseškai sutampančių pasikliaujamųjų trukmės intervalų. Patikimesnių rezultatų, matyt, būtų gauta, jei skardieji ar duslieji priebalsiai būtų abipus tiriamų balsių porų.

§ 33. Matavimai rodo, kad didelę ģtakā kirčiuotam negalūniniam vokalizmui (ypač ilgujų fonemų alofonams) daro pokirtinio skiemens balsio kokybė ir kiekybė. Jeigu būtų bandoma smulkiau aprašyti kirčiuotų balsių trukmės diapazonus, reikėtų konstatuoti, kad „sąrašo apačioje“ tarp trumpesniųjų niekad neatsidurs tie balsiai, po kurių eina skiemuo su uždarnosios fonemos alofonu. Esant tam tikrai priebalsių aplinkai (šalia skardžiujų priebalsių, įskaitant sonantus), tokio pokirtinio skiemens

⁷² Simbolių reikšmės: ˘ – kirčiuotas balsis, R – sonantas ar skardusis priebalsis, C – duslusis sprogtamasis priebalsis, – pauzė. Deja, pernelyg mažai turima ne galūnėje kirčiuotų trumpųjų balsių pavyzdžių, todėl jų serijose prasčiau atsispindi skiemens vietos ģtaka savaiminei trukmei. Vis dėlto trumpieji balsiai, gali būti, labiau svyruoja priklausomai nuo priebalsių duslumo ar skardumo, mat jų trukmė galiniuose skiemenyse dažnokai nenusileidžia vidinių skiemenių balsių trukmei. Sąrašo viršuje atsidūrę daugybė galūnėje kirčiuotų balsių *i*, *u*, kurie eina po skardžiujų priebalsių ar sonantų.

kaimynystėje esantys kirčiuoti balsiai gali būti apibūdinami kaip vieni iš ilgiausių savo balsių klasės ilgumų serijoje. Taigi galima patikslinti ilgesnių ir trumpesnių balsių distribuciją: $(C)^{\downarrow} CV^U > \dots > (C)^{\downarrow} CV^A$ (V^U žymi uždarają, V^A – atvirąją fonemą).

Tendenciją ilgesnius kirčiuotus balsius išlaikyti prieš uždaruosius patvirtina šios statistiškai įvertintos poros: $r[\xi^{\cdot}]du$ „eile“ (138÷156 ms) : $r[\xi^{\cdot}]das$ „eilė“ (112÷143 ms), $t=2,38 > t_{0,95}=2,07$ (absoliučiosios trukmės santykis $A=1,15 : 1$, santykinės trukmės santykis⁷³ $S=1,26 : 1$), $\check{s}[\xi^{\cdot}]ku$ „šėką“ (108÷128 ms) : $\check{s}[\xi^{\cdot}]kas$ „šėkas“ (85÷109 ms), $t=2,97 > t_{0,99}=2,82$ ($A=1,22 : 1$, $S=1,77 : 1$), $\check{z}[\acute{o}^{\cdot}]cu$ „žiočių“ (139÷161 ms) : $\check{z}[\acute{o}^{\cdot}]cis$ „žiotys“ (113÷138 ms), $t=3,14 > t_{0,99}=2,82$ ($A=1,19 : 1$, $S=1,17 : 1$), $\check{z}[\acute{o}^{\cdot}]\check{z}u$ „žodžių“ (144÷165 ms) : $\check{z}[\acute{o}^{\cdot}]\check{z}is$ „žodis“ (129÷150 ms), $t=2,27 > t_{0,95}=2,07$ ($A=1,12 : 1$, $S=1,08 : 1$).

Ši tendencija išlieka „vienpusė“ ir niekad nevirsta priešinga ir tada, kai negaunama patikimų rezultatų, pvz: $\check{v}[\acute{i}^{\cdot}]ci$ „vytį“ (89÷119 ms) : $\check{v}[\acute{i}^{\cdot}]cis$ ⁷⁴ „vytys“ (81÷97 ms), $t=1,92 < t_{0,95}=2,07$ ($A=1,17 : 1$, $S=1,42 : 1$), $\check{z}[\xi^{\cdot}]dnu$ „jokį“ (119÷153 ms) : $\check{z}[\xi^{\cdot}]dnas$ „joks“ (107÷133 ms), $t=1,61 < t_{0,95}=2,07$ ($A=1,13 : 1$, $S=1,43 : 1$), $k[\acute{o}^{\cdot}]tu$ „kotą“ (113÷143 ms) : $k[\acute{o}^{\cdot}]tas$ „kotas“ (112÷127 ms), $t=1,06 < t_{0,95}=2,07$ ($A=1,07 : 1$, $S=1,35 : 1$), $r[\acute{a}^{\cdot}]tu$ „ratų“ (134÷168 ms) : $r[\acute{a}^{\cdot}]tas$ „ratas“ (123÷147 ms), $t=1,7 < t_{0,95}=2,07$ ($A=1,12 : 1$, $S=1,32 : 1$) ir $r[\acute{a}^{\cdot}]tu$ „retą“ (145÷170 ms) : $r[\acute{a}^{\cdot}]tas$ „retas“⁷⁵ (129÷163 ms), $t=1,2 < t_{0,95}=2,07$ ($A=1,08 : 1$, $S=1,3 : 1$), $\check{s}p[\acute{o}^{\cdot}]ku$ „varnėną“ (115÷142) : $\check{s}p[\acute{o}^{\cdot}]kas$ „varnėnas“ (106÷132), $t=1,1 < t_{0,95}=2,07$ ($A=1,08 : 1$, $S=1,46 : 1$), $s[\acute{u}^{\cdot}]rl$ „sūrį“ (108÷137 ms) : $s[\acute{u}^{\cdot}]rbs$ „sūris“ (88÷126 ms), $t=1,42 < t_{0,95}=2,07$ ($A=1,14 : 1$, $S=1 : 1$), $p[\acute{u}^{\cdot}]ku$ „pūką“ (79÷104 ms) : $p[\acute{u}^{\cdot}]kas$ „pūkas“ (67÷91 ms), $t=1,42 < t_{0,95}=2,07$ ($A=1,15 : 1$, $S=1,74 : 1$). Rezultatai statistiškai nereikšmingi, tačiau pakankamai stabilūs absoliučiuju (bei juos paryškinantys santykių) vidurkių skirtumai rodo, kad pokirtiniai aukštutiniai alofonai padidina kirčiuotų balsių trukmę.

Pagal ilginimo galią pokirtinės fonemos išdėstyti tokia tvarka: $\check{V}C/-i$, $u \geq -e$, o , i , $u \geq -a$, pavyzdžiui, kirčiuotų balsių trukmė laipsniškai gali mažėti pozicijose $\check{s}p[\acute{o}^{\cdot}]ku \geq \check{s}p[\acute{o}^{\cdot}]ko$, $\check{s}p[\acute{o}^{\cdot}]ku \geq \check{s}p[\acute{o}^{\cdot}]kas$; $r[\xi^{\cdot}]du \geq r[\xi^{\cdot}]do$, $r[\xi^{\cdot}]du \geq r[\xi^{\cdot}]das$; $s[\acute{u}^{\cdot}]rl \geq s[\acute{u}^{\cdot}]rbs$ ir t. t.

Įdomiausia tai, kad kirčiuotų balsių pailgėjimas ar trumpėjimas turi iš pirmo žvilgsnio netikėtų sąsajų su tolesnių balsių trukme – mat pokirtiniuose skiemenyse realizuojami visiškai trumpi (žr. § 61–62) balsiai. Šie paklūsta savaiminės prozodijos

⁷³ Šis santykis skaičiuojamas taip: vidinio balsio absoliučiosios trukmės vidurkis padalinamas iš galinio (kitais atvejais – prieš jį einančio) balsio trukmės vidurkio ir gauta trukmė padalinama iš analogiškai gautos kito žodžio balsio santykinės trukmės.

⁷⁴ Dėl *i* kamieno daiktavardžių dgs. vard. galūnių žr. 55 išn.

⁷⁵ Gali būti, kad tarp kirčiuotų $[\acute{a} < *a/ r, \check{s}, \check{z}, l-]$ ir $[\acute{a} < *e/ r, \check{s}, \check{z}, l-]$ esama šiokių tokių kiekybės skirtumų. $[\acute{a} < *e]$ esti šiek tiek ilgesni (žr. § 37). Todėl palyginus, pavyzdžiui, $r[\acute{a}^{\cdot}]tu$ „retą“ (145÷170) : $r[\acute{a}^{\cdot}]tas$ „ratas“ (123÷147), $t=2,84 > t_{0,99}=2,82$ ($A=1,16 : 1$, $S=1,35 : 1$), susidaro daug aiškesnis trukmės kontrastas.

⁷⁶ Vns. naud. galūnė $[-u]$.

dėsniams, pavyzdžiui, tarp žodžio *špõ·k[u.]* galūnės ir kitų galūnių balsių ilgumų vidurkių ($u : u : o : \alpha$) esama santykių 1 : 1,07 : 1,33 : 1,36; pasikliaujamieji intervalai (37÷52 ms) : (42÷54 ms) : (55÷65 ms) : (51÷71 ms). Pokirtinių /uː/ : /a/ alofonų trukmės skirtumas gana patikimas: $t=2,88 > t_{0,99}=2,82$ (santykis 1 : 1,36).

Tai, kad ilgosios fonemos alofonas galūnėje gali būti trumpesnis už trumposios fonemos alofoną, nėra stebėtinas dalykas. „Apversti“ ilgumai atsiranda dėl visiško ilgųjų balsių (tuo pačiu metu išlaikančių įtempimą⁷⁷) trumpėjimo. Stipriausiai trumpėti gali uždaryjū balsių alofonai. Tokiu atveju galioja universalūs savaiminės trukmės santykiai – balsio ilgumas priklauso nuo pakilimo (žr. § 29, 3 pav.).

Dėl to daugelio kirčiuotų balsių santykinė trukmė prieš pokirtinius uždaruosius gerokai didesnė negu absoliučioji⁷⁸, pailgėjęs balsis savotiškai kompensuoja toliau einančiojo redukciją (greičiau kalbant ji gali būti ir kiek stipresnė, tada girdimi beveik išblėšę balsiai, pvz.: *paprá·šl̥*, *paprá·šb̥s*, *žó·č̥u*, *žõ·ž̥u*, *žõ·ž̥o*).

Taigi fonologiškai žiūrint, pokirtinės pozicijos fonemos skirstytinos pagal požymių seką ‘uždarasis’–‘atvirasis’ ar ‘ilgasis’–‘trumpasis’, bet dėl kiekybinės neutralizacijos fizinius alofonų požymius reikia grupuoti kita tvarka – trumpesnis–ilgesnis.

Galima daryti išvadą, kad Pelesės šnektoje ilgesnieji kirčiuotų balsių variantai pasirodo būtent prieš trumpiausius tolesnio skiemens alofonus⁷⁹. Ir, priešingai – prieš skiemenis su centru, kurį sudaro palyginti ilgesni balsių alofonai, taip pat dvibalsiai ar mišrieji dvigarsiai, vartojami trumpesni balsių variantai⁸⁰ (plg. balsių trukmė menkai tesiskiriančias, bet tendenciją atspindinčias žodžių *užakėti* ir *kitóks* formas: *žuak[é̇]šú > žuak[é̇]šim > žuak[é̇]štau; k̇it[ó̇]k̇æ > k̇it[ó̇]k̇om > k̇it[ó̇]k̇em*).

§ 34. Kirčiuoti vidinių skiemenų ilgieji balsiai paprastai yra šiek tiek ilgesni negu atitinkami galinio skiemens balsiai (plg. [Kazlauskienė, 1998a, 65; 1998 c, 113–121]). Vidinių ir galinių balsių kontrastas labai priklauso nuo to, koks balsis eina galiniame skiemenyje. Palyginus $\check{V}CV^u(C) : VC\check{V}(C)$ pozicijas ilgumų skirtumai gerokai ryškesni negu imant pozicijas $\check{V}CV^A(C) : VC\check{V}(C)$.

Dauguma pirmojo tipo kontrastų yra statistiškai reikšmingi, plg.: $v[\check{i}]č̇i$ „vytį“ (89÷119 ms) : $sav̇[i]$ „save“ (66÷90 ms), $t=2,93 > t_{0,95}=2,82$ (1,33 : 1), $r[\check{e}]du$ „eilė“ (138÷156 ms) : $panor[\check{e}]s$ „panorės“ (104÷130 ms), $t=4,15 > t_{0,95}=3,79$ (1,27 : 1), $ž[\check{o}]č̇u$ „žiočių“ (139÷161 ms) : $maž[\check{o}]s$ „mažės“ (102÷135 ms), $t=3,44 > t_{0,995}=3,19$

⁷⁷ Neretai leidžiantį šios pozicijos trumpuosius /iː, uː/ alofonus suvokti kaip pusilgius ar net ilgus.

⁷⁸ Jos gali būti mažesnės tuo atveju, kai porose turima artimų pagal pakilimą pokirtinių balsių, pvz.: *i, i, ę* ir *u, u, o*.

⁷⁹ Gali būti, kad tokiu būdu, tik gerokai silpniau, pailgėja ir trumpieji kirčiuoti balsiai. Vienintelės turimos poros $k[\check{u}]pstu$ (57÷76 ms) : $k[\check{u}]pstas$ (55÷73 ms), $t=0,443 < t_{0,95}=2,074$ (A=1,07 : 1, S=1,12 : 1) pirmasis balsio variantas yra truputį ilgesnis (daugiau pagal santykinę trukmę), tiesa, šis skirtumas statistiškai nepatikimas.

⁸⁰ Panašios savybės būdingos šiaurės žemaičių balsiams (plg. [Girdenis, 1967, 16; 2000, 294, 3 lent.]). Tik čia jas veikiausiai lemia ilgojo skiemens šalutinis kirtis.

(1,26 : 1), *k[ó]tu* „kota“ (121÷151 ms) : *talak[ó]s* „talkõs“ (96÷125 ms), $t=2,73 > t_{0,95}=2,07$ (1,24 : 1).

Kita vertus, turima ir mažesnės aiškinamosios galios ar priešingų atvejų: *ž[ũ]šì* „žasi“ (94÷122 ms) : *maž[ũ]* „mažų“ (84÷109 ms), $t=1,37 < t_{0,95}=2,1$ (1,11 : 1), *r[í]kščl* „rykštę“ (67÷90 ms) : *kur[í]* „kuri“ (79÷103 ms), $t=1,76 < t_{0,95}=2,11$ (1 : 1,15). Paskutinėje poroje galinio skiemens balsis ilgesnis už vidinio skiemens balsį. Teigiamų rezultatų patikimumą patvirtina tai, kad menkai vienas kitą liečia pasikliaujamieji intervalai.

Remiantis tik šiais pavyzdžiais, išryškinančiais pozicinį vidinio balsio pailgėjimą (plg. § 31), vis dėlto negalima nustatyti galinio balsio redukcijos. Pasirinkus trumpesnius opozicijų pirmuosius narius (prieš skiemenis su neaukštutiniais balsiais ar dvibalsiais), galinių ir negalinių balsių trukmės kontrastas esti gerokai menkesnis, dažniausiai statistiškai nereikšmingas.

Pavyzdžiui, palyginus 9–12 realizacijų trukmę, Studento kriterijaus reikšmė neviršija kritinės porose *v[í]čis* „vytys“ (81÷97 ms) : *sav[í]* „save“ (66÷90 ms), $t=1,65 < t_{0,95}=2,07$ (1,14 : 1 ms), *r[ė]das* „eilė“ (112÷143 ms) : *panor[ė]s* „panorės“ (104÷130 ms), $t=1,15 < t_{0,95}=2,07$ (1,09 : 1), *ž[ó]čis* „žiotys“ (113÷138 ms) : *maž[ó]s* „mažõs“ (102÷135 ms), $t=0,75 < t_{0,95}=2,07$ (1,06 : 1), *k[ó]tas* „kotas“ (112÷127 ms) : *talak[ó]s* „talkõs“ (96÷125 ms), $t=1,23 < t_{0,95}=2,07$ (1,09 : 1) ir *č[í]kėi* „tykiai“ (61÷89 ms) : *vac[í]s* „Vacys“ (67÷81 ms), $t=0,15 < t_{0,95}=2,07$ (1,01 : 1), *žuaķ[ė]šu* „užakėsiu“ (110÷126 ms) : *žuaķ[ė]s* „užakės“ (97÷121 ms), $t=1,3 < t_{0,95}=2,09$ (1,08 : 1), *k[õ]pæ* „kopia“ (97÷132 ms) : *k[ó]ps* „kops“ (89÷111 ms), $t=1,53 < t_{0,95}=2,07$ (1,14 : 1), *t[ũ]sos* „tašos(i)“ (80÷112 ms) : *kalt[ũ]* „kaltũ“⁸¹ (79÷100 ms), $t=0,74 < t_{0,95}=2,07$ (1,07 : 1).

Tiesa, visais atvejais antrieji porų nariai linkę būti trumpesni, ir ši tendencija kai kada esti statistiškai reikšminga, pvz.: *l[ė]ktai* „lèktum“ (106÷131 ms) : *l[ė]ks* „lèks“ (80÷115 ms), $t=2,19 > t_{0,95}=2,07$ (1,21 : 1), *l[ė]lei* „lèlei“ (123÷148 ms) : *l[ė]l[ė]s* „lèl[ė]s“ (94÷127 ms), $t=2,59 > t_{0,95}=2,07$ (1,22 : 1), *k[ó]tas* „kotas“ (112÷127 ms) : *k[ó]* „ko“ (81÷109 ms), $t=3,42 > t_{0,95}=3,19$ (1,26 : 1). Iš Studento kriterijaus bei kritinių reikšmių santykių galima spręsti, kad skirtumai nežymūs. Daugelio lyginamų balsių trukmės pasikliaujamieji intervalai vienas kitą gerokai dengia. Todėl apie tai, kad balsis „ilgesnis“ ar „trumpesnis“ neretai tegalima spręsti tik iš jų vidurkių.

Taigi ilgųjų kirčiuotų galinių balsių (tiek atviro, tiek uždaro skiemens) ilgumai šnektoje ne visada aiškiai kontrastuoja negalinių skiemenų ilgumams. Santykinė galinio vokalizmo redukcija gerokai mažesnė palyginus su tuo, kad balsių trukmė, priklausomai nuo priebalsių skardumo ar duslumo bei kitų faktorių, formuoja didžiąją dalį ilgumų diapazono.

Matyt, tik kelių distribucinių ypatybių suma, jų buvimas ar nebuvimas vienu metu gali formuoti diskretiškesnius skirtumus.

⁸¹ Būdvardžio ir veiksmazodžio tariamosios nuosakos (*kalt[ũ]* „kaltũ“ ir „kaũtũ“) kirčiuotų *[u:]* trukmės vidurkiai beveik sutampa: $\approx 90\text{--}89$ ms.

§ 35. Trumpųjų balsių poros rodo kiek įvairesnių rezultatų. Nors palyginus negalinius ir galinius balsius gauti daugiausia statistiškai nereikšmingi skirtumai, kiek ilgesnių gali būti tiek pirmosios, tiek antrosios pozicijos balsių, plg.: *r[ɨ]š̃a* „riša“ (80÷104 ms) : *kar[ɨ]* „kari“ (89÷102 ms), $t=0,54 < t_{0,95}=2,07$, *ž[ɨ]b̃ina* „žibina“ (70÷92 ms) : *liž[ɨ]* „liže“ (73÷91 ms), $t=0,13 < t_{0,95}=2,07$, *p[ɔ̃]kara* „pakaria“ (80÷113 ms) : *kap[à]s* „kapàs“ (80÷97 ms), $t=1,01 < t_{0,95}=2,09$, *k[ù]pstu.* „kupstu“ (57÷76 ms) : *l̃auk[ù]* „lauku“ (59÷78 ms), $t=0,3 < t_{0,95}=2,07$, *p[ù]pu.* „pupu“ (61÷81 ms) : *rup[ù]s* „rupus“ (71÷92 ms), $t=1,6 < t_{0,95}=2,07$, *s[ù]scinku* „sus(i)tinku“ (75÷97 ms) : *us[ù]s* „ūsus“ (72÷88 ms), $t=1,08 < t_{0,95}=2,07$, *t[ù]pi* „tupi“ (65÷90 ms) : *kupst[ù]* „kupstu“ (72÷88 ms), $t=0,33 < t_{0,95}=2,07$, *š[ù]kt'ervi* „šukteri“ (63÷79 ms) : *laš[ù]s* „lašus“ (66÷86 ms), $t=0,82 < t_{0,95}=2,07$.

Iš daugumos dengiamų pasikliaujamųjų intervalų galima spėti, kad galinių skiemenų (tiek atvirų, tiek uždarų) balsiai savo trukme ne tik nenusileidžia vidinių skiemenų balsiams, bet ir juos truputį lenkia. Vidurkių skirtumai labai menki – svyruoja nuo 1 : 1,01 iki 1 : 1,14. Dviejose priešpriešose – *š[ɨ]tas* „šitas“ (50÷66 ms) : *aš[ɨ]s* „ašis“ (61÷79 ms), $t=2,22 > t_{0,95}=2,07$, *k[ɨ]tas* „kitas“ (55÷66 ms) : *ak[ɨ]s* „akis“ (63÷76 ms), $t=2,39 > t_{0,95}=2,07$ – turima aiškiai ilgesnių galūnės balsių⁸² (Studento kriterijaus reikšmė 95% tikimybe viršija kritinę, trukmės santykis 1 : 1,17–1,21).

Tačiau galimas ir priešingas rezultatas – ilgesnių vidinio skiemens balsių pavyko rasti palyginus poras *d[ù]r̃as* „durys“ (77÷111 ms) : *vlad[ù]* „Vladu“ (66÷84 ms), $t=2,12 > t_{0,95}=2,09$ (santykis 1,25 : 1) ir *r[ɔ̃]šk̃is* „raskis“ (110÷136 ms) : *č'er[ɔ̃]s* „geràs“ (83÷112 ms), $t=2,89 > t_{0,99}=2,82$ (santykis 1,26 : 1).

Taigi atsargiai galima teigti, kad Pelesojė aiškaus vidinių ir galinių skiemenų balsių savaiminės trukmės kontrasto nėra. Ilgieji Pelesės šnektos negalinių skiemenų kirčiuoti balsiai linkę būti kiek ilgesni už galinių skiemenų balsius, trumpieji – šiek tiek trumpesni. Tačiau šie skirtumai tokie nereguliarūs, kad jie, ypač kalbant apie trumpuosius balsius, laikytini fakultatyviais.

§ 36. Dar menkesnis kontrastas nustatytas tarp kirčiuotų atviro ir uždaro galinio skiemens balsių. Nė viena priešprieša nedavė statistiškai reikšmingų rezultatų, plg.: *riek[ė̃.]s* „riekės“ (101÷127 ms) : *riek[ė̇.]* „riekė“ (105÷122 ms), $t=0,06 < t_{0,95}=2,07$ (1,01 : 1), *p̃el[ė̃.]s* „pelės“ (91÷121 ms) : *p̃el[ė̇.]* „pelė“ (96÷109 ms), $t=0,95 < t_{0,95}=2,07$ (1,08 : 1), *tok[ó̃.]s* „tokios“ (111÷135 ms) : *tok[ó̇.]* „tokio“ (103÷126 ms), $t=1,12 < t_{0,95}=2,07$ (1,07 : 1), *aus[is]* „ausis“ dgs. gal. (62÷78 ms) : *pr̃aus[is]* „prausi“ es. l. (61÷70 ms), $t=1,22 < t_{0,95}=2,07$ (1,08 : 1), *rank[ɔ̃]s* „rankas“ (77÷112 ms) : *rank[ɔ̇]* „ranka“ (77÷107 ms), $t=0,23 < t_{0,95}=2,07$ (1,02 : 1), *balt[ɔ̃]s* „baltàs“ (81÷120 ms) : *balt[ɔ̇]* „baltà“ (77÷108 ms), $t=0,71 < t_{0,95}=2,07$ (1,1 : 1), *graž[ù]s* „gražus“ (71÷98 ms) : *graž[ù]* „gražu“ (72÷89 ms), $t=0,47 < t_{0,95}=2,07$ (1,04 : 1), *rup[ù]s* „rupius“ (78÷103 ms) :

⁸² Tik šie keli pavyzdžiai galėtų paremti E. Mikalauskaitės [1975, 128–129] tyrimo rezultatus, pagal kuriuos pietų aukštaičių kirčiuoti galūnės balsiai yra ilgesni už vidinius (dar plg. panašius teiginius dėl bendrinės kalbos vokalizmo [Vaitkevičiūtė, 1960, 208]).

rup[ù] „rupiu“ (69÷93 ms), $t=1,17 < t_{0,95}=2,07$ (1,12 : 1).

Išskyrus dviejų porų – *brang[ù]*s „brangus“ (65÷84 ms) : *brang[ù]* „brangu“ (69÷87 ms), $t=0,52 < t_{0,95}=2,07$ (1 : 1,04) ir *kupst[ù]*s „kupstus“ (61÷80 ms) : *kupst[ù]* „kupstu“ (72÷88 ms), $t=1,69 < t_{0,95}=2,07$ (1 : 1,14) – pasikliaujamųjų intervalų centrai rodo, kad truputį ilgesni galėtų būti uždarojo skiemens balsiai.

Nepaisant to, ypač mažos Studento kriterijaus reikšmės leidžia kalbėti veikiau apie šių pozicijų trukmės sutapimus, bet ne skirtumus. Todėl dar sunkiau būtų išvelgti kokių nors vidinio : atvirojo galinio skiemens ir vidinio : uždarojo galinio skiemens kiekybinių tendencijų.

§ 37. Yra ir kitų pozicinių veiksnių, galinčių daryti įtaką kirčiuotų balsių kiekybei. Po minkštųjų priebalsių einantys balsiai truputį ilgesni negu po kietųjų. Tiesa, sprendžiant iš turimų atvejų, šis kontrastas gana menkas – nė vienoje iš turimų minimaliųjų porų nerasta statistiškai reikšmingų skirtumų, plg.: *braŋg[ù]*s „brangius“ (75÷97 ms) : *brang[ù]*s „brangus“ (65÷84 ms), $t=1,72 < t_{0,95}=2,07$ (1,15 : 1), *plīk[ù]*s „Plikius“ (74÷90 ms) : *plīk[ù]*s „plikus“ (70÷84 ms), $t=1,04 < t_{0,95}=2,07$ (1,06 : 1), *plāuk[ù]* „plaukiu“ (72÷85 ms) : *lāuk[ù]* „lauku“ (59÷78 ms), $t=1,96 < t_{0,95}=2,07$ (1,14 : 1).

Panašus rezultatas gautas palyginus atvirosios fonemos alofonus *k[á.]pα* „kepa“ (127÷169 ms) : *k[á.]pαs* „kāpas“ (106÷152 ms), $t=1,33 < t_{0,95}=2,07$ (1,15 : 1). Matyt, didesnių skirtumų esama po lūpinių priebalsių. Jie reikšmingi tarp porų tiek su jotiniu⁸³, tiek su neįotiniu minkštumu ir kietuoju priebalsiu, plg.: *šlapī[e]*s „šlapiās“ (118÷159 ms) : *lap[è]*s „lapes“ (95÷126 ms), $t=2,39 > t_{0,95}=2,07$ (1,25 : 1) ir *lap[è]*s : *kap[à]*s „kapās“ (78÷95 ms), $t=3,00 > t_{0,99}=2,82$ (1,25 : 1).

Po kietųjų priebalsių [*r*, *l* (š, ž)] etimologiškai nevienodi fonemos /a./ alofonai [*á.<*è*] ir [*á.<*à*] gali šiek tiek skirtis kiekybiškai. Pirmieji kiek ilgesni. Tačiau šie skirtumai statistiškai nėra reikšmingi, plg.: *r[á.]tαs* „retas“ (129÷163 ms) : *r[á.]tαs* „ratas“ (123÷147 ms), $t=1,18 < t_{0,95}=2,07$ (1,08 : 1), *l[á.]dαs* „ledas“ (125÷165 ms) : *vl[á.]dαs* „Vladas“ (122÷151 ms), $t=0,76 < t_{0,95}=2,07$ (1,06 : 1).

§ 38. Apžvelgus Pelesės šnektos kirčiuotų balsių savaiminės trukmės ypatybes galima teigti, kad kiekybinių skirtumų pačiuose negaliniuose skiemenyse esama daug ryškesnių, dažniau statistiškai reikšmingų lyginant su skirtumais tarp galinių ir negalinių balsių. Aiškiausias kontrastas susidaro tarp skirtingo pakilimo balsių trukmės. Didelę įtaką kiekybei, matyt, daro konsonantinė aplinka ar pokirtinių balsių trukmė. Ir atskirai paimti, šie požymiai sudaro sąlygas statistiškai patikimiems savaiminės trukmės skirtumams.

Kitos distribucinės ypatybės tik paryškina pirmąsias tris ir didesnės įtakos ilgumų skirtumams neturi. Pavyzdžiui, kirčiuoto ilgojo galinio balsio trumpėjimas būtų laikomas aiškiu, jei jo trukmę palygintume su kirčiuoto vidinio balsio, po kurio eina

⁸³ Pavyzdžiai su išlikusiu po lūpinių priebalsių su [*j*] negali būti labai patikimi, nes sunku nustatyti ribą tarp sonanto ir balsio.

pokirtinis aukštutinis balsis, trukme. Vis dėlto šio skirtumo esminiu laikyti negalima, nes tai – paties vidinio skiemens balsio savybė⁸⁴, priklausoma nuo pokirtinio skiemens pakilimo ir kiekybės.

Pelesės šnektoje žodžio galo redukcija, matyt, yra mažesnė negu pietinių vakarų aukštaičių tarmėje, kurioje vietoj ilgųjų balsių kirčiuotose galūnėse vartojami pusilgiai balsiai (plg. [Kazlauskienė, 1998a, 65, 76]). Taip yra ne dėl to, kad šnekta pasižymėtų kokiomis nors konservatyviomis kiekybinės sistemos ypatybėmis, bet priešingai – ji dreifuoja tam tikrų kiekybinių skirtumų praradimo link. Šnektoje pastebima ne tik įprastų kiekybinės neutralizacijos reiškinių, bet ir defonologizacijos požymių, pasireiškiančių per neatvirųjų (daugiausia aukštutinių) kirčiuotų ilgųjų balsių trumpėjimą. Greičiausiai dėl to žodžio gale redukcija ne tokia ryški. Šios klasės kirčiuotų ilgųjų balsių trukmė pernelyg priartėjusi prie kirčiuotų trumpųjų balsių trukmės.

c) Kirčiuotų balsių trumpėjimo tendencijos

§ 39. 1974–1976 m. atliktame Pelesės lietuvių ir baltarusių šnektų kiekybinės interferencijos tyrime ([Čekman, 1980, 206–226], dar žr. § 23), kuriame buvo remiamasi vienos dvikalbės informantės⁸⁵ pavyzdžiais, nustatyti lietuviškų ir baltarusiškų kirčiuotų balsių trukmės dažnumai, išskirti dažnumų diapazonai, atspindintys neutralią frazės intonaciją turinčių balsių ilgumus.

Nors dėl skirtingos medžiagos užrašymo metodikos⁸⁶ viso eksperimento pakartoti neįmanoma, palyginimui bandoma pateikti po 25 metų pertraukos (1999 m.) iš tos pačios informantės užfiksuotų duomenų.

Šį eksperimento lietuviškos dalies pakartojimą reikėtų vertinti su didelėmis išlygomis, kadangi visiškai nesutampa tiriamieji žodžiai bei pavyzdžių kiekis, iš ankstesniojo tyrimo nėra aišku, kokių konkrečių kirčiuotų pozicijų trukmė buvo skaičiuota⁸⁷. Vis dėlto yra žinoma, kad šių pozicijų būta įvairių – vidinių ir galinių skiemenų, paimtų iš skardžių ir duslių priebalsių aplinkos. Tyrimo vertę padidina gana nemažas pavyzdžių kiekis: 1127 naujos pozicijos palyginamos su ankstesnio eksperimento 1275 lietuviškomis bei 1221 baltarusiška balsių pozicijomis (konkretus skaičius nurodomas schemų legendose). Analizuojant lyginti trukmės dažnumai, taip pat pasikliaujamieji intervalai. Tyrimo rezultatai rodo gana aiškių pokyčių lietuvių

⁸⁴ Kiekybė prarandama (vietoj ilgumo galėtų būti žymimas pusilgumas) jau vidiniame skiemenyje, kadangi čia dėl pokirtinio vokalizmo įtakos atsiranda statistiškai patikimų kiekybės skirtumų (žr. § 33).

⁸⁵ Žr. 52 išn.

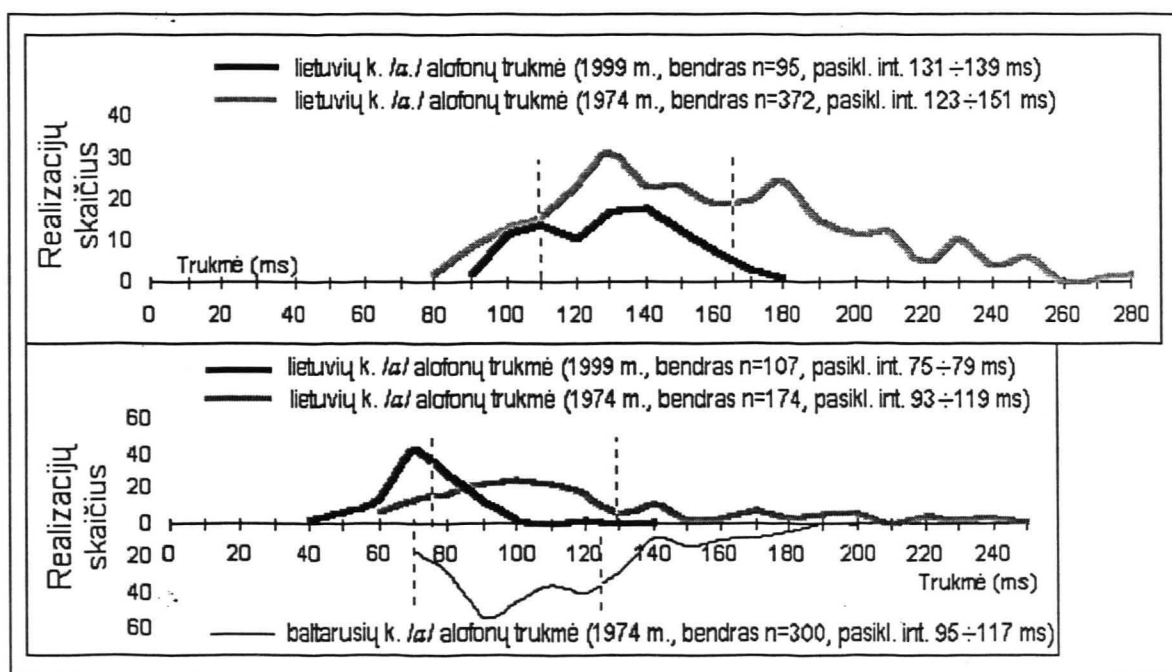
⁸⁶ V. Čekmono eksperimento informantei buvo pateikiami trumpi sakiniai lietuvių ar baltarusių kalbomis, kuriuos ji turėdavo išversti. Žodžiai su normalia frazės intonacija pagal subjektyvius kriterijus buvo atrinkti tyrimo autoriaus. Buvo skaičiuojami tik šių žodžių balsių trukmės vidurkiai (5, 6, 7 pav. atkarpos pažymėtos punktyrais). 1999 m. duomenys pateikiami visi, kadangi specialiai (nors ir ne šiam tikslui) sukurtuose sakiniuose visi žodžiai ištarti pabrėžiamąja intonacija.

⁸⁷ 1999 m. skaičiavimai apima § 29–37 pateikiamas pozicijas ir pavyzdžius.

šnektos kiekybinėje sistemoje.

§ 40. Palyginus fonemos /a./ alofonų trukmę (žr. 5 pav.⁸⁸), konstatuota, kad abiejų dažnumų kontūrų centrinės dalys beveik identiškos atkarpai, kuri rodo ano eksperimento metu skaičiuotą balsių trukmę. 1999 m. trukmės pasikliaujamasis intervalas (131÷139 ms) išsitenka 1974 m. užfiksuotų trukmės intervale (123÷151 ms). Trukmės vidurkiai⁸⁹ sudaro santykį 1 : 1.

/a./ alofonų absoliutieji ilgumai apskritai patys nestabiliausi, labiau susiję ne su balsio užimama vieta žodyje, o su emfazės stiprumu, kalbėjimo tempu (plg. § 30, 4 pav.). Kadangi abiejų eksperimentų balsių trukmės diapazonai sutampa, manytina, kad informantė antrajame eksperimente kalbėjo panašiu tempu, kaip ir pirmajame. Dėl to lyginami duomenys bent iš dalies patikimi.

5 pav. Kirčiuotų fonemų /a./ ir /a/ alofonų absoliučioji trukmė ir jos dažnumas

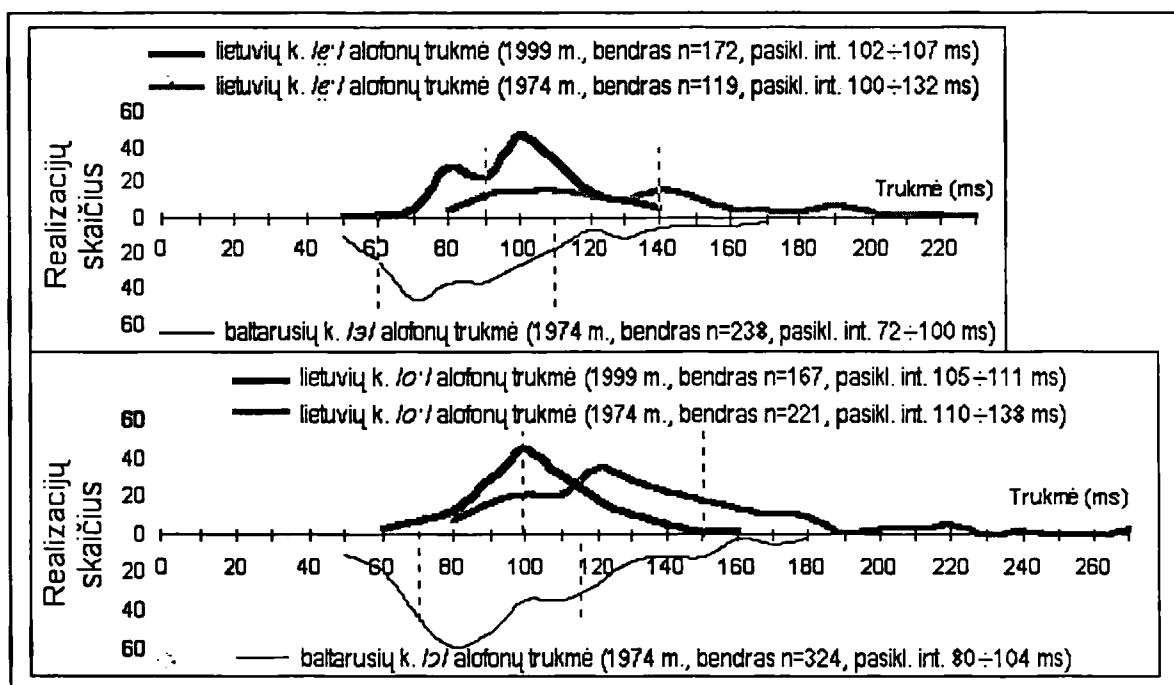
Naujieji lietuviškos trumposios /a/ trukmės dažnumai išsidėsto kiek kitaip negu pirmajame eksperimente. Dalis ilgumų sutampa su senaisiais, tačiau dažnumų viršūnė aiškiai nepatenka į senąją skaičiuotinų atvejų atkarpą, dauguma realizacijų yra šiek tiek trumpesnės. Nebesutampa ir nebesusiliečia pasikliaujamieji naujosios ir senosios trukmės intervalai (75÷79 ms ir 93÷119 ms), o lyginamų vidurkių santykis sudaro 1 : 1,38. Jei šią kirčiuotų trumpųjų balsių trukmės mažėjimo tendenciją galima būtų

⁸⁸ Čia ir kitose schemose trukmė parodoma 10 ms tikslumu, kreivėse atspindimi konkrečios trukmės dažnumas. Punktyrinėmis linijomis išskiriami balsių, kuriuos 1974–1976 m. tyrimo autorius laikė pabrėžtus normalia frazės intonacija, ilgumų diapazonai. Skaičiuojant vidurkius ir pasikliaujamuosius intervalus atsižvelgiama tik į šias trukmės atkarpas (metodika aprašyta [Čekman, 1980, 216–217, 1–5 pav.]). Į čia pateikiamas schemas dažnumų duomenys perkelti iš minimo straipsnio 1 ir 2 paveikslų, kiek kitaip juos grafiškai apipavidalinant.

⁸⁹ Pasikliaujamųjų intervalų ir santykių palyginimas dėl daugelio priežasčių čia, žinoma, yra labai sąlygiškas, parodo ne patikimus skirtumus, o tendencijas.

laikyti tikra, tai reikštų, kad atvirųjų fonemų /a/ ir /a/ alofonų kiekybinis skirtumas didėja. Antai 1974 m. buvusį santykį 1,29 : 1 dabar pakeičia apytikris santykis 1,75 : 1 (šio fonetinio ir fonologinio kontrasto patikimumą patvirtina ypač didelis Studento kriterijaus ir kritinės reikšmės skirtumas: $t=24,7 > t_{0,999} = 3,39$).

§ 41. Palyginus ilgiosios atvirosios fonemos /a/ atstovų ilgumus kokių nors pokyčių nepastebėta, tačiau jų yra tarp aukštesnio pakilimo balsių realizacijų. 1999 m. duomenys rodo, kad kirčiuotų /e/ ir /o/ alofonų trukmės intervalai, lyginant su ankstesniais, šiek tiek yra pasislinkę į kairę (žr. 6 pav.). Esama nemažai realizacijų, kurių trukmė mažesnė už minimaliausių anų skaičiavimų trukmę.

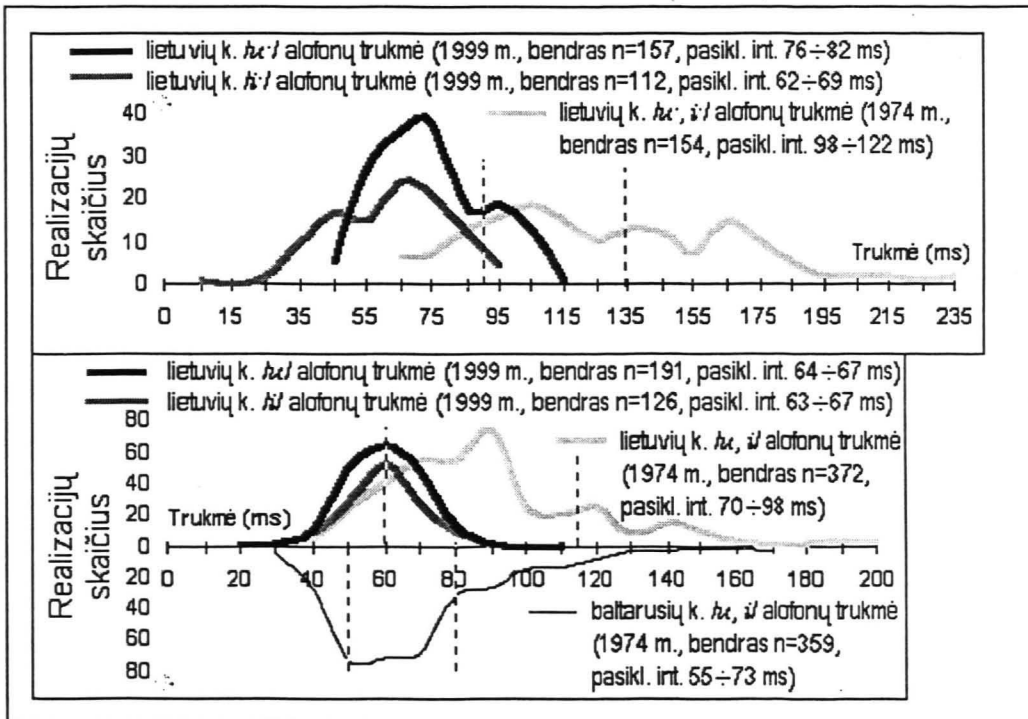
6 pav. Kirčiuotų fonemų /e/ (br. /ɛ/) ir /o/ (br. /ɔ/) alofonų absoliučioji trukmė ir jos dažnumas

Pavyzdžiui, /e/ ilgumai formuoja vieną iš dviejų dažnumų viršūnių toje vietoje, kur pagal ankstesnius skaičiavimus prasideda labai menką frazės kirtį gavusių balsių reikšmės. Tik tai kontūrų galinės dalys maždaug tesutampa su 1974 m. atkarpų (pažymėtų punktyrais) galinėmis dalimis. Pačių naujųjų kontūrų išsidėstymas labiau primena baltarusiškąjį, o ne senąjį lietuviškąjį.

Vis dėlto šio trumpėjimo dar negalima laikyti esminiu, nes pasikliaujamieji intervalai vienas kitą dengia ar šiek tiek liečia, plg., balsio /e/ 102÷107 ms ir 100÷132 ms, balsio /o/ 105÷111 ms ir 110÷138 ms. Menki ir santykiniai vidurkių pokyčiai: nelūpinės fonemos 1 : 1,13, lūpinės fonemos 1 : 1,15. Jie tik parodo tendencijos kryptį ir jos sąsajas su balsių pakilimu.

§ 42. Trumpėjimo tendenciją patvirtina aukštutinių balsių trukmės palyginimas

(žr. 7 pav.)⁹⁰. Naujosios kirčiuotų /i/ ir /u/ alofonų dažnumų kreivės tik savo pabaigos dalimis liečia senąsias, jų viršūnės atitinka ilgumus, kokių išvis nerasta pirmojo eksperimento metu. Čia galima konstatuoti milžinišką šuolį link balsių savaiminės trukmės praradimo, ypač būdingą /i/ realizacijoms. Skirtumas tarp naujosios ir senosios vidutinės reikšmės sudaro 1 : 1,67, pasikliaujamieji intervalai – 62÷69 ms ir 98÷122 ms – yra gerokai vienas nuo kito nutolę. Šiek tiek menkesnio, bet taip pat reikšmingo santykio esama tarp /u/ vidurkių: 1 : 1,39. Dabartinis pasikliaujamasis intervalas pakankamai atitrūkęs nuo buvusiojo: 76÷82 ms ir 98÷122 ms.

7 pav. Kirčiuotų fonemų /i/ ir /u/ bei /i/ ir /u/ alofonų absoliučioji trukmė ir jos dažnumas

25 metus trukę „diachroniniai“ pokyčiai yra paveikę ir kirčiuotų trumpųjų balsių [i] bei [u] savaiminę trukmę. Jų 1999 m. dažnumai formuoja dvi panašias simetriškas trajektorijas, savo viršūnėmis atitinkančias 1974 m. trukmės minimumo ribą, nuo kurios imti skaičiuoti lietuviškų ilgumų vidurkiai. 7 pav. pavaizduota ir anksčiau skaičiuotų baltarusiškų balsių trukmės dažnumų kreivė (kurią veikiausiai galima laikyti šių pokyčių atskleidimo „raktu“, žr. § 43). Abiejų lietuviškų trumpųjų balsių trukmė, sumažėjusi santykiu 1 : 1,29⁹¹, dabar su baltarusiškų analogų vidurkiais sudaro santykį 1 : 1. Jų dažnumų trajektorijos grafike yra tikslus baltarusiškosios trajektorijos veidrodinis atspindys. Lietuviškųjų [i] ir [u] ilgumų pasikliaujamieji intervalai 63÷67 ms

⁹⁰ 1974 m. eksperimente lūpinių balsių [i:] ir [u:], taip pat [i] ir [u] absoliučioji trukmė skaičiuota kartu, nes jos vidurkių būta labai artimų. 1999 m. duomenimis, trumpieji balsiai tokį vienodumą išlaikę, bet ilgieji lūpiniai balsiai už nelūpinius yra truputį ilgesni.

⁹¹ [i] pasikliaujamieji intervalai (63÷67 ms : 70÷98 ms) bei [u] (atitinkamai 64÷67 ms : 70÷98 ms), nors ir skiriasi tik keliomis milisekundėmis, bet nesiliečia.

ir 64÷67 ms visiškai įsiterpia į baltarusiškų balsių trukmės pasikliaujamojo intervalo vidurinę dalį – 55÷73 ms.

Dėl aprašomų naujovių susidaro palankios sąlygos relevantinėje (kirčiuotoje) pozicijoje neskirti aukštutinių balsių pagal vieną iš rodiklių – trukmę.

1974 m. nustatytas [i] : [i] vidurkių santykis 1,31 : 1, 1999 m. duomenimis, yra sumažėjęs (1,02 : 1). Menką trukmės kontrasto galimybę patvirtina ne tik susiliejęs pasikliaujamieji intervalai (62÷69 ms ir 63÷67 ms), bet ir neigiamas statistinio palyginimo rezultatas. Studento kriterijaus reikšmė yra labai maža palyginus su kritine ($t=0,47 < t_{0,95} = 1,98$). Tiesa, daug aiškesnių skirtumų rodo [u] : [u] trukmės statistinis vertinimas. Po senojo vidurkių santykio pasikeitimo į naująjį (1,31 : 1 -> 1,22 : 1) susidariusią padėtį apibūdina nesusikertantys pasikliaujamieji intervalai (76÷82 ms ir 64÷67 ms) ir labai patikimas (99,9%) Studento ir kritinės reikšmės skirtumas: $t=8,83 > t_{0,95} = 3,35$.

Tokia nelūpinių : lūpinių balsių ilgumų disproporcija susidaro galbūt dėl artikuliacinių priešasčių – lūpiniams balsiams, turintiems požymį ‘ilgasis-įtemptasis’, išstarti (lūpoms sudėti, liežuviui atitraukti) reikia daugiau pastangų ir laiko. Vis dėlto, matyt, ir [u] : [u] priešpriešos atveju privalomas trukmės kontrastas tam tikrais atvejais (žr. § 45) gali lengvai virsti fakultatyviu. Tai rodo menkas (tik 5 ms) skirtumas tarp pasikliaujamųjų intervalų ir balsio [u] trukmės dažnumų trajektorijos forma (žr. 7 pav.): trumpesnius balsių variantus apimanti kairioji kreivės viršūnė yra gerokai didesnė už esančią dešinėje. Galbūt kad pirmoji iš jų signalizuoja apie naujus, antroji – nykstančius šnektos ilgumų etalonus.

§ 43. Būtent etaloniniais ilgumais V. Čekmonas yra grindęs vieną iš savo tyrimo išvadų: intervalai tarp skirtingo pakilimo lietuviškų balsių trukmės esą harmoningi (vidurkių santykiai skiriasi labai mažais dydžiais). Tačiau baltarusiškoji sistema nesanti nei harmoninga, nei stabili (plg. [Čekman, 1980, 220, 222]). Baltarusių balsiai savaiminės trukmės požiūriu turėtų būti artimesni lietuvių trumpiesiems, o pagal kokybę – lietuvių ilgiesiems balsiams (dar plg. § 23). Jie „konstruoti“ nevienodai adaptuojant lietuvių balsių trukmę. Pagal šnektos atstovams pažįstamas proporcijas „trumpinti“ ilgieji neaukštutiniai ir trumpieji aukštutiniai balsiai. Kadangi taip pasidaryti baltarusių [i, u] ypač trumpi, santykiai tarp įvairaus pakilimo balsių labai nevienodi.

Palyginus 1974 ir 1999 m. rezultatus aiškėja, kad ši ypatybė galėjo „užkrėsti“ lietuvių ilgųjų balsių sistemą.

Tai rodytų 3 lentelėje⁹² palyginti kintantys balsių trukmės vidurkiai bei jų santykiai tarp skirtingo pakilimo balsių:

⁹² Deja, neturima naujų baltarusių balsių savaiminės trukmės duomenų. Smulkesniu šriftu parodyti trukmės vidurkiai (ms), tamsesniu šriftu – trukmės vidurkių santykiai tarp skirtingo pakilimo balsių. Rodyklėmis parodyta šių dydžių dinamika 1974–1999 m..

3 lent. Informantės T. K.-Š. balsių absoliučiosios trukmės vidurkiai, trukmės santykiai tarp skirtingo pakilimo balsių bei jų kitimas 1974 – 1999 m.

ilgieji-įtemptieji:		trumpieji-neįtemptieji:		baltarusiški („įtempti“):	
[iː] _{110->66 ms}	[uː] _{110->79 ms}	[i] _{84->65 ms}	[u] _{84->65 ms}	[i] _{64 ms}	[u] _{64 ms}
1,05->1,59	1,13->1,37			1,34	1,44
[eː] _{116->105 ms}	[oː] _{124->108 ms}	1,26->1,18	1,26->1,18	[ə] _{86 ms}	[ɔ] _{92 ms}
1,18->1,29	1,1->1,25			1,23	1,15
[aː] _{137->135 ms}		[a] _{106->77}		[a] _{106 ms}	

§ 44. Galima pateikti tokią reiškinių interpretaciją. Ankstesnėje stadijoje tris aukštutinių balsių ilgumų modelius (lietuvių ilgasis, trumpasis bei baltarusių „supertrumpasis“) atitiko du kokybiniai (įtemptas, neįtemptas). Ši padėtis ilgai negalėjo būti stabili, mat pasižymėjo požymių jungimo nenuoseklumu⁹³. ‘Ilgojo’-‘įtemptojo’ bei ‘trumpojo’-‘neįtemptojo’ požymių priešpriešą ėmė griauti svetimas derinys ‘supertrumpasis’-‘įtemptasis’.

Šis, nors ir nebuvo tikrasis fonologinių priešpriešų narys, bet aktyvios dvikalbystės sąlygomis fonetiškai svarbus. Jis pirmiausia be jokių nuostolių kiekybinei sistemai galėjo normalizuoti (t.y. 1,3 karto sumažinti) lietuvių trumpųjų balsių trukmę. Tai matyti 7 pav.: lietuvių trumpųjų ir baltarusių balsių trukmės intervalai visiškai dengiami. Veikiausiai dėl to mažėjo ir atvirųjų koreliatų atstovų trukmė (tiesa, pakitę santykiai 1,26->1,18 ir sumažėjęs atstumas tarp skirtingo pakilimo trumpųjų balsių rodo, kad *a* tipo balsiai sutrumpėjo dar labiau⁹⁴).

Taigi svetimas požymis „supertrumpasis“ virto ‘trumpuoju’. Tačiau tai neatviriesiems, ypač aukštutiniams balsiams būdingo požymių nenuoseklumo nepanaikino, išliko deriniai ‘ilgasis’-‘įtemptasis’, ‘trumpasis’-‘neįtemptasis’ ir ‘trumpasis’ - ‘įtemptasis’. Neatitikimas išlyginamas tomis pačiomis priemonėmis ir, be abejo, daug stabilesnių kokybinių ypatybių naudai: radikalai (1,4–1,7 karto) mažinama ilgųjų balsių trukmė. Likus dvejopiems diferencinių požymių deriniams – ‘trumpasis’-‘įtemptasis’ bei ‘trumpasis’-‘neįtemptasis’ – pirmieji šių derinių komponentai netenka fonologinio turinio, tačiau pačios priešpriešos nepanaikina.

Matyt, dabartinėje pelesiškių šnektos raidos stadijoje kiekybinis aukštutinių balsių kontrastas stipriojoje pozicijoje neretai gali būti realizuojamas kokybiniais (plg. spektrinės analizės duomenis § 45–47), o ne grynaisiais kiekybiniais (trukmės) skirtumais. Tuo tarpu atvirųjų balsių priešpriešą daugiau lemia trukmės skirtumai.

⁹³ Pg. rytų aukštaičių aukštutinių balsių trijų ilgumų modelyje šio kiekybinių ir kokybinių požymių nuseklumo esama (‘ilgas’-‘įtemptas’, ‘pusilgis’-‘įtemptas’, ‘trumpas’-‘neįtemptas’).

⁹⁴ Padidėjęs ir gerai besilaikantis kiekybinis kontrastas tarp atvirųjų /a/ ir /a/ alofonų čia, matyt, skatinamas ir „apversto“ diferencinių požymių derinio: ‘ilgas’-‘neįtemptas’: ‘trumpas’-‘įtemptas’ (plg. § 15).

Tai ne tik neprieštarauja universaliems savaiminės trukmės dėsniams (plg. [Pakerys, 1982, 43 ir lit.]), bet ir juos labai stipriai paryškina. Su aukštesniu pakilimu ne šiaip mažėja savaiminė trukmė, bet priešingai didėjančia tvarka progresuoja santykių dydžiai.

Nefonologinis savaiminės trukmės kontrastas pagal pakilimą, didėjantis, beje, tam tikrų fonologinių kontrastų sąskaita, matyt, tampa savitu šios lietuvių šnektos bruožu. Tai galbūt vienas iš nedaugelio likusių veiksnių, dėl kurio gali susidaryti statistiškai patikimų kirčiuotų balsių trukmės skirtumų (plg. daugybę kitų statistiškai nepatikimų rezultatų § 29 ir 38).

Išidėmėtina, kad šie pokyčiai, matyt, vyksta ne tik per kartų kaitą, bet, kaip rodo eksperimentų palyginimas, ir atskirų dvikalbių šnektos atstovų kalboje – per nesąmoningą vienai ar kitai kalbos sistemai priklausančių ypatybių neskyrimą ar supaprastinimą. Rišlios kalbos balsių savaiminė trukmė ir jos santykiai gali labai keistis, pasižymėti didele variantų gausa. Laiko kriterijus čia taip pat reliatyvus, tendencijos gali išryškėti palyginus ir kelerių metų senumo ar kelių kartų duomenis. Šiomis balsių trumpėjimo tendencijomis veikiausiai gali būti paaiškinamas kai kurių fonologinių kontrastų silpnėjimas.

d) Kirčiuotų balsių fonologinis kontrastas

§ 45. Sutampančios ilgųjų ir trumpųjų aukštutinių balsių /i/ ir /i/, /u/ ir /u/ alofonų trukmės atkarpos (3 pav. – apie 60–90 ms ir atitinkamai 7 pav. – 20–95 ms) leidžia spėti, kad šie balsiai net ir minimaliosiose porose gali būti panašios trukmės, o diferencinių požymių komponentai ‘ilgasis’ ir ‘trumpasis’ aiškiai nebekontrastuoja. Esant žemesniam balsių pakilimui ši priešprieša didėja.

Analizuota⁹⁵ 16 tokių porų kirčiuotų balsių trukmė. Skaičiavimai rodo, kad aukštutinių balsių – tiek vidiniuose, tiek galiniuose skiemenyse – trukmės kontrastas išties silpnas ar jo visai nesama. Iš vienuolikos lyginamų [iː] : [i] ir [uː] : [u] porų devyniose gautas statistiškai nepatikimas rezultatas, plg.: *č[iː]ko* „tykaus“ (57÷84 ms) : *č[i]ko* „tiko“ (57÷84 ms), $t=0,01 < t_{0,95}=2,07$ (A=1 : 1, S⁹⁶=1 : 1), *l[iː]k* „lyk“ (67÷80 ms) : *l[i]k* „lik“ (66÷87 ms), $t=0,49 < t_{0,95}=2,07$ (A=1 : 1,04), *sav[iː]* „save“ (73÷102 ms) : *sav[i]* „savi“ (73÷91 ms), $t=0,7 < t_{0,95}=2,07$ (A=1,07 : 1, S=1,12 : 1), *paš[uː]to* „pasiūto“ (82÷105 ms) : *paš[u]to* „pasiuto“ (83÷96 ms), $t=0,74 < t_{0,95}=2,07$ (A = 1,04 : 1, S=1 : 1,09), *sk[ū]s* „skūs“ (82÷106 ms) : *sk[ù]s* „skus“ (72÷90 ms), $t=1,85 < t_{0,95}=2,07$ (A=1,16 : 1), *kalt[ù.]* „kaltų“ (77÷93 ms) : *kalt[ù]* „kaltu“ (71÷86

⁹⁵ Minimaliosios poros įrašytos trumpoje frazėje, neutralia intonacija pakartotoje po 3 kartus. Dalyvavo 4 informantai, žr. 57 išn. Tik vietoj greitakalbio F. Kanevičiaus (g. 1939 m. Pavalakės k.) naudotasi lėtesniu tempu kalbančios M. Kruopienės (g. 1920 m. Pelesės k.) pavyzdžiais.

⁹⁶ A – absoliučiosios trukmės santykis, S – santykinės trukmės, žr. 73 išn.

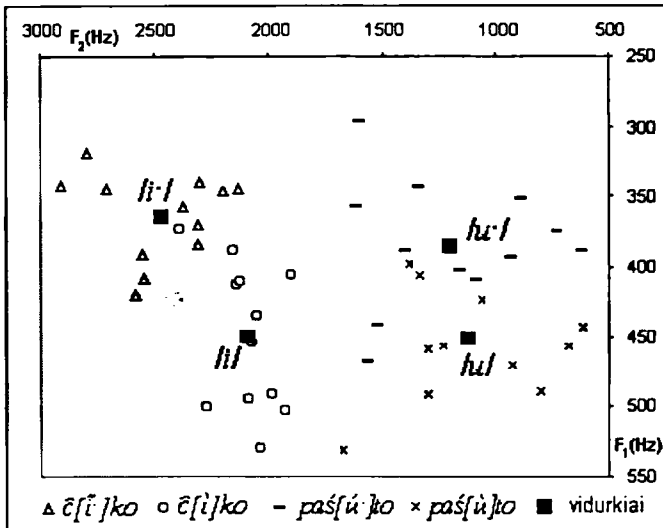
ms), $t=1,19 < t_{0,95}=2,07$ ($A=1,08 : 1$, $S=1,07 : 1$), *kas[ù.]* „kasų“ (64÷97 ms) : *kas[ù]* „kasu“ (70÷94 ms), $t=0,17 < t_{0,95}=2,07$ ($A=1 : 1,02$, $S=1,02 : 1$), *tokš[ù.]* „tokių“ (80÷101 ms) : *tokš[ù]* „tokiu“ (72÷87 ms), $t=2,00 < t_{0,95}=2,07$ ($A=1,15 : 1$, $S=1 : 1,01$), *čⁱær[ù.]* „gerų“ (79÷107 ms) : *čⁱær[ù]* „geru“ (75÷96 ms), $t=0,92 < t_{0,95}=2,07$ ($A=1,08 : 1$, $S=1,03 : 1$).

Tai, kad nėra trukmės skirtumų, liudija ne tik menkos Studento kriterijaus reikšmės, ištiesai ar iš dalies sutampantys pasikliaujamieji intervalai, bet ir ypatingai maži lyginamų ilgumų santykiai, svyruojantys nuo 0,96 – 1,16 : 1 iki 1,16 : 1⁹⁷. Nors absoliučiosios trukmės santykiai čia ir parodo šiek tiek didesnius [i] ir [u] vidurkius, vis dėlto santykinės trukmės santykiai gerokai sumažėję ar net sukeisti vietomis („ilgesni“ trumpųjų fonemų atstovai)⁹⁸. Tiesa, lyginamų galinių skiemenų balsių kontrastas gali būti šiek tiek užtemdytas, nes ilgieji balsiai galūnėje turi savybę trumpėti, o trumpieji – būti ilgesni. Tačiau jau nustatyta, kad pati ši savybė, atskirai paimta, yra neryški ir dažniausiai statistiškai reikšmingų skirtumų nerodo (plg. § 34–35).

Tik dvi poros liudija apie galimą aukšutinio vokalizmo ilgumų kontrastą, kuris yra vis dėlto gana silpnas, mat liečiasi pasikliaujamieji intervalai. Poros *l[ù.]pa* „lūpa“ (76÷102 ms) : *l[ù]pa* „lupa“ (60÷80 ms) Studento kriterijaus reikšmė 95% tikimybe šiek tiek lenkia kritinę ($t=2,55 > t_{0,95}=2,07$), o santykinių ilgumų santykis ($S=1,21 : 1$) mažesnis negu absoliučiuųjų ($A=1,27 : 1$). Dar plg. *su·r[ù.]* „sūrių“ (95÷102 ms) : *su·r[ù]* „sūriū“ (80÷97 ms), $t=2,44 > t_{0,95}=2,07$, $A=1,13 : 1$, santykinės trukmės (S) vos didesnės – 1,16 : 1). Šie rezultatai, matyt, rodo, kad ilgieji lūpiniai balsiai trumpėja menčiau (plg. § 42). Tai galbūt susiję su tam tikrais jų artikuliacijos ypatumais.

⁹⁷ Išimtį sudaro tik viena /u/ ir /u/ priešprieša, kurioje santykio būta 1,27 : 1.

⁹⁸ Tiesa, neatmestina ir galimybė, kad pasirinkta neteisinga eksperimentų metodika: nepakankamas imčių tūris ($n=12$), nevienodu tempu kalbantys informantai bei su tuo susijusi didesnė trukmės variacijų galimybė ir kt. Vis dėlto kiekybinių normų nepatvarumą rodo ir kiekvieno informanto atskirai skaičiuoti vidurkių santykiai. Jie labai įvairūs, plg.: *č[i̇]ko* : *č[i]ko* A (M.K.) = 1,09 : 1, A (J.S.) = 1 : 1,19, A (V.V.) = 1,17 : 1, A (T.K.-Š) = 1 : 1,25, *paš[ù.]to* : *paš[ù]to* A (M.K.) = 1,08 : 1, A (J.S.) = 1,07 : 1, A (V.V.) = 1 : 1,06, A (T.K.-Š) = 1 : 1,04.

8 pav. Kirčiuotų aukštutinių /i:/ ir /i/, /u:/ ir /u/ alofonų spektrai ir jų vidurkiai. Kiekvienos pozicijos imties tūris $n=12$

aukštesnė F_2)¹⁰¹. Skiriasi šių balsių įtempimo indeksai: /i:/ atstovų $\dot{it}=1755$, /i/ $\dot{it}=983$, atitinkamai /u:/ $\dot{it}=753$, /u/ $\dot{it}=981$ (mažesnis tik [u] įtempimo indeksas). Panašiai šių balsių charakteristikos atspindimos analizuojant ir kitų porų bei izoliuotų balsių spektrus (plačiau apie tai – vokalizmo kokybės apraše, nuo § 81).

§ 46. Bandyta palyginti kirčiuotų /e:/, /o:/ bei svetimos kilmės /e/, /ɔ/ alofonų ilgumus. Tarp poros $r[\acute{e}]\acute{s}tas$ „rėžtas“ (107÷137 ms) : $r[\grave{e}]\acute{s}tas$ „likutis“ (93÷115 ms) ($A=1,16 : 1$, $S=1,1 : 1$) balsių esama minimalaus kontrasto. Studento kriterijaus reikšmė vos peršoka kritinę ($t=2,08 > t_{0,95}=2,07$). Dvi poros¹⁰² patikimų skirtumų nerodo, plg.: $m[\acute{o}]\acute{i}a$ „moja“ (107÷137 ms) : $m[\grave{o}]\acute{i}a$ „galbūt“ (99÷119 ms), $t=1,55 < t_{0,95}=2,07$ ($A=1,12 : 1$, $S=1,15 : 1$) ir $t[\acute{o}]\acute{k}u$ „tokią“ (104÷126 ms) : $t[\grave{o}]\acute{k}u$ „elektrą“ (91÷113 ms), $t=1,92 < t_{0,95}=2,07$ ($A=1,13 : 1$, $S=1,3 : 1$).

Galbūt ir šie uždaryjū lietuviškų fonemų /e·, o·/ alofonai dėl kalbų sąveikos sutrumpėję, tik kiek mažiau. Kadangi /e:/, /o:/ tikrų trumpųjų koreliatų neturi¹⁰³, galimi pokyčiai kiekybinei sistemai įtakos nedaro.

⁹⁹ Šiuo atveju ne trukmės, o plačiaja prasme kiekybinis.

¹⁰⁰ Čia ir tolesnėje analizėje lūpiniai garsai yra filtruojami, paliekant 3000 Hz dažnius.

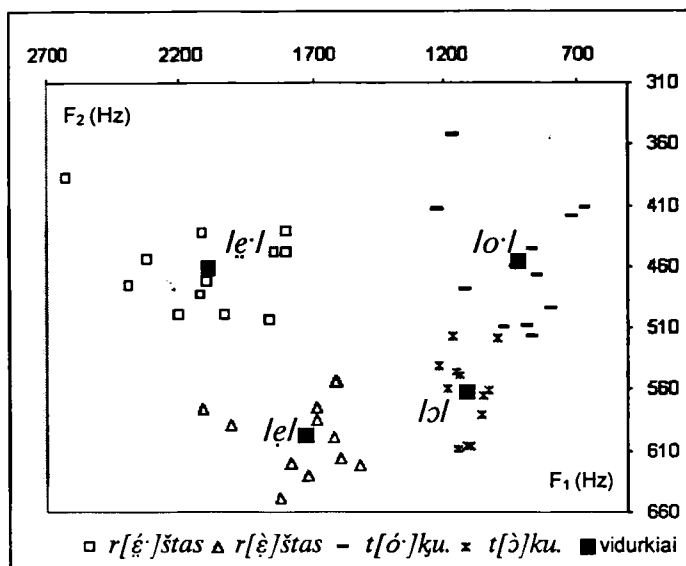
¹⁰¹ Simbolių reikšmės: F_1 , F_2 , F_3 – pirmosios, antrosios, trečiosios formančių reikšmės. Indeksai: C – kompaktiškumo, b – bemoliškumo, T – tonalumo, \dot{it} – įtempimo. Formančių vertinimai skaičiuoti pagal R. Piotrovskio [Piotrovskij, 1960] metodiką A. Girdenio programa *Formant 21.PAS*.

¹⁰² Pirmosios rezultatai nėra labai patikimi, nes dėl sonantų aplinkos sunku rasti segmentų ribas, o antroji nėra minimalioji pora.

¹⁰³ Kaip minėta § 13, fonema /ɔ/ koreliaciniais ryšiais gali būti siejama su /o·/, bet /e/ greičiau susijusi ne su /e·/, bet su /a/.

Tačiau visais atvejais kontrastas⁹⁹ tarp aukštutinių balsių vis dėlto išlieka. Jį palaiko nevienoda balsių kokybė. Ilgųjų /i:/, /u:/ alofonai labiau decentralizuoti (įtempti) negu trumpųjų /i/, /u/.

Šių minimaliosiose porose esančių balsių spektro išsklotinė¹⁰⁰ (8 pav.) rodo, kad pirmieji pasižymi aukštesniu pakilimu (jį signalizuoja žėmos pirmosios formantės reikšmės), be to, „ilgiesiems“ nelūpiniams būdingas didesnis priešakumas (ir atitinkamai

9 pav. Kirčiuotų /e:/ ir /e/, /o:/ ir /ɔ/ alofonų spektrai ir jų vidurkiai. Kiekvienos pozicijos imties tūris $n=12$

koreliacija gali būti „vertikali“ (turima bendrų požymių su /o:/ alofonais), /e/ – „vietinė“. Šiam balsiui kiekybiškai artimesni /a/ alofonai (pateikiamų [ɛ] ir [a] realizacijų spektrai turi panašias charakteristikas¹⁰⁴ (plg. 9 ir 10 pav.)).

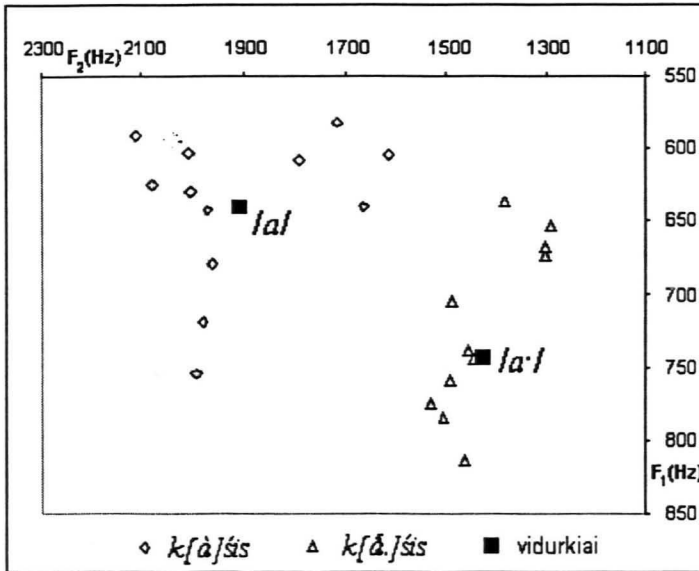
Apytikriai sutampančios [e:] ir [i] (F_1 apie 460 Hz, F_2 – 2100 Hz), [o:] ir [u] (F_1 – 450 Hz, F_2 – 1100 Hz) formančių koordinatės (plg. 8 ir 9 pav.) leidžia manyti, kad šių fonemų alofonai kokybiškai artimesni, juos skiria savaiminės trukmės skirtumas, susidarantis kirčiuotoje pozicijoje. Neutralizacijos pozicijoje, ypač nekirčiuotoje galūnėje, šie balsiai gali būti sunkiai skiriami.

§ 47. Tik atvirųjų fonemų /a:/ : /a/ kontrastą įmanoma laikyti tikrąja to žodžio prasme kiekybiniu. Dviejose priešpriešose palyginti balsių ilgumai davė statistškai patikimų skirtumų: $k[á.]šís$ „kasės“ (132÷157 ms) : $k[à.]šís$ „kasis“ (101÷121 ms), $t=4,72 > t_{0,999}=2,07$ ($A=1,31 : 1$, $S=1,42 : 1$), $n[á.]šís$ „nešės“ (128÷140 ms) : $n[è.]šís$ „nešis“ (99÷124 ms), $t=3,54 > t_{0,995}=2,07$ ($A=1,2 : 1$, $S=1,32 : 1$). Santykinės trukmės santykiai čia didesni negu absoliučiosios. Tai dar labiau paryškina tendenciją: kontrastas pagal trukmės požymį būdingas, matyt, tik atvirųjų balsinių fonemų alofonams.

Vis dėlto šnekto /e:/ ir /e/, /o:/ ir /ɔ/ alofonų kokybė gerokai skiriasi (plg. 9 pav.). Šių balsių pirmosios ir antrosios formančių reikšmės gana aiškiai viena nuo kitos nutolusios (nepersipina net atskirai paimtų realizacijų spektrai). Jei svetimais /e/, /ɔ/ laikytume /e:/, /o:/ koreliatais, tai greičiau būtų ne kiekybinė, o kokybinė koreliacija (ne pagal trukmę, o pagal pakilimą). Kaip rodo šių svetimų fonemų distribucija (žr. § 13), tikresnė /ɔ/

¹⁰⁴ Ir tik pavieniais atvejais žodžio pradžioje bei po kietųjų priebalsių susidarantis kontrastas neleidžia šių fonemų tapatinti.

Balsių [á.] ir [à] spektrai (10 pav.) nesutampa. Ypač aiškiai skiriasi tarimo eilę apibūdinančios antrosios formantės reikšmės. Užpakalesnio /a./ alofono F_2 maždaug

10 pav. Kirčiuotų /a./ ir /a/ alofonų spektrai ir jų vidurkiai.
Kiekvienos pozicijos imties tūris $n=12$

1400 Hz, priešakesnio trumposios /a/ F_2 – 2000 Hz. Tai patvirtina gerokai atitrūkę tonalumo indeksai, $T=20$ ir 312. Be to, ilgosios fonemos alofonas yra žemesnio pakilimo (su didesniu kompaktiškumo indeksu (plg. $C=893$ ir 841)). Beveik dvigubai skiriasi šių balsių įtempimo indeksai. Trumpasis [à] gerokai įtemptesnis ($\dot{t}=832$) už [á.] ($\dot{t}=439$). Taigi čia iš esmės priešingas ilgumo ir įtempimo santykis negu aukštutinių balsių atveju. Visos šios balsių ypatybės

leidžia manyti, kad atviriesiems balsiams būdingas trukmės skirtumas nėra vienintelis, o gal ir net svarbiausias kiekybę apibūdinantis požymis.

§ 48. Tyrimo rezultatai neprieštarauja § 39–44 pateikiamos balsių trumpėjimo tendencijų apžvalgos išvadoms, kad Pelesės šnektoje kiekybinius santykius tarp fonemų daugiausia reprezentuoja nebe trukmė, o kokybė¹⁰⁵.

Bendrinėje kalboje ir įvairiose tarmėse fiksuojami kirčiuotų ilgųjų ir trumpųjų balsių santykiai svyruoja, priklausomai nuo priegaidės ir pakilimo, nuo 1,5 : 1 iki maždaug 2 : 1 (plg. [Svecevičius, 1964, 17; Mikalaukaitė, 1975, 220–243; Kačiuškienė, 1982, 40; Pakerys, 1982, 93; Jasiūnaitė, Girdenis, 1996, 192; Kazlauskienė, 1998a, 64, 66; Kaukėnienė, 2003, 35–47]). Pelesės šnektoje šie santykiai kitokie: tarp neatvirųjų balsių 0,96 – 1,16 : 1 bei atvirųjų 1,4 : 1.

Tad galima kalbėti apie šioje periferinėje šnektoje įsivyrąjančią ilgumų priešpriešos degradaciją. Jos padariniu gali būti laikomas faktas, kad fiksuojami daugiausia tokie statistiškai reikšmingi trukmės skirtumai, kuriuos nulemia universalūs savaiminės trukmės dėsniai – nevienodas pakilimas, aplinkinių garsų savybės, kirtis, frazės intonacija. Tai požymiai, kuriais remiantis kiekybę gali skirtis ir sistemose, neturinčiose fonologinės ilgųjų ir trumpųjų balsių priešpriešos.

§ 49. Kintančius kiekybinius monoftongų santykius ir jų fonetinę interpretaciją galima pavaizduoti schema:

¹⁰⁵ Jei anksčiau aprašytą reiškinį dar būtų įmanoma laikyti tik su vienu kalbėtoju susijusiu atsitiktiniu aplinkybių sutapimu, nulemtu nevienodos eksperimentų metodikos ar distribucinės įtakos ignoravimo, tai 4 pateikėjų minimaliųjų porų palyginimas aiškiai byloja apie šnektoje įsigalėjusią tendenciją.

nuoseklų kokybinių skirtumų išlyginimą (jie veiktų žymėtuosius opozicijų narius) ir kiekybinės defonologizacijos išgalėjimą. Jai rasti padeda gerokai susilpnėjęs lietuviškas ir prestižinis baltarusiškas trukmės santykių modelis. Įtemptesni uždarieji *[i, u]* ar pailgėję *a* tipo atvirieji balsiai pirmiausia pasirodo stipriosiose pozicijose. Jų kokybės ar trukmės savybės ima tiesiogiai priklausyti nuo kirčiuotos ir nekirčiuotos pozicijos). Pakitę balsiai (pavyzdžiui, žodžiuose *vī.sī* „visi“, *tu.rū*¹⁰⁷ „turiu“, *vā.šbis* „vešis“) lengvai išgirstami.

Atsižvelgiant į anksčiau išdėstytus argumentus galima drąsiau teigti, kad šiuo atveju kirčiuotame skiemenyje turima ne trumpųjų uždaryjū balsių pailgėjimo, bet tik didesnio jų įtempimo (pažymimo pusilgumo ženklu). Tačiau Pelesės šnektose ši fazė dar nėra išgalėjusi ir sporadiškai fiksuojama tik pačių jauniausių atstovų kalboje.

Tuo tarpu kaimyninėse Ródūnios, Nočiōs, Ramaškonių, Lazūnų ir kitose periferinėse šnektose, sulaukusiose pasyvios dvikalbystės stadijos, pavyzdžių rasti nesunku ir tarp vyresnės kartos atstovų: *kā.mīnazl bū.ūo | mus_tru.bā\ tokā. | č'elaz'ā.n'ē\ | ir_bū.ūo a.nā. apmu.štā. | lantā.īt'em\ | t'ep_apkaltā.\|* (Plikių k., Ródūnios par.); *tīn tol'āi\ | pā.pī.ški.s\ | ga.l'ir_ž'ā.not? || pas_mūs nē.kas | a.š_tī.kta.ī vē.nas\ ||* (Bieliūnų k., Nočiōs par.). Šiose šnektose balsių kiekybės sistema visai suirusi, tos pačios pozicijos trumpasis balsis gali būti ištariamasis ir įtemptas, ir neįtemptas.

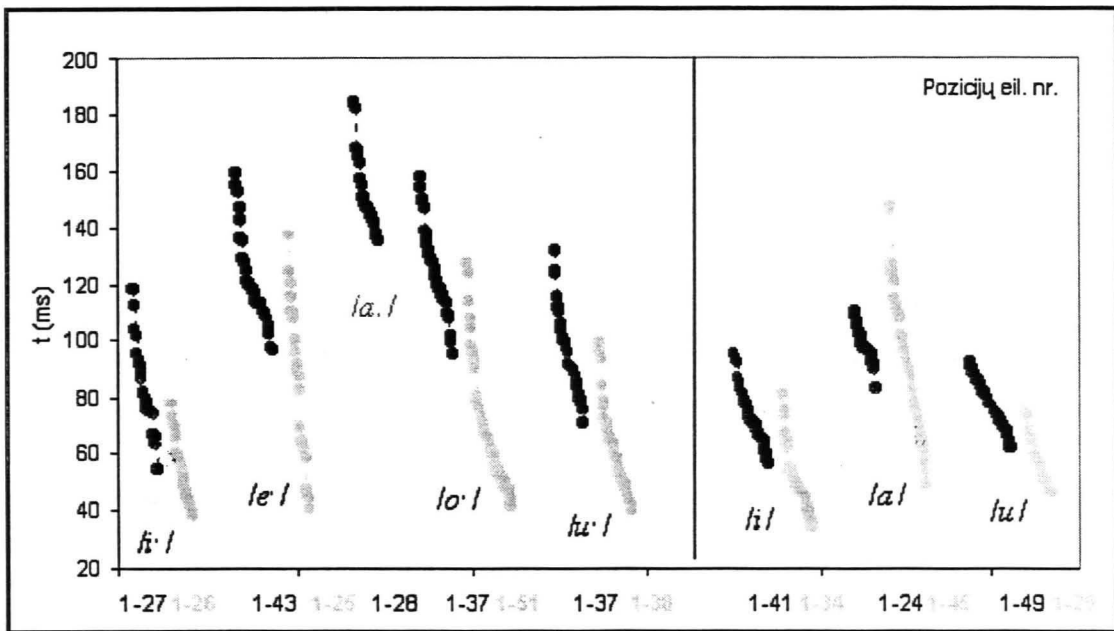
e) Nekirčiuotų balsių savaiminė trukmė

§ 50. Matuota 248 (140 ilgųjų ir 108 trumpųjų) prieširtinių ir pokirtinių pozicijų – iš viso 2976 realizacijų – balsių trukmė. Šių pozicijų dvylikos realizacijų vidurkiai¹⁰⁸ pavaizduoti 11 pav. kartu su 286 kirčiuotų balsių trukmės vidurkiais.

Jau iš pačios ilgumų struktūros aiškėja, kad vienu pozicijų nekirčiuoti balsiai, lyginant su kirčiuotais, yra praranda dalį trukmės. Grafike šiuos skirtumus atspindi neviename diapazone prasidedančios, bet gana artimos viršutinės trukmės atkarpos. Kitų pozicijų balsiai linę sutrumpėti visiškai. Apatinė nekirčiuotų balsių trukmė gerokai mažesnė negu kirčiuotųjų. Be to, esama mažiausių, 40–70 ms, ilgumų atkarpos, į kurią patenka visų – tiek trumpųjų, tiek ilgųjų – fonemų atstovų.

¹⁰⁷ Įtemptesni uždarieji balsiai tam tikrais atvejais gali eiti ir prieširtiniuose skiemenyse.

¹⁰⁸ 4 informantų realizacijų, trumpuose sakiniuose pakartotų po 3 kartus, vidurkiai; dar žr. § 28.

11 pav. Nekirčiuotos (○) ir kirčiuotos (●) pozicijos alofonų trukmės vidurkiai

Iš viso tirtos 248 nekirčiuotos pozicijos. Apačioje blyškesne spalva nurodytas atskiras šių pozicijų kiekis ir eiliškumas pagal trukmę (pvz., /i:/ 1–26 ir t. t.). Kiekvienos pozicijos imties tūris $n = 12$

Su pozicijomis susiję nekirčiuotų balsių trukmės svyravimai daug platesni negu kirčiuotųjų. Abiem atvejais jie aiškiai priklauso nuo vokalizmo kokybės.

Anksčiau teigta (plg. § 30–31), kad kirčiuotų balsių trukmės variacijos ir pakilimas yra susiję dalykai. Juo balsis aukštesnis (uždaresnis), juo didesnių skirtumai susidaro tarp mažiausios ir didžiausios reikšmės. O juo balsis atviresnis, juo šie skirtumai mažesni. Pavyzdžiui, vidiniai kirčiuotų /i:/ alofonų svyravimai sudaro santykį 2,19 : 1, /e:/ – 1,66 : 1, /a:/ alofonų, kurių trukmei didesnę įtaką daro ne tiek pozicija, o kiti faktoriai (kalbėjimo tempas ir kt.) – 1,36 : 1. Toliau su pakilimu šis santykis didėja: tarp /o:/ alofonų – 1,66 : 1, /u:/ – 1,86 : 1; atitinkamai /i/ – 1,71 : 1, /a/ 1,34 : 1 ir /u/ 1,48 : 1). Šie dydžiai dėl nepakankamo imties tūrio nėra baigtiniai. Vis dėlto tai papildoma kiekybinės struktūros charakteristika: kirčiuotų balsių savaiminės trukmės svyravimų amplitudė proporcinga pakilimui.

Panašių pakilimo ir svyravimo sąsajų randama analizuojant nekirčiuotų balsių trukmę. Tik šiuo atveju esama priešingo reiškinio: svyravimų skalė atvirkščiai proporcinga balsių pakilimui. Žemesnio pakilimo nekirčiuoti balsiai turi daugiau su pozicijomis susijusių trukmės variantų negu aukštesnieji. Pavyzdžiui, santykį tarp /i:/ alofonų didžiausio ir mažiausio trukmės vidurkio sudaro 2,05 : 1, /e:/ – 3,34 : 1, /o:/ – 3,1 : 1, /u:/ – 2,54 : 1, trumpųjų /i/ – 2,38 : 1, /a/ 3,02 : 1 ir /u/ 1,63 : 1 (vidurkių diapazonai nurodyti § 51).

§ 51. Turimas nekirčiuotų balsių pozicijas (plg. 11 pav.) pagal „ilginimo“ galią galima skirstyti remiantis iškart dviem kriterijais: pozicija kirčiuoto skiemens atžvilgiu

ir konsonantine aplinka. Abu šie kriterijai galioja ilgųjų fonemų bei trumposios /a/ alofonams; /i, u/ realizacijoms greičiausiai taikytinas tik antrasis.

Ilgiausi yra /i, e, a, o, u/¹⁰⁹ alofonai, einantys prieš kirčiuotą (paprastai trumpą) skiemenį tarp skardžiujų priebalsių ar sonantų (dažniau *r*). Trumpiausi balsiai eina po ilgo kirčiuoto skiemens (paprastai žodžio gale) po ar tarp dusliųjų (dažniau sprogstamųjų) priebalsių, pvz.:

ilgosios fonemos /i/ alofonų serija (trukmės vidurkių intervalai tarp 78 ir 38 ms, svyravimų santykis 2,05 : 1): *ž[r]dùs* „žydus“, *ičgir[ɫ]tai* „rytai“, *v[i]čìs* „vytis“, *sú[r[ɫ]]* „sūri“, *r[r]kštì* „rykste“ >...> *kát[i]* „katė“, *ák[i]* „akį“, *vá.č[i]* „Vacį“, *prvjú.nk[i]* „išsimokė“;

/e/ serija (137 ÷ 41 ms, 3,34 : 1): *r[ɛ]dù* „eile“, *b[e]dù* „bėdų“, *b[e]dù* „bėda“ įnag., *d'[e]d'ès* „dėdes“, *ž[ɛ]dnù* „jokiu“ >...> *rĕk[ɛ]* „riekė“, *blá.k[ɛ]s* „blakės“, *prá.š[ɛ]* „prašė“, *rĕk[ɛ]s* „riekės“, *lá.k[ɛ]* „lakė“;

/o/ serija (127 ÷ 41 ms, 3,1 : 1): *d[o]dù* „Doda“ vns. įnag., *t[o]tù* „tėte“, *d[o]dà* „Doda“ vns. vard., *šp[o]kù* „varnėnu“, *sk[o]bàs* „balkius, šonkaulius“ >...> *stá.š[o]* „Stasio“, *špõ.k[o]* „varnėno“, *ká.š[o]* „pintinės“, *talá.k[o]s* „talkos“, *tá.š[o]* „tašo“; *taš[o]s* „taisos“;

/u/ serija (99 ÷ 39 ms, 2,54 : 1): *š[u]lù* „šalu“, *s[u]rù* „sūrių“, *š[u]lì* „šali“, *sú.r[u]* „sūrių“, *šĉipr[u]* „stiprų“, >...> *kał.t[u]* „kalta“, *lá.p[u]* „lapų“, *lá.šk[u]* „lovų“, *rañ.k[u]* „rankų“;

trumposios /i/ serija (81 ÷ 34 ms, 2,38 : 1): *pàkar[ɨ]* „pakari“, *r[ɨ]šai* „rišai“, *ž[ɨ]bí.nĉei* „žibintai“, *dùr[ɨ]s* „durys“, *lá.už[ɨ]s* „laužys“, >...> *á.š[ɨ]s* „ašys“, *áũ.š[i]s* „ausys“, *lá.uk[ɨ]* „lauki“, *ák[i]s* „akys“, *grá.uš[ɨ]* „grauši“;

/a/ serija (148 ÷ 49 ms, 3,02 : 1): *ž[a.]rù* „žeri“, *ž[a.]rù* „žeriu“, *š[a.]rù* „šeri“, *š[a.]rù* „šeriu“, *r[a]tù* „ratu“ >...> *pàšt[ɛ]pĕ* „pas(i)tepė“, *tá.p[a]* „tepa“, *tá.k[a]* „teka“, *bá.lt[a]s* „báltas“;

/u/ serija (75 ÷ 46 ms, 1,63 : 1): *sùzbar[u]* „sus(i)baru“, *pàkar[u]* „pakariu“, *sú.r[u]* „sūriu“, *àtšl'auž[u]* „atšliaužiu“, *lá.ng[u]* „langu“ >...> *lá.uk[u]* „laukiu“, *tá.uk[u]* „tauku“, *s[u]prátus* „supratus(i)“, *suñá.š[u]s* „sunešus(i)“.

Matyt, didžiausias savaiminės trukmės kontrastas susidaro tarp (*R*) – *RĶ(C)* pozicijos¹¹⁰ ir *ĶC* – (*C*) pozicijos nekirčiuotų balsių. Vis dėlto šis principas skirtingo pakilimo balsiams galioja nevienodai. Aukštutinių balsių klasėje jis silpnesnis. Tai parodo ne tik mažesni šių balsių svyravimų intervalai, bet ir į trukmės sąrašo pradžią patekę ilgesnieji pokirtiniai balsiai.

Be to, nekirčiuotų trumposios /a/ alofonų svyravimo intervalas labai didelis, jo pradžios dalis peršoka kirčiuotos pozicijos /a/ alofonų intervalą, nes tam tikrų pozicijų prieškirtiniai *a* tipo balsiai „elgiasi“ taip, lyg būtų ilgųjų fonemų alofonai.

¹⁰⁹ Į /i, u/ sąrašo pradžią gali patekti ir pokirtiniuose skiemenyse esančios realizacijos.

¹¹⁰ Simbolių reikšmės: *Ķ* – kirčiuotas trumpas balsis, *Ķ̄* – kirčiuotas ilgas balsis, *R* – sonantas ar skardusis priebalsis, *C* – duslusis sprogstamasis priebalsis, – pauzė.

Nekirčiuotų ilgųjų fonemų kiekybė geriausiai išryškėja atskaitos tašku pasirinkus didžiausio trukmės kontrasto pozicijas:

1) pačius ilgiausius kirčiuotus balsius (anksčiau nustatyta, kad jų pozicija – prieš aukštutinį balsį, plg. § 33);

2) didžiausios trukmės prieškirtinius balsius, einančius prieš kirčiuotą trumpą galinį skiemenį (tai yra skiemenyse, galinčiuose turėti kirčio refleksą arba ritminį atspindį¹¹¹);

3) trumpiausius pokirtinius balsius, trukmės minimumą pasiekiančius galiniame skiemenyje (iš ilgumų sąrašo matyti, kad dažniau po ilgo kirčiuoto skiemens). Kaip rodo matavimai, santykiai tarp šių pozicijų trukmė gerokai skiriasi ir yra sąlygoti vokalizmo pakilimo.

§ 52. Aukštutinių /i/, u/ kirčiuotų ir prieškirtinių alofonų trukmės santykis beveik visada didesnis už prieškirtinių ir pokirtinių alofonų trukmės santykį.

Pavyzdžiui, palyginus /i/ alofonų trukmę žodžiuose *r[í]kščl. „rykšte“ : r[r]kští „rykšte“ : sú·r[l] „sūri“* (t. y. pozicijas $\vec{V} : \bar{V}_1 : \bar{V}_2$ ¹¹²), gaunamos proporcijos 1,28 : 1 : 1,03. Trukmės skirtumas tarp balsių pozicijose \vec{V} ir \bar{V}_1 statistiškai reikšmingas, nors dideliu kontrastu ir nepasizymi: Studento kriterijaus reikšmė 95% tikimybe viršija kritinę ($t=2,44 > t_{0,95}=2,07$), pasikliaujamieji intervalai šiek tiek liečiasi ($\vec{V} - 74 \div 100$ ms ir $\bar{V}_1 - 57 \div 79$ ms). Tuo tarpu santykis tarp potencialiai „ilgesnių“ prieškirtinių ir „trumpesnių“ pokirtinių $\bar{V}_1 : \bar{V}_2$ pozicijų yra priešingas (mažumėlę ilgesnio esama pokirtinio balsio) ir statistiškai nereikšmingas. Šių lyginamų ilgumų pasikliaujamieji intervalai visiškai dengiami (57÷79 ms ir 58÷82 ms). Studento kriterijaus reikšmė artima nuliui ($t=0,23 < t_{0,95}=2,07$).

Galima įtarti, kad dviviršūnio kirčio savybės aukštutiniams prieškirtiniams balsiams nėra būdingos. Dėl pagrindinio kirčio įtakos susidaro daug patikimesnių trukmės skirtumų.

Šią tendenciją patvirtina ir kiti pavyzdžiai su aukštutinių balsių realizacijomis, pvz.: *v[í]cî „vyti“* (89÷119 ms) : *v[i]cîs „vytis“* dgs. gal. (63÷82 ms) : *pr̄ysm̄el̄à.v[i.] „pris(i)melave“* (58÷73 ms), absoliučiosios trukmės santykiai tarp pozicijų $\vec{V} : \bar{V}_1 = 1,42 : 1$ ($t=3,87 > t_{0,999}=3,79$) ir $\bar{V}_1 : \bar{V}_2 = 1,11 : 1$ ($t=1,22 < t_{0,95}=2,07$); *ž[ū]šl. „žąši“* (93÷121 ms) : *ž[u.]šl̄s „žąsis“* dgs. gal. (62÷83 ms) : *gr̄á.ž[u.] „gražų“* (61÷75 ms), $\vec{V} : \bar{V}_1 = 1,47 : 1$ ($t=4,36 > t_{0,999}=3,79$) ir $\bar{V}_1 : \bar{V}_2 = 1,07 : 1$ ($t=0,87 < t_{0,95}=2,07$); *r[ū]p̄i „rūpi“* (95÷109 ms) : *r[u.]p̄i „rūpi“* (68÷80 ms) : *sū·r[u.] „sūri“* (67÷91 ms), $\vec{V} : \bar{V}_1 = 1,38 : 1$ ($t=6,75 > t_{0,999}=3,79$) ir $\bar{V}_1 : \bar{V}_2 = 0,94 : 1$ ($t=0,88 < t_{0,95}=2,07$); *atk[ú]stas „atkąstas“* (72÷97 ms) : *atk[u.]stà „atkąstà“* (41÷57 ms) : *p̄á.rk[u.]sk „perkąsk“* (35÷46 ms), $\vec{V} : \bar{V}_1$

¹¹¹ Plg. A. Baranausko terminus рефлексъ акцента arba ритмическое отражение [Baranovskij, 1898, 32–33].

¹¹² Iš tikrųjų čia turima galvoje kirčiuotos [\vec{V}]CV : prieškirtinės [\bar{V}]C \vec{V} : pokirtinės \vec{V} C[\bar{V}] pozicijos, kur \vec{V} – kirčiuotas ilgosios fonemos alofonas (priegaidė – dažniau tvirtagalė – čia neatspindima) \bar{V} – nekirčiuotas ilgosios fonemos alofonas, \vec{V} – kirčiuotas trumpas balsis, C – priebalsis ar jų grupė.

= 1,76 : 1 ($t=5,95 > t_{0,999}=3,79$) ir $\bar{V}_1 : \bar{V}_2 = 1,2 : 1$ ($t=2,00 < t_{0,95}=2,07$).

Visais minėtais atvejais dėl pagrindinio kirčio susidarantis ilgumų kontrastas statistiškai patikimas, o kirčiuotų ir prieškirtinių balsių trukmės intervalai liečiasi menkai ar nesiliečia. Tuo tarpu prieškirtinių ir pokirtinių balsių pasikliaujamieji intervalai iš dalies ar visiškai persidengia. Studento ir kritinių reikšmių santykis rodo, kad nedideli skirtumai gali būti atsitiktiniai.

Tiesa, yra pavyzdžių, kuriuose $\bar{V}_1 : \bar{V}_2$ ilgumų skirtumai statistiškai reikšmingi. Tačiau net ir tada $\bar{V} : \bar{V}_1$ santykis išlieka didesnis, plg. $\check{s}[\check{i}]d\alpha s$ „žydas“ (100÷125 ms) : $\check{s}[r]d\grave{u}$ „žydu“ (63÷93 ms) : $\check{o}\check{z}[l]$ „ožį“ (51÷70 ms), $\bar{V} : \bar{V}_1 = 1,45 : 1$ ($t=3,94 > t_{0,999}=3,79$) ir $\bar{V}_1 : \bar{V}_2 = 1,3 : 1$ ($t=2,17 > t_{0,95}=2,07$); $\check{c}[\check{i}]k\grave{u}$ „tykią“ (67÷89 ms) : $\check{c}[i]k\grave{c}$ „tyki“ (46÷59 ms) : $v\grave{a}\check{c}[i]$ „Vaci“ (35÷43 ms), $\bar{V} : \bar{V}_1 = 1,5 : 1$ ($t=4,44 > t_{0,999}=3,79$) ir $\bar{V}_1 : \bar{V}_2 = 1,33 : 1$ ($t=3,83 > t_{0,999}=3,79$).

Tik vienintelė priešprieša (iš pateikiamų devynių) rodo, kad aukštutinis ilgasis balsis prieš kirčiuotą trumpąjį skiemenį gali būti išlaikęs didesnę dalį trukmės, būdingos kirčiuotai pozicijai: $\check{s}[\check{u}]l\alpha$ „šala“ (110÷140 ms) : $\check{s}[u]l\grave{u}$ „šalu“ (93÷105 ms) : $l\grave{a}\check{s}[u]$ „lašą“ (38÷62 ms). Čia prieškirtinis balsis trumpėja mažiau ($\bar{V} : \bar{V}_1 = 1,26 : 1$, $t=3,5 > t_{0,995}=3,19$) negu pokirtinis $\bar{V}_1 : \bar{V}_2 = 1,98 : 1$ ($t=8,19 > t_{0,999}=3,79$)¹¹³.

Taigi išskyrus atskiras realizacijas, prieškirtinių ir pokirtinių /i/, u/ alofonų trukmės skirtumai (sudarantys santykius nuo 0,94 : 1 iki 1,33 : 1), palyginti mažesni už skirtumus tarp atitinkamų kirčiuotų ir nekirčiuotų prieškirtinių balsių (santykiai svyruoja nuo 1,28 : 1 iki 1,76 : 1¹¹⁴).

Galbūt tokios savybės aukštutiniams ilgiesiems (tiksliau – įtemptiesiems) alofonams būdingos dėl labai mažos savaiminės trukmės.

§ 53. Panašiai nekirčiuotuose skiemenyse trumpėja ir [i], [u]. Prieškirtinių ir pokirtinių balsių ilgumai čia aiškiai nekontrastuoja, plg.¹¹⁵: $\check{p}[\check{i}]k\grave{t}\alpha s$ „piktas“ (55÷67 ms) : $\check{p}[i]k\grave{t}\grave{a}s$ „piktàs“ (42÷54 ms) : $r\check{u}\check{p}[i]$ „rūpi“ (48÷61 ms), $\check{V} : V_1 = 1,27 : 1$ ($t=3,44 > t_{0,995}=3,19$) ir $V_1 : V_2 = 0,87 : 1$ ($t=1,64 < t_{0,95}=2,07$); $\check{s}[\grave{b}i]t\alpha s$ „šitas“ (50÷66 ms) : $\check{s}[\grave{b}i]t\grave{a}s$ „šitàs“ (40÷57 ms) : $p\grave{a}p\check{r}\grave{a}\check{s}[\grave{b}i]s$ „paprąšęs“ (33÷56 ms), $\check{V} : V_1 = 1,18 : 1$ ($t=1,69 < t_{0,95}=2,07$) ir $V_1 : V_2 = 1,07 : 1$ ($t=0,42 < t_{0,95}=2,07$); $k\check{s}[\check{i}]t\alpha s$ „kitas“ (55÷66 ms) : $k\check{s}[i]t\grave{a}s$ „kitàs“ (43÷47 ms) : $l\grave{a}.u\check{k}[\check{i}]$ „lauki“ (27÷45 ms), $\check{V} : V_1 = 1,33 : 1$ ($t=6,15 > t_{0,999}=3,79$) ir $V_1 : V_2 = 1,25 : 1$ ($t=2,19 > t_{0,95}=2,07$), $st[\grave{u}]k\check{s}i$ „beldžia“ (66÷89 ms) : $st[u]k\check{s}i$ „beldi“ (49÷66 ms) : $r\acute{u}.k\check{s}t[u]$ „rūkstu“ (43÷59 ms), $\check{V} : V_1 = 1,34 : 1$ ($t=3,13 > t_{0,99}=2,82$) ir $V_1 : V_2 = 1,14 : 1$ ($t=1,19 < t_{0,95}=2,07$); $k[\grave{u}]p\check{s}t\grave{u}$ „kupstą“ (57÷76 ms) : $k[u]p\check{s}t\grave{u}s$ „kupstus“ (44÷59 ms) : $t\grave{a}.u\check{k}[u]$ „tauku“ vns. įn (38÷57 ms), $\check{V} : V_1 = 1,29 : 1$

¹¹³ Tokį pavienį tendencijos neatitinkantį atvejį, matyt, galima paaiškinti priebalsių aplinka: artikuluojant $\check{s}[\check{u}]l\alpha$ ir $\check{s}[u]l\grave{u}$ dėl [š] ir [l] įtakos iš pradžių stipriau atkišamos lūpos, beveik tuo pačiu metu link gomurio smarkiau atitraukiamas liežuvis. Tam reikia daugiau laiko.

¹¹⁴ Tam tikrais atvejais santykių, žinoma, būtų gerokai didesnių, palyginus kirčiuotų ir pokirtinių skiemenų trukmę.

¹¹⁵ \check{V} – negalūninis kirčiuotas trumpas balsis, V_1 – prieškirtinis trumpas balsis, V_2 – pokirtinis trumpas balsis.

($t=2,8 > t_{0,95}=2,07$) ir $V_1 : V_2 = 1,11 : 1$ ($t=0,74 < t_{0,95}=2,07$); $p[\grave{u}]pu$ „pupų“ (61÷81 ms) : $p[u]p\grave{a}s$ „pupas“ (45÷57 ms) : $\acute{s}t\grave{a}.mp[u]$ „štapu“ (46÷61 ms), $\acute{V} : V_1 = 1,39 : 1$ ($t = 3,88 > t_{0,999}=3,79$) ir $V_1 : V_2 = 0,94 : 1$ ($t = 0,56 < t_{0,95}=2,07$).

Visais atvejais dėl kirčio susidarantis trukmės kontrastas didesnis už kontrastą tarp prieširtinių ir pokirtinių pozicijų ($\acute{V} : V_1$ kiekybės santykiai svyruoja nuo 1,18 : 1 iki 1,39 : 1, o $V_1 : V_2$ nuo 0,87 : 1 iki 1,25 : 1). Beveik visada pirmosios priešpriešos patikimos, jų pasikliaujamieji intervalai nesiliečia, o antriosios tokių savybių neturi. Taigi šioje šnektoje aukštutinių balsių $[i]$ ir $[i]$, $[u]$ ir $[u]$ kiekybės struktūra izomorfiška.

§ 54. Visai kitokių savybių turi žemesnio pakilimo ilgųjų $/e/$, $o/$ alofonai. Šie balsiai išlaiko didesnę dalį trukmės, būdingos pagrindiniu kirčiu kirčiuotiems balsiams. Didesni ilgumų skirtumai fiksuojami, palyginus nekirčiuotus pozicinius variantus.

Apie tai leidžia spręsti ilgiausių ir trumpiausių variantų analizė (žr. § 51). Čia visada kirčiuoto ir prieširtinio vokalizmo trukmės santykis bus daug mažesnis už santykį tarp prieširtinio ir pokirtinio vokalizmo. Šią ilgųjų balsių savybę patvirtina visos turimos trinarės priešpriešos, plg.: $d[\acute{e}]du$ „dėdžių“ (129÷177 ms) : $d[\acute{e}]d\acute{i}$ „dėde“ (117÷167 ms) : $d\acute{e}d[\acute{e}]$ „dėdė“ (63÷76 ms), $\acute{V} : \bar{V}_1 = 1,08 : 1$ ($t=0,67 < t_{0,95}=2,07$) ir $\bar{V}_1 : \bar{V}_2 = 2,03 : 1$ ($t=6,19 > t_{0,999}=3,79$); $r[\acute{e}]du$ „eile“ (138÷156 ms) : $r[\acute{e}]d\acute{u}$ „eile“ (132÷142 ms) : $d\acute{a}r[\acute{e}]$ „darė“ (50÷73 ms), $\acute{V} : \bar{V}_1 = 1,07 : 1$ ($t=2,03 < t_{0,95}=2,07$) ir $\bar{V}_1 : \bar{V}_2 = 2,24 : 1$ ($t=13,73 > t_{0,999}=3,79$); $\acute{z}[\acute{e}]dnu$ „joki“ (119÷153 ms) : $\acute{z}[\acute{e}]dnu$ „jokiu“ (100÷120 ms) : $\acute{v}\acute{a}\acute{z}[\acute{e}]$ „vežė“ (52÷66 ms), $\acute{V} : \bar{V}_1 = 1,24 : 1$ ($t=2,9 > t_{0,99}=2,82$) ir $\bar{V}_1 : \bar{V}_2 = 1,86 : 1$ ($t=9,1 > t_{0,999}=3,79$); $d[\acute{o}]du$ „Doda“ (145÷171 ms) : $d[\acute{o}]d\acute{u}$ „Doda“ vns. įn. (116÷139 ms) : $pr\acute{u}d[o]$ „balos“ (52÷62 ms), $\acute{V} : \bar{V}_1 = 1,24 : 1$ ($t=3,92 > t_{0,999}=3,79$) ir $\bar{V}_1 : \bar{V}_2 = 2,23 : 1$ ($t=12,49 > t_{0,999}=3,79$); $k[\acute{o}]tu$ „kota“ (121÷151 ms) : $k[\acute{o}]t\acute{u}$ „kotu“ (83÷108 ms) : $\acute{s}p\acute{o}k[o]$ „varnėno“ (40÷57 ms), $\acute{V} : \bar{V}_1 = 1,42 : 1$ ($t=4,55 > t_{0,999}=3,79$) ir $\bar{V}_1 : \bar{V}_2 = 1,96 : 1$ ($t=6,73 > t_{0,999}=3,79$)¹¹⁶.

Ypatybę paryškina tai, kad kai kurių realizacijų $\acute{V} : \bar{V}_1$ skirtumas statistiškai nereikšmingas. Kirčiuotų ir prieširtinių pozicijų pasikliaujamieji intervalai gerokai vienas kitą liečia, o Studento kriterijaus reikšmė mažesnė už kritinę. Ilgumų santykiai tarp šių pozicijų svyruoja nuo 1,07 : 1 iki 1,42 : 1, bet jie daug mažesni už nekirčiuotoms pozicijoms ($\bar{V}_1 : \bar{V}_2$) būdingus santykius, visada statistiškai patikimus ir išreiškiamus daug didesniais dydžiais – nuo 1,89 : 1 iki 2,24 : 1.

Šia ypatybe nekirčiuoti $/e/$, $o/$ alofonai aiškiai skiriasi nuo atitinkamų aukštesniųjų $/i/$, $u/$ atstovų. Kirčiuotose pozicijose aukštutinių fonemų $/i/$, $u/$ kiekybės požymiams atstovauja ne trukmė, o kokybė (plg. § 45). Matyt, panašiomis ypatybėmis pasižymi ir nekirčiuoti balsiai, o reikšmingesnis trukmės kontrastas susidaro daugiausia dėl pagrindinio kirčio įtakos.

¹¹⁶ Panašių santykinių skirtumų susidaro ir tarp balsių porų, kurių pozicijos neatitinka minėtų sąlygų, pvz.: $\acute{s}[\acute{o}]/ku$ „šoku“ (109÷144 ms) : $\acute{s}[\acute{o}]/k\acute{i}mas$ „šokimas“ (90÷110 ms) : $l\acute{a}\acute{s}[\acute{o}]$ „lašo“ (36÷59 ms), $\acute{V} : \bar{V}_1 = 1,26 : 1$ ($t=2,88 > t_{0,99}=2,82$) ir $\bar{V}_1 : \bar{V}_2 = 2,08 : 1$ ($t=7,46 > t_{0,999}=3,79$).

Iš ką tik pateiktų santykių matyti, kad nekirčiuoti /e/, o/ alofonai „dvi viršūnio“ kirčio pozicijose trukmę gana gerai išlaiko, kitur, kur tokio kirčio nėra, sutrumpėja. Veikiausiai panašios ilgųjų balsių savybės būdingos ir kitoms kirčio neatitraukiančioms lietuvių tarmėms (plg. [Jasiūnaitė, Girdenis, 1996, 184; Atkočaitytė, 2000, 67–69; Bacevičiūtė, 2001, 48–53, Leskauskaitė, 2001, 107–109]). Skirtumas tik tas, kad šiose tarmėse prieš kirčiuotus trumpuosius balsius savo prigimtine trukmę išlaiko bet kokios kokybės (pakilimo) ilgieji balsiai, o Pelesės tik neaukštutiniai.

§ 55. Kadangi fonema /a/ yra ribotos distribucijos ir nekirčiuotuose skiemenyse alofonų neturi, tolesnę minėtų pozicijų ilgųjų balsių kiekybės apžvalgą lyg ir galima būtų baigti. Tačiau kirčiuotų /a/ alofonų ilgumus palyginus su nekirčiuotų pozicijų /a/ alofonų ilgumais, išryškėja kiek netikėtų dalykų.

Pasitaiko, kad priešskirtinis /a/ alofonas trukme artimesnis ne pokirtinės, o kirčiuotos pozicijos ilgajam /a/ alofonui. Todėl tarp balsių esama santykių, artimų aukštesnio pakilimo balsių [e, o] $\vec{V} : \vec{V}_1 : \vec{V}_2$ pozicijų santykiams. Tik čia \vec{V}_1 ir \vec{V}_2 vietą užima trumposios fonemos variantai V_1 ir V_2 , plg.:¹¹⁷ ž[á.]rα „žeria“ (164÷204 ms) : ž[a.]rù „žeriu“ (130÷163 ms) : àtv^lež[α] „atveža“ (62÷81 ms), $\vec{V} : V_1 = 1,26 : 1$ ($t=3,22 > t_{0,995}=3,19$) ir $V_1 : V_2 = 2,03 : 1$ ($t=8,66 > t_{0,999}=3,79$); š[á.]rα „šeria“ (148÷186 ms) : š[a.]rù „šeriu“ (114÷134 ms) : kō-š[α] „košia“ (51÷80 ms), $\vec{V} : V_1 = 1,35 : 1$ ($t=4,5 > t_{0,999}=3,79$) ir $V_1 : V_2 = 1,88 : 1$ ($t=9,70 > t_{0,999}=3,79$); vl[á.]das „Vladas“ (122÷151 ms) : vl[a.]dù „Vladu“ (99÷118 ms) : šū-l[α] „šąla“ (68÷84 ms), $\vec{V} : V_1 = 1,26 : 1$ ($t=3,57 > t_{0,995}=3,19$) ir $V_1 : V_2 = 1,44 : 1$ ($t=5,72 > t_{0,999}=3,79$).

Balsiai aiškiai kontrastuoja. Tarp visų trijų pozicijų yra statistiškai patikimų skirtumų. Tačiau nevienodi šių skirtumų santykiai. Tarp kirčiuoto ir priešskirtinio jie svyruoja nuo 1,26 : 1 iki 1,35 : 1, tarp priešskirtinio ir pokirtinio – nuo 1,44 : 1 iki 2,03 : 1. Tik čia priešskirtinis balsis ne tiek išlaiko dalį kirčiuotam [a] būdingos trukmės (tokia interpretacija negalima, nes lyginami skirtingų fonemų /a/ ir /a/ alofonai), kiek pa ilgėja kirčiuoto trumpojo /a/ alofono atžvilgiu.

Į trinarę priešpriešą įtraukus kirčiuotą trumpąjį balsį, atsiranda tokia mažėjančių ilgumų seka: $\vec{V} > V_1 > \dot{V} > V_2$, tai yra kirčiuotas balsis [à] gali būti ilgesnis už pokirtinį, bet trumpesnis už priešskirtinį [V]C \dot{V} pozicijos balsį¹¹⁸.

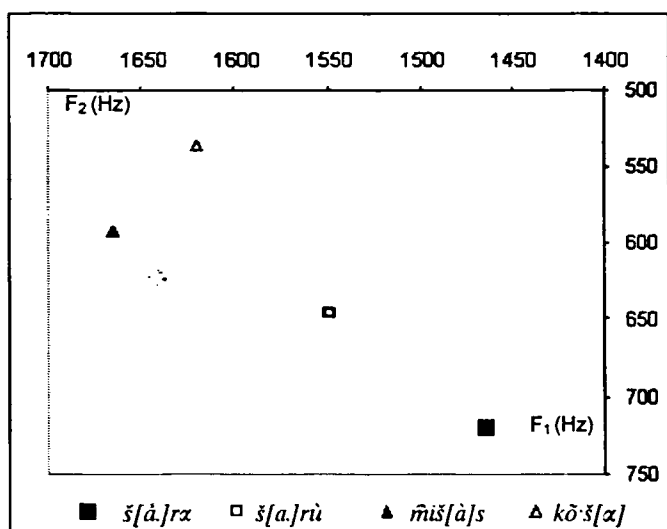
Tarp kai kurių realizacijų gali susidaryti patikimas statistiškai trukmės skirtumas, plg.: ž[a.]rù „žeriu“ (130÷163 ms) : liž[à]s „ližes“ (99÷122 ms) : àtv^lež[α] „atveža“ (62÷81 ms), $V_1 : \dot{V} = 1,32 : 1$ ($t=3,96 > t_{0,999}=3,79$) ir $\dot{V} : V_2 = 1,54 : 1$ ($t=5,70 > t_{0,999}=3,79$); š[a.]rù „šeriu“ (114÷134 ms) : miš[à]s „mišias“ (81÷111 ms) : kō-š[α] „košia“ (51÷80 ms), $V_1 : \dot{V} = 1,29 : 1$ ($t=3,37 > t_{0,995}=3,19$) ir $\dot{V} : V_2 = 1,45 : 1$ ($t=3,18 >$

¹¹⁷ Dėl medžiagos trūkumo neturėta pavyzdžių su balsiais „tikrose“ \vec{V} ir V_2 pozicijose – kirčiuotoje prieš aukštutinius balsius ir pokirtinėje po ilgo skiemens, todėl toliau aprašomi santykiai nėra tarp „pačios didžiausios“ ir „pačios mažiausios“ trukmės.

¹¹⁸ Tai matyti ir iš 11 pav., kuriame nekirčiuoto (konkrečiau – priešskirtinio) [a] trukmės diapazonai aiškiai lenkia kirčiuoto [a] diapazonus.

$t_{0,99}=2,82$).

95% pasikliaujamieji ilgumų intervalai nesiliečia, o Studento kriterijaus reikšmė didesnė už 99–99,9% tikimybės kritinę reikšmę. Net jeigu statistiškai reikšmingų trukmės skirtumų nėra, ilgumų mažėjimo seka $\bar{V} > V_1 > \dot{V} > V_2$ vis tiek nesikeičia, plg.: *vl[a]dù* „Vladu“ (99÷118 ms) : *bal[à]s* „balas“ (83÷108 ms) : *šũ·l[α]* „šala“ (68÷84 ms), $V_1 : \dot{V} = 1,13 : 1$ ($t=1,74 < t_{0,95}=2,07$) ir $\dot{V} : V_2 = 1,26 : 1$ ($t=2,95 > t_{0,99}=2,82$). Panašios ir visų keturių pozicijų realizacijos, plg. *r[á.]tu* „rata“ (134÷168 ms) : *r[a]tù* „ratu“ (94÷121 ms) : *š̃cipr[à]s* „stiprias“ (93÷113 ms) : *sùzbar[α]* „sus(i)bara“ (75÷106 ms), $\bar{V} : V_1 = 1,4 : 1$ ($t=4,38 > t_{0,999}=3,79$), $V_1 : \dot{V} = 1,05 : 1$ ($t=0,62 < t_{0,95}=2,07$) ir $\dot{V} : V_2 = 1,14 : 1$ ($t=1,51 < t_{0,95}=2,07$).

12 pav. Kirčiuotų /a./, prieškirtinių, kirčiuotų ir pokirtinių /a/ alofonų spektrai

užpakalesnis).

Trukmės sąsajas su kokybe patvirtina nuosekliai mažėjantys šių keturių pozicijų balsių kompaktiškumo ($C^{121} = 885, 864, 844, 833$) bei didėjantys tonalumo ($T = 61, 153, 246, 262$) indeksai. Prieškirtinam [a.] būdingas mažas kalbos padargų įtempimas (plg. atititinkamus indeksus, $\dot{t} = 348, 309, 409, 336$).

Rišliuose tekstuose šis pozicinis pailgėjimas nėra dėsningas, bet gana dažnas. Ypač aiškiai jis girdimas po minkštųjų (ir skardžiųjų) priebalsių, kai vietoj laukiamo siauresnio [e] tipo garso ištiriamas atviresnis suužpakalėjęs [æ], kartais su diftonfizacijos priemaiša [ʔæ]. Įdomiausia, kad pokyčiai galimi ne tik prieš trumpus, bet ir prieš bet kuriuos kitus kirčiuotus neatvirusius balsius, pvz.: *lašũnũ. / tũ·dʔšròs / kòkòs / sí·ro\ / šṽiesto\ / w̃·dauç̃ès níeko\ ñæ·bũyo* (M.Ld.) *it̃ep /*

§ 56. Pelesiškių prieškirtinio [a] pailgėjimas girdimas daugiausia dėl atviresnės ir užpakalesnės artikuliacijos. Toks balsis savo akustinėmis savybėmis kiek artimesnis ilgojo /a./, o ne trumpojo /a/ alofonams.

Spektrinė [a.] ir [a] tipo balsių analizė žodžiuose *š[á.]rα, š[a.]rù, m̃iš[à]s, kō·š[α]*¹¹⁹ (žr. 12 pav.¹²⁰) rodo, kad prieškirtinis pailgėjęs balsis, palyginti su kirčiuotu [à] ir pokirtiniu [a], turi aukštesnę F_1 (yra žemesnio pakilimo) ir žemesnę F_2 (yra

¹¹⁹ Nekirčiuotose galūnėse [a] kei redukuojamas.

¹²⁰ Schemoje parodyti dvylikos realizacijų formančių vidurkiai.

¹²¹ Simbolių reikšmės žr. 101 išn.

a.n_ragi. žùrɔɖʂa\ | iʀ | b̂æ.t.kó.\¹²² | kap_ku.rañ.da\ | ar_ko.kù. žirçʰæ.lù. | kα(p)_pr^ɔgk_miški\ || (E. VI.) dá.vę ka.bõ.nu. | çá.ru. | ir_žvídⁱešumt p̂ençkĩst pu.dùs já.vo\ || (V. Šm.) ɔš_má.lkos\ | kai_lantá.i.tⁱé\ plo.nukùt^e\ | drõ.zgos\ va.žinas || nu | ɛ:jom\ su_ví.ru | a.žù\ | a.žù\ šɔuðⁿ ba.žní.čon\ || (M. Vr.).

Be to, šnektoje prieširtinis [a] pailginamas ir tada, kai toliau eina poliftongas ar dvigarsis, į kurį įeina bent vienas aukštutinis balsis, pvz.: *tai_á.nis | kab_vaziõjæ | tai_susirenka | jáu_pa.díõda | pençkæs šesšas | a_paskuĩ | sá.ko\ | nu_ɔr_kàs\ | ɔtai to.kõ.\ || (M. Rk); ɔr_tⁱép | p̂er_vídur. | žɔba\ | to.z_drõ.zgos\ | a.plĩñkui pa.ššé.dⁱ. | ir_dainiõjæ | va.karó.jæ | t̂ep || tai_šæ.náũ | labai_dáũçel\ | itai | gá.ud^e\ | šunĩs || (M. Vr.).*

§ 57. Matyt, ši atvirojo balsio savybė susijusi su šnektoje naujai besiformuojančia santykinės trukmės ritmika. Kirčiuoti aukštutinio pakilimo balsiai šnektoje yra sutrumpėję ir fonetinio trukmės kontrasto nebesudaro (plg. § 42 ir 46). Bet kuris ne aukštutinis balsis, esantis pozicijoje prieš kirčiuotą aukštutinį balsį, savo savaimine trukme artimas ar net gerokai jį lenkia. Šis kontrastas ypač ryškus tada, kai skiemenyje prieš kirčiuotą *i, u* tipo vokalizmą (nebesvarbu, ar tai trumposios, ar ilgosios fonemos atstovas) atsiduria žemutinio pakilimo *a* tipo balsis su jam būdinga didele savaimine trukme.

Kaip pavyzdį galima pateikti keletą porų, iš kurių pirmojoje po /a/ alofono eina kirčiuotas ilgiosios aukštutinės, antrojoje – kirčiuotos trumpiosios aukštutinės fonemos alofonas (palyginama /-aC^{V̂}/ : /-aC^{V̂}/ pozicijų balsių absoliučioji ir santykinė trukmė).

Žodyje *ç[ⁱæ.]r[^ù.]* „gerų“ prieširtinis atvirasis balsis [ⁱæ.] (95% pasykl. int. 137÷166 ms) už kirčiuotą [^ù.] (79÷107) yra ilgesnis 1,63 karto (absoliučiosios trukmės vidurkiai $\bar{x}_1 : \bar{x}_2 = 152 \text{ ms} : 92 \text{ ms}$). Šis santykis labai patikimas – Studento kriterijaus reikšmė didesnė už 99,9% tikimybės kritinę reikšmę beveik du kartus ($t=6,329 > t_{0,95}=3,79$).

Panašūs dydžiai gaunami palyginus žodžio *ç[ⁱæ.]r[^ù.]* „gerų“ balsius: \bar{x}_1 [ⁱæ.] (137÷157 ms) : \bar{x}_2 [^ù.] (75÷96) = 147 ms : 86 ms = 1,71 : 1, $t=9,21 > t_{0,999}=3,79$. Abiejų žodžių prieširtinių balsių santykinė trukmė 1,63 : 1,71 = 1 : 1,05 skiriasi nereikšmingai (visiškai užsidengia pasikliaujamieji intervalai, Studento reikšmė $t=0,568 < t_{0,95}=2,07$).

Aiškūs ir patikimi skirtumai išlaikomi žodžių poroje *s[a]v[ⁱ.]* „save“, \bar{x}_1 (104÷129 ms) : \bar{x}_2 (73÷102 ms) = 117 ms : 88 ms = 1,33 : 1, $t=3,28 > t_{0,995}=3,19$ bei *s[a]v[ⁱ.]* „savi“, \bar{x}_1 (109÷132) : \bar{x}_2 (73÷91) = 121 ms : 82 ms = 1,48 : 1, $t=5,83 > t_{0,999}=3,79$. Ir čia prieširtinių balsių santykinės trukmės skirtumas išlieka nežymus: $S=1,33 : 1,48 = 1 : 1,11$ ($t=0,51 < t_{0,95}=2,07$).

Kiek kitaip ilgumai pasiskirsto žodžiuose su dusliųjų priebalsių aplinka. Kontrastas tarp vidinių balsių *k[a]s[^ù.]* „kasų“ realizacijoje, \bar{x}_1 (84÷111 ms) : \bar{x}_2 (64÷97 ms) = 97 ms : 80 ms = 1,21 : 1, nėra ryškus ($t=1,76 < t_{0,95}=2,07$). Tiesa, antrajame

¹²² Pailgėjimo pasitaiko ir žodžių sandūrose.

žodyje jis mažumėle aiškesnis: $k[a]s[ù]$ „kasu“, $\bar{x}_1 (88 \div 115) : \bar{x}_2 (70 \div 94) = 102 \text{ ms} : 82 \text{ ms} = 1,24 : 1$, $t=2,43 > t_{0,95}=2,07$. Tačiau net tada tendencijai nustatyti daug svarbesnis prieškirminių balsių santykinės trukmės santykis išlieka labai mažas: $S=1,21 : 1,24 = 1 : 1,02$ ($t=0,48 < t_{0,95}=2,07$).

Taigi prieškirminis atvirasis $[a]$ gali būti ilgesnis už kirčiuotą aukštutinį balsį, nors ir ne visada aiškiai jam kontrastuoja (santykių dydžiai labai priklauso nuo priebalsių aplinkos). Tai, kad a tipo balsių tarpusavio santykinės trukmės skirtumai pozicijose $/-C\check{V}^u/$ ir $/-C\check{V}^u/$ visada išlieka maži, leidžia manyti, kad šnekteje apskritai gerokai padidėjęs tokių „ilginimo“ pozicijų kiekis ir funkcinis krūvis. $/a/$ alofonai savo didesne savaimine trukme dabar gali užgožti ne tik toliau einančius trumpųjų, bet ir ilgųjų aukštutinių¹²³ fonemų kirčiuotus alofonus.

§ 58. Nevienodi $[a]$ ilgumai fiksuojami pozicijose prieš įvairaus pakilimo kirčiuotus balsius. Tirti pavyzdžiai su mažiausią ilginimo įtaką turinčių dusliųjų priebalsių aplinka: $k[a]t[i]$ „kate“, $k[a]t[é]s$ „katės“, $k[a]t[è]s$ „kates“.

Žodyje $k[a]t[i]$ prieškirminis balsis ilgesnis už kirčiuotą 1,35 karto ($\bar{x}_1 : \bar{x}_2 = 91 \text{ ms} : 67 \text{ ms}$, 95% pasikliaujamieji intervalai – $80 \div 103 \text{ ms}$ ir $60 \div 73 \text{ ms}$ – nesiliečia. Studento kriterijaus reikšmė 99,9% tikimybe viršija kritinę ($t=4,15 > t_{0,95}=3,79$). Todėl anksčiau aprašyta kontrasto tendencija pasitvirtina.

Balsis $[a]$ žodyje $k[a]t[é]s$ trumpesnis už kirčiuotą $[é]$ 1,18 karto $\bar{x}_1 : \bar{x}_2 = 89 \text{ ms} (76 \div 101 \text{ ms}) : 105 \text{ ms} (95 \div 116 \text{ ms})$. Šis skirtumas tik sąlyginai galėtų būti vadinamas kontrastu, mat liečiasi pasikliaujamieji intervalai. Taip pat ir Studento reikšmė 95% tikimybės kritinę reikšmę lenkia minimaliai: $t=2,16 > t_{0,95}=2,07$.

Galbūt šioje pozicijoje santykius lemia gana didelė (bei palyginti labiau svyruojanti¹²⁴) atvirojo vokalizmo savaiminė trukmė. Palyginus $k[a]t[i]$ ir $k[a]t[é]s$ absoliučiuosius ilgumus, skirtumas tik 2 ms, o intervalai sutampa. Matyt, šnektos atstovai tam tikromis sąlygomis prieškirminius $[a]$ ir prieš skiemenis su neatviruoju balsiu $[é. (ó.)]$ suvokia kaip šiems nekontrastuojančius ir net ilgintinus. Kitaip sakant, atvirojo prieškirminio balsio atžvilgiu visos kirčiuotos neatvirųjų balsių pozicijos turi panašų statusą.

Ši ypatybė įvairių informantų kalboje gali būti nevienodai ryški. Ji priklauso nuo to, kaip trumpinamas kirčiuotas neatvirasis vokalizmas. Iš § 56 pateiktų magnetofono tekstų matyti, kad tokia santykinių kontrastų raida įmanoma. Pailgėję balsiai $[a. æ.]$ girdimi ne tik prieš kirčiuotus $/i, i, u, u/$, bet ir $/é, o/$ alofonus. Prieš 25 metus Pelesojė ši savybė buvo būdingesnė baltarusių šnektos balsiams¹²⁵ (plg. [Čekman, 1980, 224–226, 8, 9 pav.]), o dabar, matyt, ir lietuvių.

¹²³ Toks prieškirminis $/a/$ alofonas dažniau realizuojamas prieš kirčiuotus lūpinius ilgosios $/u/$ alofonus; realizacijos prieš $/i/$ retesnės.

¹²⁴ Atvirųjų balsių trukmės variacijos koeficientas visada didesnis nei neatvirųjų.

¹²⁵ $[a]$ pailgėjimas prieš kirčiuotą neatvirąjį vokalizmą fiksuojamas ir kitose baltarusiškose tarmėse: pavyzdžiui, Baltarusijos šiaurės vakaruose [Čekman, 1975, 102–167], Pelėsai artimesnėje Naugarduko

Paskutiniame žodyje $k[\alpha]t[\epsilon]s$ pirmojo ir antrojo balsio ilgumų kontrastą aiškiai lemia tik kirtis. Čia panašaus pakilimo segmentų trukmės santykiai 1 : 1,37 (\bar{x}_1 (61÷86 ms) : \bar{x}_2 (85÷114 ms) = 73 ms : 100 ms). Balsių ilgumų skirtumas statistiškai reikšmingas: $t=3,04 > t_{0,99}=2,82$.

Taigi prieškirtinių /a/ alofonų trukmė aiškiai susijusi su kirčiuoto vokalizmo pakilimu bei jo savaimine trukme. Tolesnio kirčiuoto skiemens kokybė čia, matyt, tampa svarbiausias skirtumų kriterijus – apie tai netiesiogiai liudija sporadiški atvirojo balsio pailgėjimo ir prieš poliftongus ar dvigarsius su aukštutiniais balsiais atvejai.

§ 59. Atsižvelgiant į šias atvirųjų balsių ypatybes galima dar kartą palyginti kai kurias aukštesnio pakilimo prieškirtinių balsių trukmės charakteristikas.

Pasirinkta keletas pavyzdžių su prieškirtinėmis $[e, o]$ realizacijomis. Žodžio $\hat{b}[e]d[\acute{u}]$ „bėdų“ prieškirtinis balsis kiek ilgesnis už kirčiuotą (\bar{x}_1 (111÷130 ms) : \bar{x}_2 (99÷121 ms) = 121 ms : 110 ms = 1,1 : 1). Tačiau šis skirtumas nepatikimas ($t=1,68 < t_{0,95}=2,07$).

Antrajame žodyje $\hat{b}[e]d[\grave{u}]$ vns. įn. „bėda“ šis santykis kiek didesnis (\bar{x}_1 (108÷124 ms) : \bar{x}_2 (93÷110 ms) = 116 ms : 101 ms = 1,15 : 1). Tai patvirtina 95% tikimybės kritinę reikšmę šiek tiek viršijantis Studento kriterijus ($t=2,76 > t_{0,95}=2,07$). Matyt, padidėjus kirčiuoto balsio trukmei, kiek pailgėja prieškirtinis balsis ir santykinės trukmės santykiai lieka visiškai menki (1,1 : 1,15 = 1 : 1,05, $t=0,88 < t_{0,95}=2,07$). Tai reiškia, kad tiek pirmajame, tiek antrajame žodyje išlaikoma panaši santykinė prieškirtinio $[e]$ trukmė.

Imant kitus du pavyzdžius dydžiai labai panašūs. Skiriasi tik absoliučiais ilgumais, patikimesniais ar mažiau patikimais skirtumais tarp jų, tačiau santykinės trukmės kontrastas išlieka labai mažas, plg. $\acute{s}p[o]k[\acute{u}]$ „varnėnų“ – \bar{x}_1 (87÷105 ms) : \bar{x}_2 (66÷87 ms) = 96 ms : 76 ms = 1,26 : 1; $t=3,18 > t_{0,99}=2,82$) ir $\acute{s}p[o]k[\grave{u}]$ „varnėnu“ – \bar{x}_1 (85÷109 ms) : \bar{x}_2 (67÷78 ms) = 97 ms : 73 ms = 1,33 : 1; $t=3,98 > t_{0,999}=3,79$).

Abiejų prieškirtinių balsių santykinės trukmės santykiai skiriasi labai nežymiai (1,26 : 1,33 = 1 : 1,06) ir aiškiai nekontrastuoja ($t=0,134 < t_{0,95}=2,07$). Panašios ir kitos minimaliosios poros: $k[o]t[\acute{u}]$ „kotų“ – \bar{x}_1 (78÷103 ms) : \bar{x}_2 (84÷102 ms) = 90 ms : 93 ms = 1 : 1,02; $t=0,36 < t_{0,95}=2,07$) ir $k[o]t[\grave{u}]$ „kotu“¹²⁶ – \bar{x}_1 (83÷108 ms) : \bar{x}_2 (78÷95) = 96 ms : 86 ms = 1,12 : 1; $t=1,29 < t_{0,95}=2,07$). Santykinė $[o]$ trukmė sudaro 0,98 : 1,12 = 1 : 1,14 ($t=0,63 < t_{0,95}=2,07$).

Visais trimis atvejais prieškirtinės (\bar{x}_1 pozicijos) trukmės pasikliaujamieji intervalai beveik visiškai ar visiškai dengiami.

Greičiausiai šia savybe pasižymi ir prieškirtiniai aukštutinių fonemų /i/, u/ alofonai. Tiesa, čia užrašyta tik viena minimalioji pora $s[u]r[\acute{u}]$ „sūrių“ : $s[u]r[\grave{u}]$

šnekte, pavyzdžiui, prieš $[í, ú]$: $c'āđž'ú'$ „sėdi“ 3 a., $kāc'íli$ „pjovė“, $nāc'íla$ „nešiojo“, $l'jž'ú'ú'$ „guli“ 3 a.; $kāmý$ „katinui“, $nāhý$ „koją“, $nčā'ny$ „bitę“, prieš $[é (é), ó]$: $kānē'ina$ „žinoma“, $ahāpóm$ „daržas“, $hāpóx$ „žirniai“ [Burliko; 1987, 61–62].

¹²⁶ Šis žodis šnekte galūninio kirčiavimo.

„sūriū“. Pirmojo žodžio ilgumai \bar{x}_1 (78÷115 ms) : \bar{x}_2 (95÷102 ms) = 96 ms : 99 ms = 1 : 1,03 ($t=0,26 < t_{0,95}=2,07$), antrojo \bar{x}_1 (79÷119 ms) : \bar{x}_2 (80÷97 ms) = 99 ms : 88 ms = 1 : 1,12 ($t=1,06 < t_{0,95}=2,07$). Prieškirtinių [u] santykiniai ilgumai (0,98 : 1,12 = 1 : 1,14) kiek labiau skiriasi nuo absoliučiujų (1 : 1,03). Tačiau šių balsių pasikliaujamieji intervalai visiškai sutampa ir Studento kriterijus gerokai mažesnis už kritinę reikšmę ($t=0,200 < t_{0,95}=2,07$) – taigi pozicijos /-C \bar{V}^u / : /-C \check{V}^u / turi vienodą trukmės išsaugojimo galią.

Panašus rezultatas gaunamas palyginus trukmę žodžiuose $\bar{c}[i.]k[\acute{u}.]$ „tykių“, \bar{x}_1 (49÷60 ms) : \bar{x}_2 (79÷101 ms) = 54 ms : 90 ms = 1 : 1,67, $t=6,26 > t_{0,999}=3,79$ ir $\bar{c}[i.]k[\acute{i}]$ „tyki“, \bar{x}_1 (46÷59 ms) : \bar{x}_2 (65÷77 ms) = 52 ms : 71 ms = 1 : 1,37, $t=4,74 > t_{0,999}=3,79$ (šio žodžio kirčiuotas aukštutinis „trumpasis“ balsis aiškiai ilgesnis už prieškirtinį „ilgąjį“). Prieškirtinių [i] A = 1,04 : 1, S = 1 : 1,22, pasikliaujamieji intervalai sutampa ir Studento kriterijus mažesnis už kritinę reikšmę ($t=0,520 < t_{0,95}=2,07$).

Taigi šnektos prieškirtinių ilgųjų balsių kiekybė vienodai išlaikoma ne tik prieš kirčiuotus trumpųjų, bet ir prieš ilgųjų fonemų alofonus, jei šie alofonai yra aukštutiniai, t. y. prieš /i/, i, u, u/. Reiškinį galima interpretuoti įvairiai.

Prieškirtinių „ilgesniųjų“ balsių distribucija praplečiama pirmiausia dėl to, kad toliau einantys kirčiuoti aukštutiniai ilgieji /i, u/ alofonai čia prilygintini trumpiesiems. Taigi „dvi viršūnių“ kirčio taisyklė išlieka, bet ji plačiau taikoma.

Įmanomas ir kitas aiškinimas. Visi uždarieji (neatvirieji) /i, u, e, o/ alofonai apskritai yra aptrumpėję taip, kad jų trukmė tiek prieš kirčiuotus trumpuosius, tiek prieš kirčiuotus buvusius ilguosius aukštutinius balsius tapusi apylygė. Kitaip tariant, būta pokyčių $\bar{V}^N C \check{V} \rightarrow V^N C \check{V}$ ir $V^N C \bar{V}^u \rightarrow V^N C \check{V}^u$.¹²⁷

Tai netiesiogiai rodytų, kad šnekteje trumpėja tiek nekirčiuoti, tiek kirčiuoti uždarieji balsiai (plg. § 41–42, 6–7 pav).

§ 60. Reikia apžvelgti ir pakomentuoti kai kurias kitas¹²⁸ tolesnio skiemens veikiančių balsių savybes. Iš tirtų ilgųjų fonemų pozicinių sekų matyti, kad prieš skiemenis su dvibalsiais ar mišriaisiais dvigarsiais vartojami trumpesni balsiai, pvz.: $\acute{s}p[o.]k\acute{u}s$ (90÷120 ms) \geq $\acute{s}p[o.]k\acute{u}$ (85÷109 ms) \geq $\acute{s}p[o.]k\acute{i}$. (87÷105 ms) $>$ $\acute{s}p[o.]k\acute{a}\acute{i}$ (70÷90 ms) \geq $\acute{s}p[o.]k\acute{a}\acute{n}$ (72÷86 ms) \geq $\acute{s}p[o.]k\acute{a}.m$ (67÷85 ms), vidurkių santykis (ms) 104 : 97 : 96 : 80 : 79 : 76. Nors šiek tiek liečiasi intervalai, tarp $\acute{s}p[o.]k\acute{u}$. ir $\acute{s}p[o.]k\acute{a}\acute{i}$ balsių esama statistiškai patikimo skirtumo: $t=2,599 > t_{0,95}=2,07$. Kirčiuoto skiemens priegaidė prieškirtiniam balsiui didesnės įtakos, matyt, nedaro. Tai rodytų labai artima paskutinių dviejų balsių vidutinė trukmė ir intervalai.

¹²⁷ Simbolių reikšmės: \bar{V}^N – uždasis (neatvirasis) ilgasis balsis, V^N – uždasis aptrumpėjęs balsis, \bar{V}^u – kirčiuotas aukštutinis ilgasis balsis, \check{V}^u kirčiuotas aukštutinis aptrumpėjęs balsis, \check{V} – kirčiuotas trumpasis balsis. Kirčiuoti \check{V}^u ir \check{V} (i, u tipo trumpieji balsiai) čia skiriasi ne kiekybe, o kokybe.

¹²⁸ Deja, užrašyta nedaug pozicinių variantų, rodančių kirčiuoto skiemens įtaką prieškirtiniam skiemeniui. Todėl apsiribojama tik kai kuriais stebėjimais.

Panaši tendencija išlieka ir sekoje $k[o']tù$ (83÷108 ms) $\geq k[o']tù$. (78÷103 ms) $\geq k[o']tùs$ (69÷92 ms) $\geq k[o.]taí$ (66÷85 ms) $\geq k[o.]tám$ (55÷76 ms) $\geq k[o.]tañ$ (52÷78 ms) $\geq k[o.]t'o.sà$ (47÷76 ms), vidurkių santykis (ms) 96 : 91 : 81 : 76 : 65 : 65 : 62. Tik čia pateikiami dydžiai mažėja ne šuoliškai, o laipsniškai. Galima tik konstatuoti, kad prieškirčiai balsiai geriau išlaikomi prieš kirčiuotus trumpuosius ar aukštutinius ilguosius balsius. Trumpesnieji variantai, einantys prieš kirčiuotus dvibalsius ar mišriuosius dvigarsius, už juos yra tik šiek tiek trumpesni – pasikliaujamieji intervalai liečiasi ir persipina¹²⁹.

Čia pateikiama ir antrojo prieškirčio skiemens balsio trukmė. Ji yra mažesnė negu pirmajame prieškirčiame skiemenyje¹³⁰. Gali būti, kad tiesioginio poveikio balsių kiekybei turi atstumas iki kirčiuoto skiemens, dar plg. $b[ɛ]dà$ (117÷130 ms) $\geq b[ɛ]dù$. (111÷130 ms) $\geq b[ɛ]dù$ (108÷124 ms) $\geq b[ɛ]dàs$ (99÷116 ms) $\geq b[ɛ]dò.s$. (89÷111 ms) $> b[ɛ.]da'vó.ɣo$ (82÷93 ms), vidurkių santykis (ms) 124 : 121 : 116 : 108 : 100 : 88.

Prieš trumpą kirčiuotą $[à]$ bent jau neaukštutiniai $[ɛ', o']$ išlaiko maždaug panašią kiekybę kaip ir prieš kirčiuotus aukštutinius balsius. Tiesa, nelengva nustatyti, prieš kurį jį dėsningai ilgesni¹³¹. Didesnis atotrūkis susidaro tarp pirmojo ir antrojo prieškirčio skiemens balsio trukmės: jis yra statistiškai patikimas, lyginant paskutinius pavyzdžių serijos narius $b[ɛ.]dò.s.$: $b[ɛ.]da'vó.ɣo$ ($t=2,25 > t_{0,95}=2,07$).

Turima keletas pavyzdžių, kurie leidžia apytikriai nustatyti kirčiuoto atvirojo $[á]$ įtaką prieškirčiai trukmei (šioje pozicijoje visi prieškirčiai balsiai esti gerokai trumpesni, o $/i/$, $/u/$ alofonai greitakalbėje rišioje kalboje gali prarasti net įtempimą), plg. trinares priešpriešas: $k[u.]šńís$ (57÷71 ms) $> k[u.]šńæ'lùs$ (39÷56 ms) $\geq k[u.]šńá.lis.$ (34÷53 ms), vidurkių santykis (ms) 64 : 48 : 44; $ž[u.]šís$ (62÷83 ms) $\geq ž[u.]še'làs$ (56÷74 ms) $\geq ž[u.]šá.lęs$ (51÷63 ms), vidurkių santykis (ms) 73 : 65 : 57; dar plg. $l[u.]pæ'làs$ (58÷73 ms) $\geq l[u.]pá.lę$ (45÷65 ms), vidurkių santykis 66 : 55 ms.

Čia balsis $[u.]$ prieš kirčiuotą atvirą alofoną trume panašus į antrojo prieškirčio skiemens balsį. Šiose abiejose pozicijose eina bene trumpiausi prieškirčių ilgųjų fonemų variantai. Jų trukmė patikimų tarpusavio skirtumų nerodo.¹³² Galbūt prieš kirčiuotą $[á]$ praradamas kiekybę, aukštutinis balsis sustiprina savaiminės trukmės kontrastą. Tačiau kai šalia eina to paties pakilimo balsis, kontrasto principas

¹²⁹ Todėl ilgumo ar pusilgumo žymėjimas čia sutartinis: ilgieji balsiai žymimi tik pozicijose $-C\tilde{V}^u$ ar $-C\tilde{V}$, likusiose prieškirčinėse – pusilgiai.

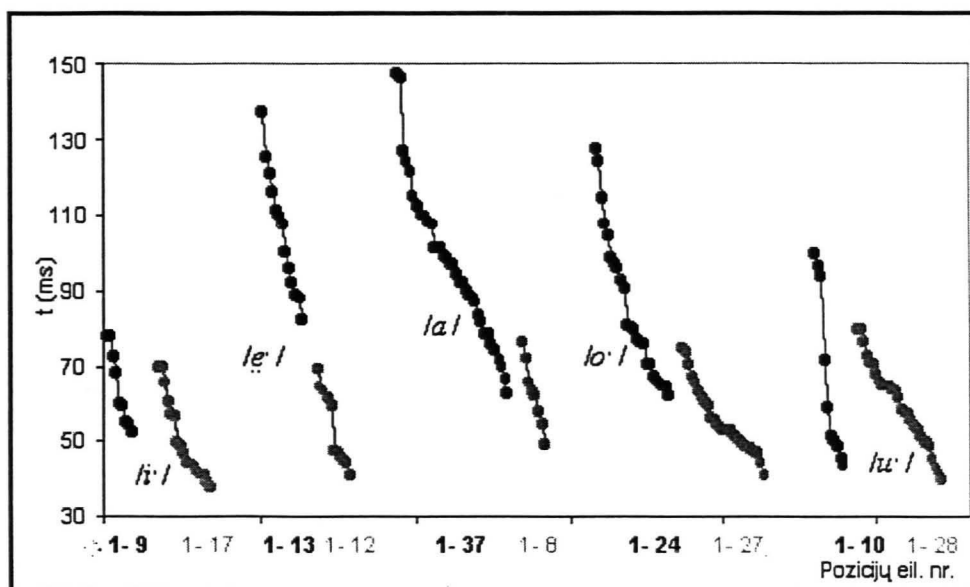
¹³⁰ Tiesa, rišioje kalboje antrajame prieškirčiame skiemenyje neretai girdimas šalutinis kirtis, susidarantis dėl chorėjinio ritmo, nors jis balsio gali ir nepailginti.

¹³¹ Šis pavyzdys lyg ir rodytų, kad prieš $[à]$, tačiau kitaip trukmė išsidėsto žodžiuose $d[o']dù$ (116÷139 ms) $\geq d[o']dà$ (100÷129 ms) $\geq d[o']dàs$ (98÷117 ms), vidurkių santykis (ms) 127 : 114 : 108. Sunku būtų išsiaiškinti, kokią įtaką kiekybei daro ir kirčiuoto trumpo skiemens uždaramas ar atvirumas – yra gana įvairių variantų.

¹³² Tą patį patvirtina ir ie , uo trukmė: poliftongai tiesiogiai prieš $[á]$ praranda didžiąją dalį kiekybės ir savo trukme artimi antrojo prieškirčio skiemens poliftongams (žr. § 74).

nesuveikia ir prieškirtinis balsis išlieka ilgesnis, plg. *k[u.]šn̄is* : *k[u.]šn̄ā.lis* bei *ž[u.]šis* : *ž[u.]šā.lęs*.

§ 61. Pokirtinėje žodžio galo pozicijoje šnektos atstovai ištaria trumpus balsius. Visiškai trumpi garsai čia atstovauja ir ilgosioms fonemoms. Sugrupavus turimus prieškirtinių ir pokirtinių balsių ilgumus mažėjančia tvarka (žr. 13 pav.¹³³), pokirtinių balsių diapazonai išsidėsto maždaug vienu lygiu (40–70 ms), o prieškirtinių – gali būti gerokai didesni ir priklausyti nuo balsių pakilimo. Prieškirtinių balsių diapazonus labai išplečia poziciniai variantai – nuo ilgiausių, einančių prieš kirčiuotą trumpą galinį skiemenį, iki trumpiausių – prieš kirčiuotą ilgą skiemenį ar antrajame prieškirtiniame skiemenyje.

13 pav. Prieškirtinių (●) ir pokirtinių žodžio galo (●) alofonų trukmės vidurkiai.

Iš viso tirtos 248 pozicijos. Apačioje nurodytas atskirų pozicijų kiekis ir jų eiliškumas pagal trukmę (pvz., /i:/ 1–9 ir t. t.). Kiekvienos pozicijos imties tūris $n = 12$

Aukštutiniai balsiai [i, u] dėl mažos savaiminės trukmės panašūs tiek prieškirtinėje, tiek pokirtinėje pozicijoje. Jie gali nekontrastuoti net šiaip potencialiais skirtumais pasižyminčiose $[-C\check{V}] : [\check{V}C - (C)]$ pozicijose (žr. § 52). Schemoje prieškirtinių ir pokirtinių ilgumų diapazonai beveik ištisai dengiami. Šių pozicijų trukmės kontrastas yra labai mažas ir išreiškiamas svyruojančiais santykiais nuo 0,94 : 1 iki 1,33 : 1.

Šią ypatybę matome palyginę labai trumpą prieškirtinį bei pokirtinį balsį [i] žodžiuose $\check{c}[i.]k\acute{a}.u\acute{s}es$ „tykiausias“ (25÷40 ms) bei $v\acute{a}.\check{c}[i.]$ „Vacį“ (35÷43 ms). Jų

¹³³ Į šią ilgumų schemą palyginimui įtraukti ir /a/ alofonai, kadangi, kaip minėta § 55–56, jų ilgumai turi daug pozicinių variantų, pavyzdžiui, prieš kirčiuotus aukštutinius balsius jie gali būti gerokai didesni. Visi trumpųjų nekirčiuotų balsių ilgumai pavaizduoti 11 pav.

vidurkiai (33 : 39 ms)¹³⁴ sudaro santykį 0,84 : 1, kuris nėra patikimas ($t=1,75 < t_{0,95}=2,07$), dar plg. mažos trukmės balsį [u.] žodžiuose *k[u.]šná.lis* „kašnelis“ (34÷53 ms) : *lášk[u.]* „lova“ (35÷49 ms), vidurkių santykis 44 : 42 ms = 1,05 : 1 ($t=0,32 < t_{0,95}=2,07$).

Neaukštutiniai /e/, o/ alofonai /-C^U/ : / $\sqrt{C} - (C)$ / pozicijose jau aiškiai skiriasi ir sudaro trukmės santykius nuo 1,89 : 1 iki 2,24 : 1 (plg. § 53). Schema rodo, kad /o/ alofonų prieškirtinių ir pokirtinių ilgumų intervalai labai mažai liečiasi, o /e/ yra net šiek tiek atitrūkę. Gali būti, kad ir trumpiausios prieškirtiniai variantai kiek ilgesni už galūninius¹³⁵.

Sugretinus atitinkamus ilgumus pozicijose *l[ε.]lė.s* „lėlės“ (72÷93 ms) ir *ká.l[ε.]* „kālė“ (50÷71 ms) gaunami nesuskirtantys pasikliaujamieji intervalai, 99% tikimybės kritinę reikšmę viršijantis Studento kriterijus ($t=3,19 > t_{0,95}=2,82$) bei absoliučiujų vidurkių (82 : 60 ms) santykis 1,37 : 1. Panašūs rezultatai ir palyginus [o.] variantus. Skirtumus galima laikyti patikimais: *k[o.]tan* „kotan“ (52÷78 ms) : *špō.k[o.]* „varnėno“ (40÷47 ms), vidurkių santykis 65 : 49 ms = 1,33 : 1 ($t=2,33 > t_{0,95}(95\%) = 2,07$).

Kaip minėta, trumposios /a/ variantai, prieškirtinėje /-C^U/ pozicijoje gali gerokai pailgėti ir patikimai kontrastuoti trumpiausiems tos pačios klasės pokirtiniams [a] santykiu nuo 1,44 : 1 iki 2,03 : 1 (plg. § 54). Šios savybės jie nepraranda ir tada, kai prieškirtiniam pailgėjimui jokių sąlygų nesudaro, plg., *[α]pāks* „apaks“ (64÷84 ms) : *kā.p[α]* „kepa“ (54÷69 ms). Tiesa, šie skirtumai mažesni (vidurkių santykis 74 : 62 ms = 1,19 : 1) ir Studento kriterijus 95% tikimybe kritinę reikšmę prašoka nežymiai ($t=2,19 > t_{0,95}=2,07$).

Taigi neaukštutiniai balsiai yra mažiausios trukmės būtent pokirtinėje galinio skiemens pozicijoje.

§ 62. Nė viena iš patikrintų minimaliųjų porų nedavė patikimesnių kiekybės skirtumų tarp pokirtinių atvirosios ir uždarnosios galūnės balsių, plg. *bá.lt[α]* „bálta“ (43÷61 ms) : *bá.lt[α]s* „báltas“ (38÷61 ms), A = 1,06 : 1, S = 1,04 : 1 ($t=0,42 < t_{0,95}=2,07$), *tė.t[ε]* „tėtė“ (56÷69 ms) : *tė.t[ε]s* „tėtės“ (57÷72 ms), A = 1 : 1,05, S = 1 : 1 ($t=0,52 < t_{0,95}=2,07$), *dė.d[ε]* „dėdė“ (63÷76 ms) : *dė.d[ε]s* „dėtės“ (52÷69 ms), A = 1,15 : 1, S = 1,17 : 1 ($t=1,78 < t_{0,95}=2,07$). Vidurkių santykiai gana fakultatyvūs (vieni rodo nedidelę atvirosios, kiti – uždarnosios skiemens persvarą) ir statistiniu požiūriu visiškai nereikšmingi. Šia savybe nekirčiuoti galūnės balsiai greičiausiai nesiskiria nuo analogiškos pozicijos kirčiuotųjų (plg. § 36).

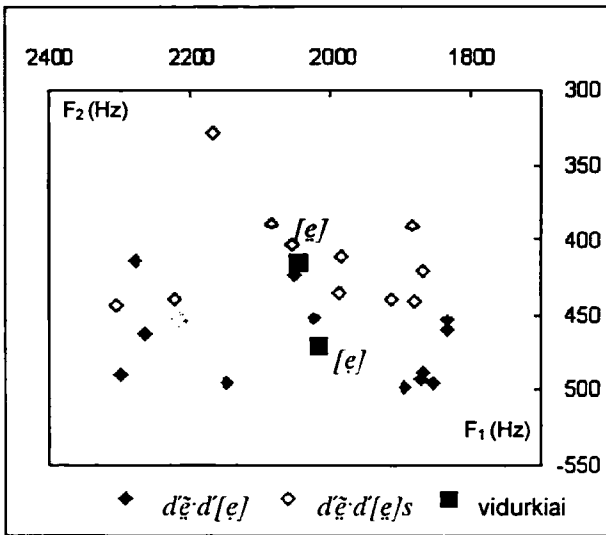
Iš kokybinių ypatumų minėtini galūniniai /e/ variantai.

Atvirajame skiemenyje ištiriamas balsis [e] aiškiai atviresnis negu uždarajame (plg. [Garšva, 2002a, 568; Trumpa, 2003, 65]). Jis gali eiti po minkštų priebalsių,

¹³⁴ Kai kurie pavyzdžiai, norint patikslinti tam tikras pozicijas, įrašyti vėlesniu laiku, todėl tam tikrų pozicijų trukmė bendroje diagramose gali ir neatsispindėti.

¹³⁵ Ši teiginį susilpnina tai, kad eksperimentui nėra užrašyta trumpiausių variantų prieš kirčiuotą atvirąjį [á.].

dažniau palatalinių dantinių *t', d'* (po gomurinių minkštųjų bei kietų *l, r, š, ž* aukštesnis pakilimas ir didesnis įtempimas paprastai išlieka, pvz., *riškę, kalgę, dargę*, nors ir čia įmanomi variantai su *[e]*).

14 pav. Atvirojo ir uždarojo galinio skiemens *[e]* alofonų spektrai

14 pav. pateikiama žodžių *dėd[e]* ir *dėd[e]s* galinių balsių spektro taškinė diagrama. Pakilimo skirtumus rodo pirmųjų formančių vidurkiai (*[e]* $F_1 = 470$ Hz, *[e]* $F_1 = 415$ Hz). Be to, jie atsispindi kompaktiškumo (plg. $C = 795$ ir 777) indeksuose. Atviros galūnės *[e]* tariamas šiek tiek užpakalesnis ir mažiau įtemptas (plg. šio balsio ir *[e]* tonalumo bei įtempimo indeksus ($T = 467$ ir 537 , $\dot{T} = 992$ ir 1065). Kitose pozicijose, tiek kirčiuotose, tiek nekirčiuotose, *[e]* alofonai yra uždaresni ir varijuoja daugiau pagal tarimo eilę (daugiau apie

tai kalbama balsių kiekybės apraše, § 112, 114).

§ 63. Patys trumpiausi, palyginti su kitais balsiais, pokirtiniuose žodžio galo skiemenyse esti aukštutinių ilgųjų */i, u/* alofonai. Tai patvirtina absoliučiuųjų ir ypač santykinių dydžių matavimai. Visiškai mažą jų trukmę liudija tai, kad jie čia gali būti trumpesni už visų likusių fonemų alofonus. Balsiai *[i, u]* išlieka aukščiausio pakilimo, *[a]* – žemiausio. Pagal savaiminės prozodijos dėsnius (trukmė susijusi su liežuvio pakilimo laipsniu, plg. [Pakerys, 1982, 43 ir lit.]) jie gali susidaryti pagal trukmę didėjančių galūnės alofonų seką $[i, u \leq i, u, e, o \leq \alpha]$ ¹³⁶, plg. *špōk[u]* : *špōk[u]* : *špōk[o]* : *špōk[α]s* balsiai sudaro santykius $1 : 1,07 : 1,33 : 1,36$; pasikliaujamieji intervalai $37 \div 52$ ms : $42 \div 54$ ms : $55 \div 65$ ms : $51 \div 71$ ms (žr. § 33).

Neretai įmanomas statistiškai reikšmingas $[u : \alpha]$ ($[i : \alpha]$) absoliučiu dydžių skirtumas. Kadangi prieš aukštutinius balsius tariami didžiausios trukmės kirčiuotų ilgųjų balsių variantai, itin maža jų trukmė dar labiau pabrėžiama, t. y. santykiniai dydžiai dar labiau skiriasi.

Pavyzdžiui, žodžiuose *pūk[u]* „pūką“ ($37 \div 49$ ms) : *pūk[α]s* „pūkas“ ($56 \div 74$ ms) skirtingo pakilimo galūnės balsių ilgumų intervalai nesusikerta, absoliučiosios trukmės vidurkiai ($43 : 65$ ms) sudaro santykį $1 : 1,5$. Skirtumas tarp abiejų ilgumų serijų reikšmingas: Studento kriterijus viršija kritinę reikšmę ($t = 4,339 > t_{0,999} = 3,79$). Atitinkamų žodžių kirčiuotų balsių vidurkiai lygūs $89 : 79$ ms. Iš šių padalinus galūnių ilgumų vidurkius gaunamas gana didelis santykinės trukmės santykis $0,48 : 0,82 = 1 : 1,7$.

¹³⁶ $[i, u] : [i, u, e, o]$ trukmė apžvelgiama atskirai (žr. § 64–65, kadangi svarbu patikrinti, ar santykiai tarp šių balsių nerodo kiekybinės ir kokybinės diferencinių požymių neutralizacijos).

Šią tendenciją atspindi ir kitos poros, plg.: *šė·k[u.]* „šėką“ (34÷51 ms) : *šė·k[α]s* „šėkas“ (54÷69 ms), $t=3,72 > t_{0,995}=3,19$ (A = 1 : 1,67, S = 1 : 1,78), *žė·dn[u.]* „joki“ (47÷66 ms) : *žė·dn[α]s* „joks“ (62÷77 ms), $t=2,44 > t_{0,95}=2,07$ (A=1 : 1,25, S=1 : 1,41), *špō·k[u.]* „varnėna“ (37÷52 ms) : *špō·k[α]s* „varnėnas“ (51÷70 ms), $t=2,88 > t_{0,99}=2,82$ (A=1 : 1,36, S=1 : 1,46), *kó·t[u.]* „kota“ (50÷58 ms) : *kó·t[α]s* „kotas“ (59÷76 ms), $t=3,07 > t_{0,99}=2,82$ (A=1 : 1,26, S = 1 : 1,36).

Net jei pasikliaujamieji intervalai vienas kitą dengia, o tarp galūnės balsių nėra patikimų absoliučiosios trukmės skirtumų, vis tiek didesnius santykinų ilgumų vidurkius turi atvirasis balsis, plg.: *rā·t[u.]* „retą“ (34÷45 ms) : *rā·t[α]s* „retas“ (43÷62 ms), $t=1,3 < t_{0,95}=2,07$ (A = 1 : 1,2, S=1 : 1,28), *kūpst[u.]* (51÷63 ms) : *kūpst[α]s* (52÷71 ms), $t=0,85 < t_{0,95}=2,07$ (A = 1 : 1,07, S = 1 : 1,12). Šia ypatybe, susijusia su pokirtinių balsių pakilimu, padidėja kirčiuotų ir nekirčiuotų (pokirtinių) balsių kontrastas.

f) Nekirčiuotų balsių fonologinis kontrastas

§ 64. Anksčiau nustatyta (plg. § 45–47), kad fonologinį kiekybės kontrastą kirčiuotoje (stipriojoje) pozicijoje rodo nevienodi požymiai: tarp uždaryjū balsių jį daugiausia palaiko kokybė (nevienodas pakilimas, įtempimas), tarp atvirųjų – kiekybė (trukmė) ir kokybė.

Todėl mažai tikėtina, kad ir nekirčiuotuose skiemenyse priešprieša tarp /i/ ir /i/, /u/ ir /u/ alofonų bus realizuota grynaisiais kiekybiniais (trukmės) skirtumais.

Spręstinas klausimas, ar šis kontrastas nėra apskritai neutralizuojamas, t. y. ar /i/, /u/ silpnojoje pozicijoje neatstovauja [i], [u].

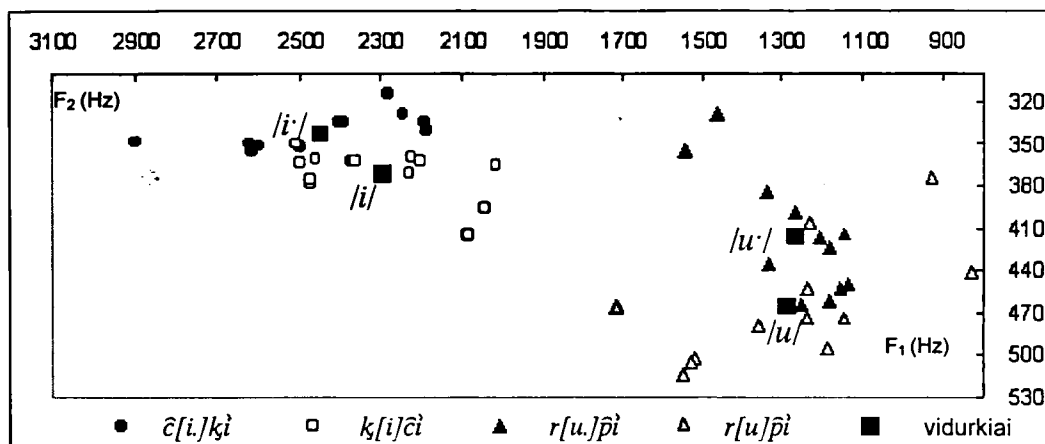
Ši priešprieša kartais silpnėja greito tempo (*allegro* stiliaus) kalboje – plg. § 25 pateikiamus pavyzdžius. Vis dėlto minimaliųjų porų analizė rodo, kad šie balsiai pagal kokybinius požymius skiriami.

Tirta pora *r[u.]p̃i* „rūp̃i“ : *r[u]p̃i* „rup̃i“ su galima prieširtinių /u/ bei /u/ priešprieša. Pirmojo žodžio /u/ alofonas kiek trumpesnis už /u/ realizaciją (trukmės vidurkiai – 70 ir 78 ms). Tačiau šis skirtumas greičiausiai atsitiktinis, kadangi pakankamai aiškiai susikerta pasikliaujamieji trukmės intervalai (plg. 62÷77 ms ir 72÷85 ms). Be to, skirtumo patikimumą paneigia ir maža Studento kriterijaus reikšmė: $t=1,97 < t_{0,95}=2,07$. Pirmajame žodyje ilgesnio esama kirčiuoto balsio, todėl [u.] ir [u] trukmės proporcijas čia geriau atspindi santykinė trukmė (S = 1 : 1,01, plg. A=1 : 1,11).

Tikrumo dėlei patikrinta dar vienos poros, tiesa, ne minimaliosios, garsų trukmė: *č[i.]k̃i* „tyki“ (46÷59 ms) : *k̃[i]č̃i* „kiti“ (47÷56 ms). Ir čia turimi trukmės požiūriu beveik tapatūs garsai. Tai patvirtina ir susilieję intervalai, ir artimas nuliui Studento kriterijus ($t=0,21 < t_{0,95}=2,07$). Tiesa, menkas santykinės trukmės santykis, lyginant su

absoliučiosios, čia „persisveria“ trumpojo balsio naudai (plg., $A=1,02 : 1$ ir $S=1 : 1,07$).

Nei pirmojoje, nei antrojoje poroje kiekybinė priešprieša plačiąja prasme nėra neutralizuojama, kadangi čia prieškirtiniame skiemenyje aiškiai girdimi kokybiškai netapatūs garsai. Tai rodo šių balsių spektrai (žr. 15 pav.).

15 pav. Prieškirtinių /i:/ ir /i/, /u:/ ir /u/ alofonų spektrai

Matyt, didesnius akustinius skirtumus čia nulemia pakilimas (uždarumas). Abiem atvejais gaunami mažesni /i:/ ir /u:/ alofonų F_1 vidurkiai bei kompaktiškumo indeksai, plg. nelūpinių /i:/ $F_1 = 342$ Hz, $C = 739$, ir /i/ $F_1 = 372$ Hz, $C = 753$, lūpinių /u:/ $F_1 = 415$ Hz, $C = 824$, ir /u/ $F_1 = 465$ Hz, $C = 841$. Kaip ir kirčiuotoje pozicijoje (plg. § 45, 8-pav.), nelūpinės /i:/ atstovas yra priešakesnis bei šiek tiek įtemptesnis už /i/ alofoną (tai rodytų antrųjų formančių reikšmės ir įtempimo indeksai: /i:/ $F_2 = 2451$ Hz, $\text{it} = 1630$ ir /i/ $F_2 = 2297$ Hz, $\text{it} = 1616$). Lūpiniams šie rodikliai greičiausiai nėra tokie svarbūs: /u:/ $F_2 = 1267$ Hz, $\text{it} = 419$ ir /u/ $F_2 = 1288$ Hz, $\text{it} = 702$ ¹³⁷.

Toks akustinių požymių išsidėstymas tik patvirtina, kad /i:/ : /i/, /u:/ : /u/ kiekybinius skirtumus palaikantys diferenciniai požymiai 'įtemptasis'–'neįtemptasis' prieškirtinėje pozicijoje nėra neutralizuojami. Tiesa, reikėtų patikslinti, kad fonologinis įtempimas čia nėra tiesiogiai siejamas su konkrečiais fiziniais įtempimo rodikliais (juos išreiškiančius indeksus, kaip matyti, lūpiniai ir nelūpiniai balsiai gali turėti priešingus). Iš tikrųjų kalbama apie audiciškai suvokiamus skirtumus, kuriuos lemia artikuliacinių ir akustinių požymių visuma: aukštesnė liežuvio padėtis (uždarumas), didesnis formančių nutolimas nuo spektro centro ir kt¹³⁸.

§ 65. Nors /i/, u/ variantai pokirtinėje žodžio gale paprastai būna trumpesni už /i/, u/, kiekybinis fonologinis kontrastas taip pat nėra neutralizuojamas – jį palaiko nevienodi balsių kokybiniai požymiai.

¹³⁷ Priešingą įtempimo indeksą čia greičiausiai nulemia kalbėtojų balso tembras ir trečiųjų formančių reikšmės (/u:/ $F_3 = 2400$ Hz ir /u/ $F_3 = 2045$ Hz).

¹³⁸ Todėl šiuo atveju čia gal būtų tikslesni balsių skirtumus apibūdinantys terminai decentralizuotasis ir centralizuotasis (plg. [Pakerys 1982, 95]).

Pavyzdžiui, minimaliojoje poroje *lá.uk̑[i]* „lauk̑“ : *lá.uk̑[i]* „lauki“ turimi iš dalies susikertantys galinių ilgumų pasikliaujamieji intervalai – 37÷45 ms ir 42÷54 ms. Tarp jų nėra patikimo skirtumo ($t=1,997 < t_{0,95}=2,07$), vis dėlto /i/ alofono vidurkio esama mažesnio už /i/, plg. 41 ms ir 48 ms. Absoliučiosios ir santykinės trukmės santykiai labai panašūs: A = 1 : 1,17, S = 1 : 1,15.

Kiek aiškiau atitolusi aukštutinio [i] ir neaukštutinio [e] trukmė (žodyje *lá.uk̑[e]* „lauk̑“; galinio balsio trukmės pasikliaujamasis intervalas – 46÷56 ms). Čia vidurkių atotrūkis, lyginant su pirmąja pora, padidėjęs vos 1 ms, bet jį paryškina antrojo priešpriešos nario santykiniai skirtumai (plg., A = 41 ms ir 49 ms = 1 : 1,2; S = 1 : 1,25). Rezultatas jau statistiškai reikšmingas: $t=3,57 > t_{0,995}=3,19^{139}$. Jau vien remiantis vidurkais ir pasikliaujamaisiais intervalais, galima spėti, kad labai artimi yra pokirtiniai /i/ ir /e/ alofonai. Jų serijos rodo itin mažą skirtumų tikimybę: $t=0,34 < t_{0,95}=2,07$.

Papildomai skaičiuotos lūpinių balsių priešpriešos žodžiuose *gùd[u]* „gud̑“ : *gùd[u]* „gudui“ : *gùd[o]* „gudo“. 95% pasikliaujamieji intervalai išsidėsto taip: 56÷65 ms, 65÷75 ms, 65÷84 ms (aiškiau išsiskiria trumpesnio aukštutinio [u] intervalas). Dėsniai didėja absoliučios bei santykinės reikšmės: A = 61 ms : 70 ms : 75 ms = 1 : 1,15 : 1,23; S = 1 : 1,23 : 1,27. Tai, kad aukštutinis alofonas yra trumpiausias, patvirtina ir vertinimas Studento kriterijumi: ilgumų skirtumai patikimi, palyginti tiek su [u] ($t=3,29 > t_{0,995}=3,19$), tiek su [o] ($t=2,86 > t_{0,99}=2,82$). Tuo tarpu pozicinių /u/ bei /o/ variantai savo ilgumais vėlgi ypač artimi (statistinis vertinimas: $t=0,911 < t_{0,95}=2,07$).

Taigi pokirtinėje žodžio galo pozicijoje balsiai visiškai sutrumpėja. Trukmės modelyje $[i, u. \leq i, u, e, o \leq \alpha]$ susipynę skirtingų kiekybinių klasių fonemų atstovai, o jų eiliškumas susijęs su pakilimu. Tačiau trukmė, kaip anksčiau konstatuota (plg. § 44–45), neatvirosioms balsinėms fonemoms net ir kirčiuotoje pozicijoje ne visada relevantiška.

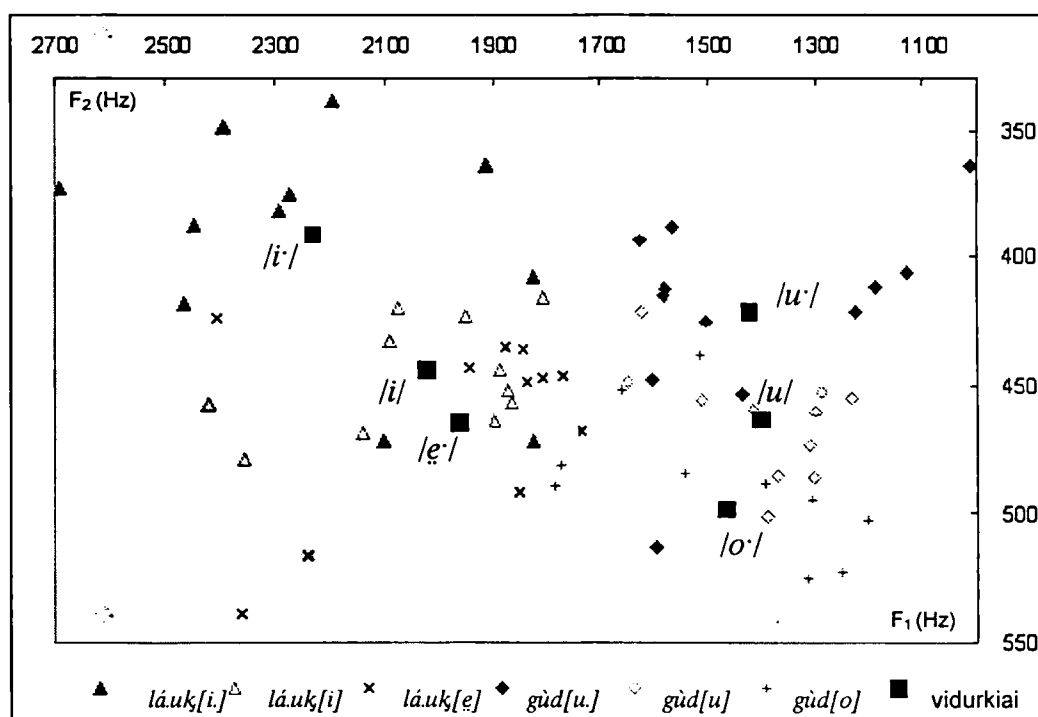
Spektrinių charakteristikų palyginimas (žr. 4 lent., 16 pav.¹⁴⁰) rodo, kad /i/ bei /u/ alofonai galūnėse išlaiko aukštesnį pakilimą (didesnį uždaramą), lyginant su /i/, /u/ alofonais. Tai aiškiai leidžia skirti formas *lá.uk̑[i]* : *lá.uk̑[i]* bei *gùd[u]* : *gùd[u]*.

¹³⁹ Neigiamą pirmąjį ir teigiamą antrąjį čia greičiausiai nulėmė nevienodi trukmės variacijos koeficientai (v): /i/ alofono = 6%, /i/ = 10%, /e/ = 5%.

¹⁴⁰ Palyginimui čia pateikiami /e/, /o/ alofonų spektriniai duomenys bei jų vertinimas.

4 lent. Pokirtinių galinio skiemens /iː/, /i/, /eː/ bei /uː/, /u/, /oː/ alofonų kokybiniai indeksai¹⁴¹

V	F ₁	F ₂	F ₃	C	b	T	īt
[iː]	390	2230	3040	762	106	623	1385
[i]	440	2020	2970	787	106	491	1041
[eː]	460	1960	3050	792	106	442	1058
[uː]	420	1420	2290	815	109	321	369
[u]	460	1400	2160	831	109	291	478
[oː]	500	1460	2130	838	109	305	408

16 pav. Pokirtinių galinio skiemens /iː/, /i/, /eː/ bei /uː/, /u/, /oː/ alofonų spektrai

Balsių [iː] ir [uː] pirmųjų formančių vidurkiai, lyginant su [i], [eː] bei [u], [o], gerokai mažesni. Jiems būdingos mažiausios kompaktiškumo indeksų reikšmės. Be to, balsis [iː] yra pats priešakiausias (didžiausio tonalumo laipsnio) ir įtempčiausias. Šių inherentinių požymių derinio pakanka kontrastui palaikyti.

Klausantis galūnėse tariamų įtemptųjų (decentralizuotų) [iː], [uː] susidaro įspūdis, kad jie kiek ilgesni už neįtemptųjų koreliatų atstovus. Manytina, kad ši akustinė iliuzija turi fonologinį pamatą (pvz., bendrinėje kalboje [Pakerys, 1995, 30] ir tarmėse kiekybinių priešpriešų nariai diferencijuojami pagal trukmės ir įtempimo požymius; abu jie svarbūs tiek atviriesiems, tiek uždariesiems balsiams¹⁴²).

¹⁴¹ Simbolių reikšmės žr. 101 išn.

¹⁴² Tiesa, jų reikšmė suvokimui nevienoda: audiciniaus eksperimentais įrodyta, kad bendrinės kalbos atvirųjų balsių kiekybei skirti svarbesnė trukmė, neatvirųjų – kokybė (plg. [Pakerys, 1982, 96–103]).

Interepretuoti [i], [u] kaip pusilgius ar net ilguosius¹⁴³ galima tada, kai kiekybiniai skirtumai palaikomi šių abiejų požymių (kurie lyg ir gana gerai išsaugomi pietų aukštaičiams priklausančiose šnektose).

Tačiau, kaip minėta § 49, periferinės Pelesės šnektos vokalizmo kiekybė nevienalytė – vienodai taikyti dvinario trukmės ir įtempimo požymio atviriesiems ir neatviriesiems balsiams beveik nebeįmanoma. Neatvirieji (aukštutiniai) balsiai kiekybiškai gali būti diferencijuotini remiantis tik kokybiniais skirtumais, kurie yra išlaikomi tiek stipriosiose, tiek silpnosiose pozicijose (plg. § 45 ir 64). Jie net patvaresni už santykius, paremtus grynąja kiekybe (pavyzdžiui, atvirųjų balsių alofonai silpnosiose pozicijose nekontrastuoja), ir leidžia kiekybinei sistemai funkcionuoti – tik kiek kita forma.

Dalies vokalizmo elementų neskyrimas pagal trukmę dar nereiškia visiško kiekybinių opozicijų sunykimo – defonologizacijos. Dar prieš šią fazę vyksta savotiška diferencinių požymių pertvarka – refonologizacija¹⁴⁴, t. y. kiekybinė priešprieša išlaikoma, bet santykiai tarp jos narių formuojami nauju pagrindu: tiktų R. Jakobsono (plg. [Jakobson, 1985, 119]) formulė $A : B > A_1 : B_1$, kurioje simboliais $A : B$ žymėtiną ankstesnę aukštutinių priešpriešą pagal dvinarius diferencinius požymius 'ilgasis'-'įtemptasis' : 'trumpasis'-'neįtemptasis' dabar baigia išstumti priešprieša pagal kokybinius požymius 'įtemptasis' : 'neįtemptasis' ($A_1 : B_1$).

Matyt, tokia kiekybinė sistema kaip tik dėl santykių nevienalytiškumo (žemesnio balsių priešprieša teberemiama kiekybinių ir kokybinių požymių, plg. § 47) nėra labai stabili ir gana lengvai gali patirti naują mutaciją, šįkart defonologizaciją: $A_1 : B_1 > A_2 = B_2$. Pavyzdžiui, sporadiškas trumpųjų [i, u] „pailgėjimas“ (t. y. didesnis įtempimas) liudija, kad ir fonemų skyrimas pagal diferencinius požymius 'įtemptasis' : 'neįtemptasis' palengva silpsta¹⁴⁵.

§ 66. Toliau apžvelgiant pokirtinę kiekybę išaiškėja ir kitų, žemesnio pakilimo balsiams būdingų, ypatybių: /i/, /u/ bei visiškai sutrumpėję /eː/, /oː/ alofonai galiniuose skiemenyse turi ne tik trukmės, bet ir kokybės panašumų. Jų spektrų sritys vienais atvejais gali viena kitą gali šiek tiek dengti, kitais – visiškai susiliesti, o spektrų vidurkiai neretai išlieka gana artimi. Dėl to analizuojant minimaliąsias poras, besibaigiančias pokirtiniais /i/ : /eː/, /u/ : /oː/ alofonais, nelengva rasti jas skiriančių kriterijų.

¹⁴³ Tokios šių nekirčiuotų balsių traktavimo ir transkripcijos tradicijos esama pietų aukštaičių periferinių šnektų tekstuose ir aprašuose (plg., [Šukys, 1960, 179; Zinkevičius, 1966, 70, žemėl. 28–33; LKT, 400–402; LTT, 48–86] ir kt.)

¹⁴⁴ Arba transfonologizacija [Žuravlev, 1986, 149–155].

¹⁴⁵ Tai atitinka § 49 aprašytus santykių pokyčius tarp kiekybinių modelių: $\bar{V}_1 : V_1(1) > \bar{V}_2 : V_1(2) > \bar{V}_2 = V_2(3)$.

Pavyzdžiui, anksčiau analizuotų porų *lá.uk̥[i] : lá.uk̥[e]* ir *gùd[u] : gùd[o]* galinių ilgumų santykiai gana menki, plg. $A = 1 : 1,03$, $S = 1 : 1,08$ bei $A = 1 : 1,07$, $S = 1 : 1,03$. Jie, kaip minėta § 65, statistiškai nepatikimi¹⁴⁶.

Iš taškinėje diagramoje (16 pav.) ir 4 lent. pavaizduotų spektro reikšmių vidurkių bei jų vertinimo lyg ir aiškėja, kad galūniniai *[i]*, *[u]* gali būti kiek aukštesnio pakilimo už *[e]*, *[o]* (balsis *[i]* – dar ir šiek tiek priešakesnis už ilgosios fonemos /e/ alofoną). Šią ypatybę atspindi pirmiesiems būdingos žemesnės F_1 reikšmės ir mažesni kompaktiškumo indeksai.

Kiek ryškiau skiriasi lūpiniai balsiai, plg., *[u]* $F_1 = 463$ Hz, $C = 831$, *[o]* $F_1 = 498$ Hz, $C = 838$. Nelūpinių variantų skirtumai (ypač pirmosios formantės) mažesni, plg., *[i]* $F_1 = 444$ Hz, $C = 787$, *[e]* $F_1 = 456$ Hz, $C = 792$. Jeigu panašus balsių formančių išsidėstymas spektre būtų stabilus ir kitose porose, trumpiausius pokirtinius /e/, /o/ alofonus iš tiesų galima būtų žymėti grafemomis *[i]*, *[u]*, parodant, kad jie yra atviresni už trumpuosius balsius *[i]*, *[u]*¹⁴⁷.

Įtempimo indeksas aiškesnių tendencijų greičiausiai nerodo. Tik *[i]* kiek mažesnio įtempimo už *[e]*. Lūpiniai šio indekso rodiklius turi priešingus. Balsis *[o]* yra mažiau įtemptas nei *[u]*.

Poziciniai /e/, /o/ variantai išsidėsto arčiau absčių ašies centro. Tai matyti iš F_2 ir tonalumo reikšmių. Visiškai stabilūs išlieka lyginamų balsių bemoliškumo indeksai.

Vis dėlto tiriant kitas poras didesnis *[e]*, *[o]* atvirumas nepasitvirtina. Priešpriešos *lá.uk̥[i] : lá.uk̥[e]* balsių spektrai tik iš dalies persipina. Daugiausia tai atsitinka dėl to, kad *[e]* daugiau ar mažiau linkę atvirėti (plg. § 62). Tuo tarpu pavyzdyje su uždaruju balsiu (*juõk̥[i]s* „juokis“ : *juõk̥[e]s* „juokės(i)“) spektrų sritys susilieja visai. Menku kontrastu pasižymi ir galiniai balsiai žodžiuose *kót[u]* „kotui“ : *kót[o]* „koto“.

Absoliučiosios ir santykinės trukmės skirtumai poroje *juõk̥[i]s* (42÷53 ms) : *juõk̥[e]s* (43÷51 ms) visai nežymūs: $A = 1,02 : 1$, $S = 1 : 1,12$, $t = 0,22 < t_{0,95} = 2,07$. Tas pats pasakytina ir apie *kót[u]* (49÷61 ms) : *kót[o]* (39÷57 ms) ilgumus. Tiesa, čia *[u]* alofonas kiek ilgesnis, plg. $A = 1,12 : 1$, $S = 1 : 1,16$, $t = 1,48 < t_{0,95} = 2,07$. Tai dar kartą patvirtina bendrą ilgųjų balsių tendenciją galūnėse visiškai sutrumpėti.

Iš 17 pav. ir 5 lent. matyti kitoks formančių išsidėstymas negu ankstesnėse priešpriešose. Čia *[i]* ir *[e]* yra vienodo pakilimo (F_1 skiriasi vos keliais hercais). Tačiau *[i]* išlaiko priešakesnę liežuvio padėtį (aukštesnę F_2 ir tonalumo laipsnį). Tuo tarpu lūpinis *[u]* už sutrumpėjusį *[o]* jau truputį atviresnis ir kompaktiškesnis, nepaisant to, kad šie ir anksčiau aptarti (*gùd[u] : gùd[o]*) lūpiniai balsiai turi panašią distribuciją

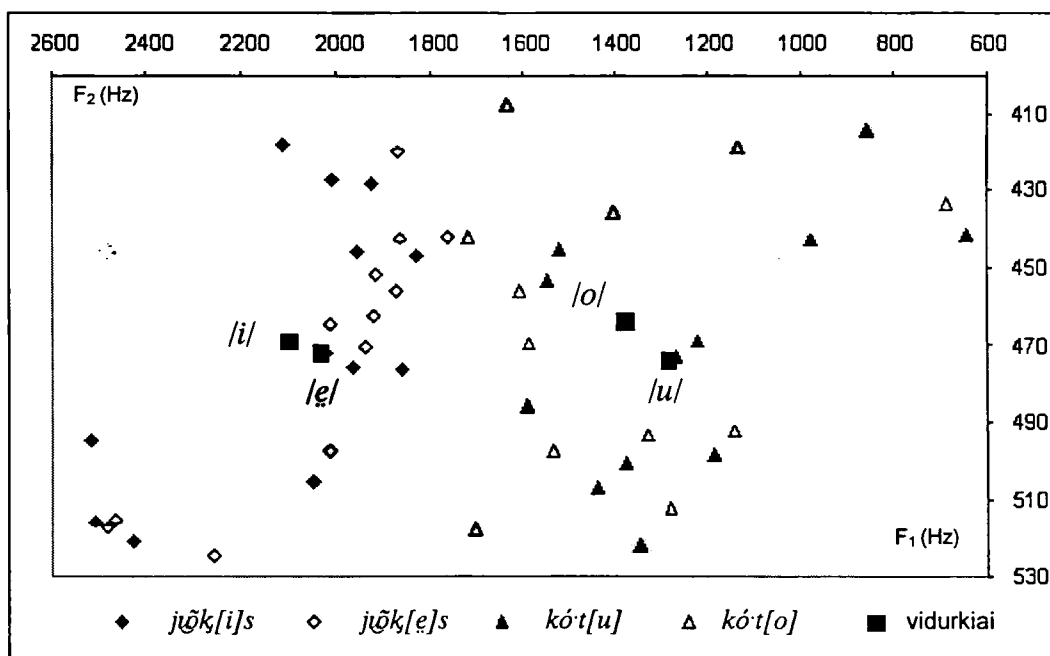
¹⁴⁶ Galinio skiemens kiekybės nepastovumą rodo ir tai, kad vienose priešpriešose didesne trukme pasižymi ilgosios fonemos alofonas, kitose – trumposios, plg.: *já.uč[u] : já.uč[o]*, $A = 1 : 1,04$, $S = 1 : 1,04$, *špõ.k[u] : špõ.k[o]*, $A = 1 : 1,24$, $S = 1 : 1,24$, bet *àtr̥i.ėš[u] : àtr̥i.ėš[e]*, $A = 1,24 : 1$, $S = 1,07 : 1$.

¹⁴⁷ Tokio žymėjimo, aprašant pietų aukštaičių rytinę dalį, laikomasi „Aukštaičių tarmių tekstuose“ [Markevičienė, 1999, 29, 206–210]. Savo kokybe šie poziciniai variantai gali būti panašūs į vartojamus vakarų aukštaičių kauniškių šiaurinėje dalyje (plg., [Bacevičiūtė, 2001, 109]).

(yra atviroje galūnėje, po dantinių priebalsių). Matyt, šios galinės pozicijos lūpiniams balsiams pakilimo skirtumai yra fakultatyvūs.

5 lent. Pokirtinių galinio skiemens *il*, *l̥* bei *lu*, *lo* alofonų kokybiniai indeksai

V	F ₁	F ₂	F ₃	C	b	T	īt
[i]	470	2100	2830	792	106	522	959
[e]	470	2030	2960	794	106	471	1022
[u]	470	1290	2080	843	110	224	659
[o]	460	1380	2160	833	109	278	494

17 pav. Pokirtinių galinio skiemens *il*, *l̥* bei *lu*, *lo* alofonų spektrai

Vis dėlto visas keturias priešpriešas vienijančių bruožų galima rasti atidžiau pažvelgus į tonalumo indeksus (plg. 4 ir 5 lent.). Balsis [i] turi aukštesnę F₂ ir yra tonalesnis už [e], atitinkamai [u] turi žemesnę F₂ ir yra mažiau tonalus negu [o]. Kitaip sakant, sutrumpėję *l̥*, *lo* alofonai visais atvejais išsidėsto arčiau antrosios formantės ašies centro, *il*, *lu* – lieka labiau nuo jo nutolę.

Manytina, kad pokirtinėje pozicijoje sutrumpėję [e], [o] labiau atitraukiami į vidurinę eilę, o ne atvirėja. Tik atviros galūnės [e] po tam tikrų priebalsių dėsniau virsta kompaktiškesniu už [i]¹⁴⁸. Kitur fiksuojama sunkiai apibūdinama pakilimo variantų įvairovė. Būtent didesne tarimo eilės centralizacija sutrumpėję ilgųjų fonemų alofonai ir skiriasi nuo trumpųjų koreliatų atstovų.

¹⁴⁸ Pakilimo skirtumai laikytini tendencija, skatinama pačios sistemos (patiriančios dar ir svetimų kalbos įtaką). Dėl dvikalbystės lauktinas [e] ir [o] atvirėjimas (plg. baltarusių šnektų pokirtiniuose skiemenyse vartojami labai sporadiškai ar nevartojami visai visutinio pakilimo ə, o tipo balsiai, dažniau čia tesama trikampės balsių sistemos i - a - u, plg., [Sudnik, 1972, 31]).

g) Poliftongų [ie], [uo] kiekybė ir kokybė

§ 67. Kai kurias poliftongų [ie] ir [uo] kiekybės ypatybes norėta panagrinėti atskirai dėl to, kad kirčiuotame ir nekirčiuotame skiemenyje jie skiriasi tiek trukme, tiek kintama kokybe. Fonemos [ie], [uo] šioje šnekte sudaro koreliacijas ne su aukštutinio pakilimo [iː], [uː], bet žemesniais [eː], [oː] (plg. § 12). Tai aiškėja iš neutralizacijos pozicijų, kuriose pasirodo trumpesni šių balsių alofonai.

Jose neretai eina balsiai, kokybiškai artimi [eː], [oː] variantams, plg.: *mētá.lī* „mietelį“ ir *mētá.lv* „mėtelę“, *klońá.lī* „kluonelį“ ir *klońá.lv* „klonelę, nedidelį klonį“. Fonemų [ie], [uo] : [eː], [oː] priešprieša silpnėja ir kirčiuotame skiemenyje: vietoj poliftongų kartais eina [eː], [oː] artimi alofonai, pvz.: *vĕ.nas* (kartais *vĕ.nas* ar *vĕ.nas*) „vienas“, *žĕ.nu* (*žĕ.nu*) „dieną“, *jó.das* „juodas“, *dó.na* „duona“. Šiaip poliftongus sporadiškai vienbalsina visi šnektos atstovai, bet šis reiškinys ryškesnis tik Dubinių kaime.

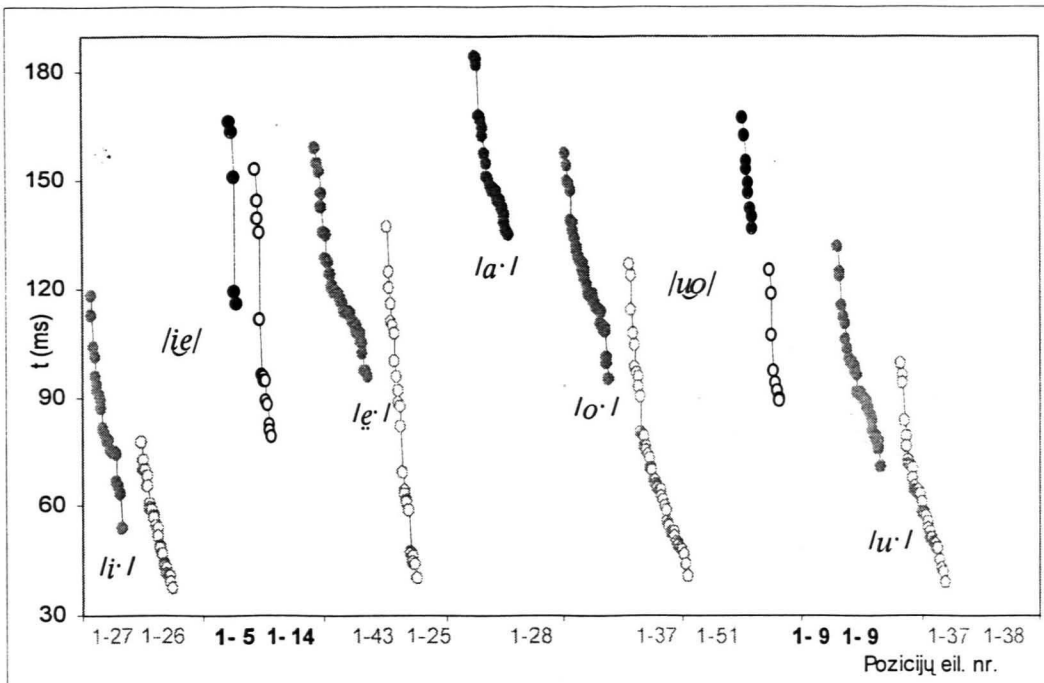
Apskritai Pelesės bei gretimoje Ródūnios šnekte (Plikiuose, Piliakalnyje, Kargauduose, Klaišiuose ir kt. kaimais) gana gerai išlaikomi kirčiuotų ir tam tikrų priešskirtinių pozicijų poliftongai. Tačiau Dievėniškių, Ramaškonių, Lazūnų, Zietelos šnektose jie vienbalsinami dažniau (verčiami ir uždalais *iː*, *uː* ar vos atviresniais *i̇*, *u̇*.¹⁴⁹).

Matyt, [ie], [uo] nevienodai pakitę dėl skirtingo šių šnektų kiekybės sistemų irimo laipsnio. Aukštutiniams balsiams prarandant kiekybinius skirtumus turėtų trumpėti ir poliftongai. Šnektose, kuriose santykiai tarp balsių ilgesnį laiką grindžiami jau tik grynai kokybiniais skirtumais, vienbalsinami poliftongai ėmė artėti prie kokybiškai artimesnių [iː], [uː] (vadinasi – ir gerokai sutrumpėjo). O ten, kur šis procesas dar palyginti naujas, būdingesnis nekirčiuotoms pozicijoms, poliftongai panašesni į [eː], [oː] alofonus.

§ 68. Matavimai rodo, kad tiek stipriosios, tiek silpnosios pozicijų poliftongai trukme panašūs į [eː], [oː] alofonus. Be to, pagal trukmės diapazonus kirčiuoti [ie], [uo] išsidėsto tarp šių alofonų ir atvirojo [á.] (žr. 18 pav.)¹⁵⁰.

¹⁴⁹ Klausantis šių šnektų įrašų konstatuota, kad vietoj [ie], [uo] pasirodantys monoftongai iš tikrųjų kokybiškai lygintini su pelesiškių labai uždalais [eː], [oː]. Kadangi šiose šnektose neaukštutiniai [eː], [oː] yra gana atviri, monoftongizuoti [ie], [uo] akustiškai panašesni į aukštutinius [iː], [uː], tačiau su jais nesutampa.

¹⁵⁰ Skaičiavimų vertę mažina nepakankamas poliftongų pozicijų kiekis.

18 pav. Poliftongų /iɛ/, /uɔ/ ir kitų ilgųjų balsių alofonų trukmės vidurkiai kirčiuotose (●) ir nekirčiuotose (○) pozicijose¹⁵¹

Tai aiškėja palyginus minimaliąją porą *r[ɛ̃]kɛ* „riškė“ (144÷183 ms) : *r[ɛ̃̃]kɛ* „rėkė“ (117÷151 ms). Tarp šiek tiek susikertančių pasikliaujamųjų intervalų centrų (164 ms ir 134 ms) absoliučiosios trukmės santykis 1,21 : 1. Lyginamų dydžių skirtumas peržengia 95% tikimybę: $t=2,51 > t_{0,95}=2,00$. Šis absoliučiuųjų ilgumų kontrastas nėra labai stabilus, nes santykinės trukmės santykis čia netgi persiveria monoftongo naudai $S([ɛ̃] : [ɛ̃̃]) = 1 : 1,02$.

Antroji lyginama pora *sto.i[uɔ]s* „stojuos(i)“ (119÷135 ms) : *stoi[ó]s* „stojos(i)“ (96÷115 ms) rodo lyg ir patikimesnį ilgumų atotrūkį tarp poliftongo bei monoftongo (intervalai nesusikerta, $A=127 : 105 \text{ ms}=1,21 : 1$; $t=3,77 > t_{0,995}=3,19$). Tačiau ir čia santykinės trukmės požiūriu balsių kontrastas gana neryškus: $S=1,05 : 1$).

Viena vertus, gautas rezultatas nėra labai netikėtas. Mat ilgumas šioje šnektoje, kaip relevantinis požymis, apskritai tebėra reikšmingas skiriant tik atviruosius balsius. Kita vertus, gana sunku rasti kokių nors dėsningumų, pagrindžiančių tokius mažus santykinius skirtumus tarp kintamųjų ir nekintamųjų balsių. Šiais atvejais absoliučiosios ir santykinės trukmės neatitikimą galbūt lėmė ne vien dėl kalbėjimo tempo skirtumai. Šiokią tokią įtaką pokirtinių ir prieškirtinių balsių saviminei trukmei galėjo padaryti ir kirčiuoto balsio kokybė (pakilimas).

Pavyzdžiui, pokirtinis balsis žodyje *rišk[ɛ]* „riškė“ (pasikl. int. 49÷58 ms, $\bar{x} = 54$ ms) galėjo šiek tiek pailgėti dėl to, kad prieš jį einančio poliftongo pradinis segmentas turi panašumo į aukštutinį [i]. Žodyje *rėk[k[ɛ]]* „rėkė“ (37÷49 ms, $\bar{x} = 43$ ms) kirčiuotas

¹⁵¹ Poliftongų trukmės simboliai išryškinti tamsesniu šriftu.

balsis tokio segmento neturi¹⁵². Čia galinių balsių kontrastas statistiškai reikšmingas: $t=3,78 > t_{0,995}=3,19$).

Tas pats pasakytina ir apie *st[o.]iúos* „stojuos(i)“ (84÷97 ms, $\bar{x} = 91$ ms) bei *st[o.]iós* „stojuos(i)“ (71÷87 ms, $\bar{x} = 79$ ms) prieškirtinius balsius: [o] gali išlikti ilgesnis prieš poliftongą, kurio pradinė dalis panaši į aukštutinį [u] (prieškirtinės trukmės skirtumų vertinimas Studento kriterijumi ir čia teigiamas: $t=2,5 > t_{0,95}=2,07$).

Matyt, balsiai ilgesni prieš visus aukštutinius balsius (žr. § 33), taip pat jiems kokybe artimus segmentus¹⁵³ (ar po jų). Šiaip ar taip čia analizuotiems poliftongams lyg ir būdinga didesnė absoliučioji savaiminė trukmė. Tačiau bendrame žodžio ilgumų kontūre ji linkusi išblėsti.

§ 69. Klausantis poliftongo [ɛ̃] žodyje *r[ɛ̃]kė* išskirtini bent keli nevienodos kokybės segmentai, kurių pradžią ar pabaigą labai sunku nustatyti.

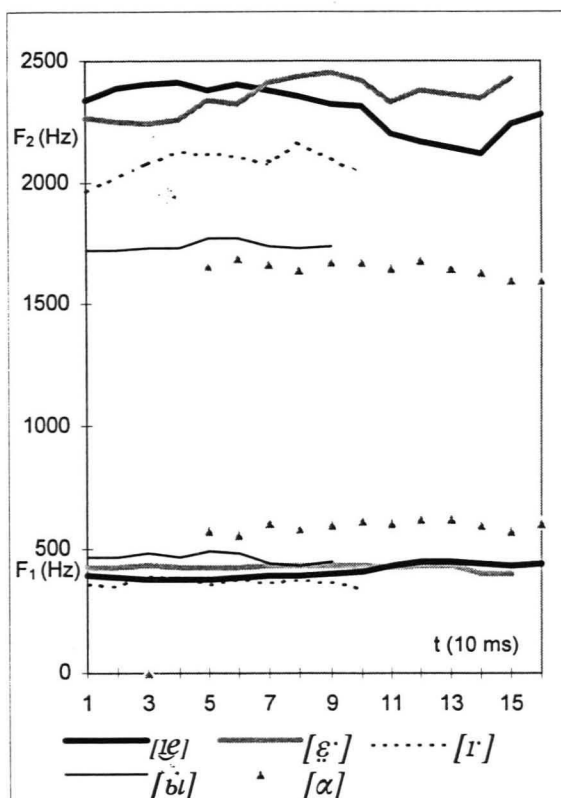
Pradžios segmentas panašus į labai įtemptą [iː] (palyginti daug priešakesnį už [ɪ] žodyje *r[ɪ]kšči* „rykštė“). Vidurinėje dalyje girdimas žemesnio pakilimo [eː], pereinantį į jau kiek suužpakalėjusį balsį [ɛː] (plg. žodyje *r[ɛː]kė*). O galinė poliftongo atkarpa baigiama šiek tiek žemesnio pakilimo ir vos užpakalesniu garsu, panašiu į centralizuotą atviresnį galūnės [ɛ̃] (žodyje *dár[ɛ̃]*). Tačiau jis kiek priešakesnis už kirčiuotą [ɛ̃] žodyje *r[ɛ̃]šá* (tai galima aiškiai girdėti programa PRAAT pailginus segmentus¹⁵⁴).

Taigi balsis [ɛ̃], kurį sudaro segmentai [iː - eː - ɛː - ɛ̃], yra kintamos kokybės (klausantis balsio reversiškai, jis panašus į [ei], pavyzdžiui, žodyje *pláukėi*). Tuo tarpu balsio [ɛː] (žodyje *r[ɛː]kė*) pradinė ir galinė dalys labai panašios kokybės (pastebima tik nežymi slinktis priešakesnės ir aukštėlesnės liežuvio pozicijos link: [ɛː - ɛ̃]).

¹⁵² Tai, kad kirčiuoto balsio kokybė (pakilimas) daro įtaką pokirtinei trukmei, galėtų rodyti galūnės balsiai žodžiuose *dō·d[u.]* „Dodą“ (70÷82 ms, $\bar{x} = 76$ ms) : *dū·d[u.]* „dūdą“ (79÷91 ms, $\bar{x} = 85$ ms). Tiesa, tik pirmuoju atveju gautas teigiamas 95% tikimybės skirtumas, plg.: $t=2,49 > t_{0,95}=2,07$ ir $t=1,73 < t_{0,95}=2,07$.

¹⁵³ Plg. šnektoje „nemotyvuotas“ [a] pailgėjimas kartais girdimas ne tik prieš kirčiuotus i, u tipo balsius, bet ir prieš poliftongus ar dvigarsius, kurių dėmenis sudaro bent vienas nežemutinis balsis: *pa.dúgda*, *a.pliñkui*, *šæ.náú* (plg. § 56, 57).

¹⁵⁴ Vienas segmento vidurio amplitudės periodas nukopijuojamas ir dauginamas tol, kol gaunamas maždaug 100–150 ms ilgio garsas.

19 pav. Poliftongo [ɛ] ir kitų balsių formančių dinamika žodžiuose $r[\varepsilon]k\alpha$, $r[\varepsiloñ]k\alpha$, $r[i]k\alpha$, $r[\varepsiloñ]k\alpha$, $r[\varepsilon]k\alpha$

didesnis priešakumas, lyginant su ilguoju [ɪ] ir kitais balsiais. (plg. iš izoliuotų balsių tyrimo aiškėja, kad priešakiausi ir įtempčiausi yra /i/ ir /ɛ/ alofonai, juos daugiausia teskiria pakilimas, žr. § 90). Šiuo atveju nemažas pradinio [ɛ] segmento, [ɛ̃] ir gerokai užpakalesnio [ɪ] eilės atotrūkis gali susidaryti dėl didelio savaiminės trukmės skirtumo. Mat [ɪ] beveik dvigubai trumpesnis už pirmuosius du, todėl ir labiau centralizuotas, atitrauktas į užpakalinę poziciją¹⁵⁵.

Be to, šiems skirtumams daro įtakos ir lūpų veikla. Balsis [ɛ̃] ir tarimo pradžioje [ɛ] artikuliuojami labiau ištemptomis lūpomis. Poliftongo [ɛ] F₂, pradžioje būdama aukščiausia, maždaug nuo pirmojo trečdaliao ima tolydžiai žemėti ir pabaigoje susilygina su [ɪ] antrosios formantės lygiu¹⁵⁶. Tuo tarpu su ja „konkuruojanti“ [ɛ̃] F₂ trajektorija nėra stabili, ji šiek tiek šuoliškai pakyla.

Tiek kiekybinė, tiek kokybinė analizė leidžia manyti, bent jau tam tikrose kirčiuotose pozicijose prieš minkštuosius priebalsius poliftongai ir neaukštutinės uždarnosios fonemos alofonai turi daug panašių bruožų. Šie balsiai gali būti artimi ir

Skirtumai tarp kintamos ir pastovios artikuliacijos balsių matyti iš 19 pav. Čia balsiai eina po kietojo [r]. Sprendžiant iš pirmosios formantės reikšmių, poliftongas pradžioje gali būti artimesnis aukštesnio pakilimo suužpakalėjusiam [ɪ]. Maždaug nuo vidurio jis darosi atviresnis. Paskutinio trečdaliao atkarpoje savo atvirumu pralenkia [ɛ̃]. Pačioje pabaigoje jis tampa panašus į žemesnio pakilimo [ɪ].

Matyt, didelę įtaką galiniam poliftongo segmentui daro tolesnio skiemens kokybė. Tai, kad šis balsis pakilimo požiūriu mažai kinta (paskutinė jo dalis atvirumu neprilygsta ne tik /a/, bet ir /a/ alofonui, pavyzdžiui, žodyje $\varphi\alpha r[\alpha]s$), lemia tolesnio minkštojo priebalsio [k] ir uždarojo [ɛ̃] kaimynystė.

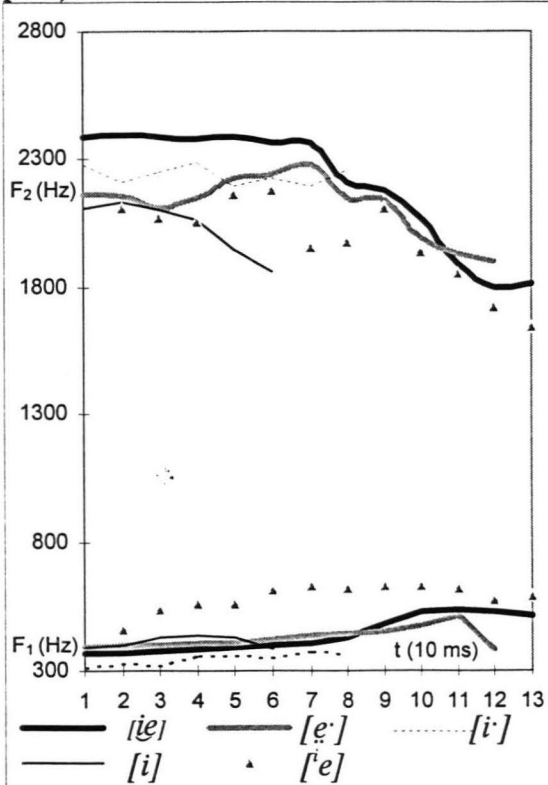
Schemoje aiškiau matoma antrųjų formančių (tarimo eilės) dinamika. Tiek poliftongui, tiek balsiui [ɛ̃] būdingas

¹⁵⁵ Bet, kaip matyti iš grafiko, vis dėlto nesutampa su tikruoju vidurinės eilės [ɪ̃], būdingu trumpųjų koreliatų atstovams po kietųjų priebalsių).

¹⁵⁶ Tolesnis staigus F₂ augimas aiškintinas tiesiogine minkštojo [k] įtaka.

ilgumais, ir kokybe. Nė vienas [iɛ] segmentas neturi kokybinio (ir kiekybinio¹⁵⁷) panašumo su atviruoju balsiu. Tariant poliftongą itin mažai gali būti atitraukiamas liežuvis ir atvirėti jo pabaiga¹⁵⁸.

§ 70. Palyginimui išanalizuotos nelūpinio [iɛ] formantės žodyje *k[ɛ]tas* „kietas“ (po minkštojo priebalsio prieš skiemenį su kietuoju priebalsiu ir atviruoju balsiu, žr. 20 pav.).

20 pav. Poliftongo [iɛ] ir kitų balsių formančių dinamika žodžiuose *k[ɛ]tas*, *žuak[ɛ:]tas*, *ž[i:]ksta*, *k[i]tas*, *žvak[i:]s*

Kaip matome, [iɛ] čia kinta aiškiau. Jis labai panašus į bendrinės kalbos ir vakarų aukštaičių [iɛ] (pvz., [Bacevičiūtė, 2001, 150–153]). Pradžioje (sudarancioje maždaug pusę balsio) tariamas priešakinis įtemptas [i:], kuris, kaip matyti iš formančių trajektorijų, kiek žemesnio pakilimo negu žodyje *ž[i:]ksta* „dygsta“¹⁵⁹ ir aukštesnis negu [e:] žodyje *žuak[ɛ:]tas* „užakėtas“. Tačiau jis gerokai už juos priešakesnis. Nuo vidurio poliftongas tampa panašus į [e:] (ar dirbtinai pailgintą trumpąjį [i] žodyje *k[i]tas* „kietas“). Pačioje pabaigoje, kai liežuvis atitraukiamas labiausiai ir burnos ertmė atviriausia, poliftongo segmentas eilės požiūriu lygintinas su kiek atviresniu kirčiuotu trumpu [e] žodyje *žvak[i:]s* „žvakes“.

Kaip rodo pirmoji ir ypač antroji formantės, kokybės kitimas būdingas visiems balsiams, turintiems bent kiek

didesnę savaiminę trukmę (be [iɛ], [e:] – dar ir trumpajam [e]¹⁶⁰). Vis dėlto aiškiai skiriasi jų kokybės kitimo dinamika. Iš poliftongo segmentų [i- e- e] išskirtinas pirmasis, stabiliausias ir sudarantis didžiąją šio balsio dalį. Tolesnis atvirėjimas ir užpakalėjimas gana tolydus. Tiesa, [e:] kokybė taip pat svyruoja, ypač pagal tarimo eilę

¹⁵⁷ [a] savaiminė trukmė bent dukart didesnė už poliftongo paskutinio trečdaliao segmentą, kur galima būtų įtarti esant kokį nors atvirosios fonemos atstovą, plg., *çær[ɑ]s* ($\bar{x} = 98$ ms, pasikl. int. 83÷112 ms) ir paskutinį [ɛ] segmentą - apie 40 ms.

¹⁵⁸ Išnagrinėtas atvejis rodytų, kad sunku būtų kalbėti apie poliftongo skaidymą į dvi dalis, iš kurių pirmoji būtų uždariosios fonemos /i/ ir atvirosios /a/ alofonas.

¹⁵⁹ Neturėta žodžio su [i:], esancio panašioje, kaip kituose pavyzdžiuose, priebalsių aplinkoje.

¹⁶⁰ [e] $\bar{x} = 95$ ms, pasikl. int. 79÷112 ms, plg. [iɛ] $\bar{x} = 116$ ms, pasikl. int. 103÷129 ms, [e:] $\bar{x} = 92$ ms, pasikl. int. 79÷105 ms. Absoliučiosios trukmės santykiai tarp pastarųjų dviejų ($A=1,26 : 1$) yra patikimi: $t=2,85 > t_{0,99}=2,82$. Santykiniai dydžiai mažesni: $S=1,12 : 1$. Tiesa, šiais santykių skaičiavimais ypač pasikliauti nederėtų, nes lyginami balsiai turi nevienodą aplinką.

(pavyzdžiui, galima įžūrėti staigų F_1 augimą ir kritimą paskutiniame segmente, taip pat panašų F_2 kreivės kitimą vidurinėje dalyje). Šuos svyravimus greičiausiai nulemia priebalsių aplinka. Jie gana monotoniško akustinio balsio kontūro nekeičia.

Gana įdomios yra šios šnektos trumposios fonemos /a/ alofono, einančio po minkštųjų priebalsių, charakteristikos. Pelesojė vartojami ypač minkšti (ne palatalizuoti, o palataliniai) priebalsiai, po kurių neretai galima išgirsti diftongizuotus [i^e] (ar [$i^æ$]) tipo garsus, pvz.: *silk'ès* „silkes“, *branç'ès* „brangias“, *kat'ès* „kates“, *d'èd'ès* „dėdes“.

Iš 20 pav. matyti, kad tokiam diftongoidui būdingi aiškūs pradinės dalies F_1 ir pabaigos F_2 kitimai. Balsio pradžia savo kokybe primena trumpą atvirą [i] ar ilgąjį [e]. Tačiau šis segmentas gana trumpas. Jį labai greitai keičia didesnio atvirumo [e] (rečiau [$æ$]), pasiliekančio iki tarimo pabaigos (*bal't'èš'ne* „baltesnė“, *k'èp'c* „kept(i)“ atvejais – jei toliau eina minkštasis priebalsis – balsis tampa mažiau atviresnis).

Pagal tarimo eilę šio balsio pradinis segmentas lygintinas su [i] (plg. F_2). Pabaigoje jis pakeičiamas užpakalesniu. Jo antroji formantė atkartoja iš pradžių [e], o paskui – [i^e] paskutinio fragmento trajektoriją.

Kokybės kitimą patvirtina reversinis balsio klausymasis: jis girdimas kaip dvibalsis [ai] su kirčiuotu, bet neredukuotu trumpu pirmuoju dėmeniu (plg. „apsukta“ [i^e] realizacija panaši į [ai] su labai redukuotu pirmuoju ir labai pabrėžtu antruoju dėmeniu).

§ 71. Dėl priebalsių palatacijos atsirandanti priemaiša [i] kirčiuotuose skiemenyse aiškiausiai girdima prieš atvirosios fonemos /a/ alofonus. Fonologiškai [i^e] tipo balsiai tikraisiais poliftongais ar diftongais nelaikytini, nes jie galimi tik po minkštųjų priebalsių. Tarp jų ir po kietųjų priebalsių realizuojamų [α] ([ε]) yra papildomosios distribucijos santykis. Vis dėlto šio segmento, kuris atspindi ne tiek balsio, kiek priebalsio charakteristikas, stabilus funkcionavimas gana svarbus neatvirųjų balsių raidai.

Kartais [i] priemaiša prieš ilgųjų fonemų [i^e]/ alofonus prasčiau girdima dėl to, kad šie šiems balsiams būdinga gana didelė trukmė. Tuo atveju, kai kirčiuotoje pozicijoje tariamas aptrumpėjęs ilgosios fonemos variantas, priebalsio minkštumą pabrėžiantis segmentas užgožia pagrindines balsio savybes.

Taip galima aiškinti kai kurių pateikėjų kalboje sporadiškai pasitaikančius atvejus, kai kirčiuotuose skiemenyse „dvibalsinami“ [e], t. y. verčiami [i^e]¹⁶¹, plg.: *nu_al'è v'edòma* | *žmo:gùs* | *s'èž'λ an_to_pà.čò daikt'á.lo* | *s'èž'λ itai_t'èp_ù* || (J. B.- R.); *ma_n_raiç'è.λ* | *tu_mà.l'iku.λ pal'ikc* | *à.na(z) žužç'è.rws\ dabar* | *ç'iglu. néd'è.lu* || (M. M.).

Panašios kokybės garsas [i^e] daug dažniau girdimas realizuojant trumpesnę nelūpinį poliftongą, Čia nelengva nustatyti, ar pirmasis šio garso komponentas [i] – poliftongo pradinės dalies liekana, ar tai tėra priebalsio minkštumo indikatorius, pvz.:

¹⁶¹ Tokie diftongoidai fiksuojami ir kitose periferinėse šnektose (plg., [Šukys, 1960, 179; Petrauskas, Vidugiris, 1985, 7; Vidugiris, 1998, 28; Mikulėnienė, 1996-1997, 61] ir kt.).

ana t'ep_n'ē.ko\ | du'nα\ | ana_n'ēutā.r̄mα\ || kr̄iks̄'utula\ | ju_r̄aik̄'ē.jo ḡur̄m̄īc̄i |
yr_kat_ana\ | bu.t_nam'ē.\ || (M. M.); *qi_būwo | laikas\ tó'kis | suñkus\ | k̄i. | ž'ē.ve*
m̄ilē.k\ || žyno(d) darbū.i | n'ērā\ jāun'ē.m || (G.N.).

Pasitaiko ir aiškių variantų su [e'] tipo balsiais, pvz.: *ž̄inot_ku. | n̄a.vat*
ir_nūm̄ir̄ε\ | v̄ē'na(z)_žmo.gūs || paçé'dam\ | paç'ē'dam || (V. Km.). *ɔ_ant̄s̄'ēnkai*
karpa.vičo | š̄ē.m̄et n'ēdaviñ'ē.\ | jei_bryki'eto\ || (M. M.). Tų pačių informantų vartojami ir neredukuoti poliftongai, pvz.: *dá.r\ s̄v̄ižtas | vař'go n'ēt̄ur̄y\ || (G.N.);* *s̄æn̄áú yr_ž̄i'ēvo*
bi'jó'j | yr_kl̄æb̄ō'no\ bi'jó'j | ač̄ipras̄áu\ | wɔ_dar_yr_v̄á.lino\ | n'æ.b̄ijo | n'ē.ko\ n'æb̄ijo
|| (S.K.).

Dubinių kaime kirčiuotas [ie] monoftongizuojamas dažniau. Tiesa, čia tebevartojami ir sveiki nelūpiniai poliftongai, pvz.: *tai_jáú kab_būwo | žmo.nú.*
pr̄ysr̄yñ.ki.j | ag_ž̄i'ēwu'l̄i\ má.nas || vi'ēdras\ pas_mūs važ̄inas | pas_jūs_tai mó.jæ |
k̄i'biras\? || sú:žæ | sú:žæ | s̄v̄ižta(s) sú:žæ\ || (J. Šm.). Vis dėlto juos išstumia aiškūs ilgi
 [e'] (ar pušilgiai [e.]) variantai, pvzsu *k̄aturais rá.tais\ | ir_vaz̄'ó'jæ\ | bæ_árk'lo\ |*
b̄æ_n'ē.kur n'ē'ko\ || nu_tai_àtaina padabó'jæ | m̄ē'kc\ | vaĩ.kas | tai_çerai\ | ɔ_n̄æm̄ē.k̄c̄ |
tai_àtaina\ | jāu_īr\ | ir_pabó'w̄ijæ | ir_pa.ç̄i.r̄žæ\ || (J. Šm.); *m̄ēs neto'l̄i. būwom\ | nu/*
š̄en̄á.wom\ | ir_m̄ēs_n'ē.ko n̄æž̄ynó'jom\ || ɯš_r̄i'to' | d̄'ē'nu. | d̄'evintū v̄á.landu\ ||
 (B. Lk.); *v̄ē'naz bró'l̄iz | būwo l̄ē.nk̄i. \ savanó'rum nuv̄æ'jis || já.j\ nugr̄ē.ps | žmō'gu. | jāú*
á.nas | nepal̄ais\ || (A. Šm.); *ič̄ē'j ç̄ē'da\ | itó'j gr̄á.jina\ | v̄isa graž̄ē.i\ || (Z. G.)*

Nors šiaip visoje Pelesės šnektoje tokie kirčiuotų balsių svyravimai sporadiški, o [ie] ir [e'] „norminius“ variantus tebeskiria kintamumas ir kiekybė, šie atvejai liudija apie prasidėjusią 'kintamųjų' : 'nekintamųjų' fonemų priešpriešos defonologizaciją. Ją gali skatinti bendras neatvirųjų balsių savaiminės trukmės mažėjimas. Panašiai apibūdintina ir paprastėjanti kiekybinė bei kokybinė lūpinių balsių sistema.

§ 72. Schemoje (21 pav.) matomi „sveiko“ lūpinio poliftongo žodyje *d[iɔ]du* formančių kitimai. Nuo pradžios iki maždaug vidurio [uɔ] formantės labai artimos balsio [u'] formantėms. Vėliau jis ima atvirėti. Vidurinio trečdaliao pabaigos segmentas tampa panašus į balsius [u] ir [o]. O galinė dalis primena skoliniuose vartojamo balsio [ɔ] kokybę.

Balsių antrųjų formančių kreivių kitimai čia greičiausiai susiję tiek su lūpų veikla, tiek su liežuvio horizontalia slinktimi. Aukštesnes pradinių dalių F₂ gali veikti dantinis priebalsis [d]. Viduryje, kai liežuvis labiausiai atitraukiamas atgal ir lūpos ištempiamos į priekį, segmento F₂ reikšmė žemiausia.

Aptrumpėjęs [e.] dvibalsinamas paprastai dėl ypatingo palatalinių priebalsių minkštumo. Tačiau šiais pavieniais atvejais šioji tokį poveikį balsiui gali turėti lūpinis priebalsis. Šiaip [o.] virtimo į [ʰo.] (kaip ir [e.] > [ʰe.]) atvejai daug retesni negu [uɔ] ar [iɛ] vienbalsinimas.

Ši disproporcija leidžia manyti, kad poliftongų kokybiniai pakitimai anksčiau prasidėję negu monoftongų.

§ 74. Nekirčiuotų poliftongų [iɛ], [uɔ] kiekybė susijusi su pozicija kirčio atžvilgiu. Didžioji dalis trukmės, būdingos kirčiuotiems alofonams, paprastai išlaikoma prieš kirčiuotą trumpą galinį skiemenį. Trumpesni variantai vartojami prieš kirčiuotus ilgus skiemenis. Trumpesnis alofonas eina ir tada, kai poliftongas nuo kirčiuotos pozicijos nutolęs toliau negu per vieną skiemenį¹⁶⁴.

Pavyzdžiui, palyginus kirčiuotus ir prieškirtinius /iɛ/ variantus žodžiuose $\tilde{z}[iɛ]gɔs$ „diegas“ (pasikl. int. 135÷166 ms, trukmės vidurkis $\bar{x} = 151$ ms), $\tilde{z}[iɛ]gù$ „diegu“ (129÷160 ms, $\bar{x} = 144$ ms), $\tilde{z}[e]çá.lis$ „diegelis“ (82÷108 ms, $\bar{x} = 95$ ms), $\tilde{z}[e]çæ'lùs$ „diegelius“ (81÷111 ms, $\bar{x} = 96$ ms), gaunami absoliučiosios trukmės santykiai $A=1,59 : 1,52 : 1 : 1,01$.

Pirmųjų dviejų pozicijų pasikliaujamieji ilgumų intervalai vienas kitą visiškai dengia, o vidurkių skirtumai yra maži (1,05 : 1) ir, be to, statistškai nereikšmingi. Matyt, „dviviršūnio“ kirčio įtaka poliftongo trukmei yra panaši kaip ir nekintamųjų /e/, o/ alofonams.

Skirtingai nuo aukštutinių /i/, u/, šios klasės atstovai $-C\check{V}(C)\#$ pozicijoje praranda tik nedidelę dalį kiekybės lyginant su pagrindiniu kirčiu kirčiuotais balsiais, o aiškesnių ilgumų skirtumų susidaro tarp pačių nekirčiuotų balsių pozicinių variantų (plg. § 52–54). Kintamųjų balsių alofonus pozicijose $\tilde{z}[iɛ]gù : \tilde{z}[e]çá.lis$ jau skiria ne tik 99,9% tikimybės trukmės skirtumas ($t=5,33 > t_{0,95}=3,79$), bet ir kokybė: trumpesnieji alofonai silpniau ar stipriau monoftongizuojami (apie tai žr. toliau).

Panašios savybės būdingos ir kitų pozicijų poliftongams, tiesa, trukmės santykiai gali skirtis, plg.: $\acute{s}k[i\tilde{e}]tas$ „skietas“ (103÷136 ms, $\bar{x} = 119$ ms), $\acute{s}k[i\tilde{e}]tù$ „skietu“ (102÷122 ms, $\bar{x} = 112$ ms), $\acute{s}k[e]tá.lis$ „skietelis“ (71÷91 ms, $\bar{x} = 81$ ms), $\acute{s}k[e]tæ'lùs$ „skietelius“ (75÷84 ms, $\bar{x} = 79$ ms), $A=1,51 : 1,42 : 1,03 : 1$; $\acute{s}p[i\tilde{e}]çi$ „spietį“ (148÷186 ms, $\bar{x} = 167$ ms), $\acute{s}p[i\tilde{e}]çùs$ „spiečius“ (125÷147 ms, $\bar{x} = 136$ ms), $\acute{s}p[e]tá.lis$ „spietelis“ (85÷106 ms, $\bar{x} = 96$ ms), $\acute{s}p[e]tæ'lùs$ „spietelius“ (80÷98 ms, $\bar{x} = 89$ ms), $A=1,88 : 1,53 : 1,08 : 1$.

Iš nesusikertančių pasikliaujamųjų intervalų bei vidurkių aiškiai matyti $-C\check{V}(C)\#$ ir mažesnės ilginimo galios skiemenyse esančių poliftongų trukmės skirtumas. Be to, panašūs trumpi poliftongų alofonai eina tiek prieš atvirus kirčiuotus balsius, tiek skiemenyse, galinčiuose turėti ritminį chorėjo tipo šalutinį kirtį, dar plg. $k[o]d'á.lis$ „kuodelis“ (79÷110 ms, $\bar{x} = 94$ ms), $k[o]d'æ'lùs$ „kuodelius“ (79÷108 ms, $\bar{x} = 94$ ms), $A=1 : 1$.

¹⁶⁴ Rišioje kalboje pasitaiko įvairių variantų, žr. § 79.

Kai kada $-C\check{V}(C)\#$ pozicijos poliftongas priskirtinas trumpesniųjų variantų grupei, pvz.: $k[\text{ʲ}i\text{e}]/\text{tas}$ „kietas“ (103÷129 ms, \bar{x} = 116 ms), $k[\text{ʲ}i\text{e}]/\text{tàs}$ ¹⁶⁵ „kietàs“ (84÷105 ms, \bar{x} = 95 ms), $k[\text{ʲ}i\text{e}]/\text{t}\acute{e}\text{s}\acute{n}i\text{s}$ „kietesnis“ (77÷99 ms, \bar{x} = 88 ms), $k[\text{ʲ}e]/\text{t}\acute{a}\text{e}'\acute{s}\acute{n}i$ „kietesni“ (75÷91 ms, \bar{x} = 83 ms), $A=1,4 : 1,14 : 1,06 : 1$; $d[\text{u}\check{o}]/\text{b}\acute{e}\text{s}$ „duobės“ (145÷180 ms, \bar{x} = 163 ms), $d[\text{u}\check{o}]/\text{b}\acute{e}\text{s}$ „duobės“ (114÷137 ms, \bar{x} = 126 ms), $d[\text{u}\check{o}]/\text{b}\acute{e}\text{s}$ „duobes“ (102÷136 ms, \bar{x} = 119 ms), $d[\text{o}]/\text{b}\acute{a}\text{.l}i$ „duobelė“ (95÷120 ms, \bar{x} = 107 ms), $d[\text{o}]/\text{b}\acute{a}\text{e}'\acute{l}\acute{a}\text{s}$ „duobelės“ (78÷106 ms, \bar{x} = 92 ms), $A=1,77 : 1,37 : 1,29 : 1,16 : 1$.

Susikertantys nekirčiuotų balsių pasikliaujamieji intervalai (ypač $d[\text{u}\check{o}]/\text{b}\acute{e}\text{s}$: $d[\text{u}\check{o}]/\text{b}\acute{e}\text{s}$ atveju) leidžia spėti, kad šnektoje gali rasti tendencija panašią ar net didesnę trukmę išlaikyti ne tik $-C\check{V}\#$ pozicijose, bet ir prieš bent kiek aukštesnio pakilimo balsius (plg. § 59)¹⁶⁶.

Trukmės santykiai tarp kirčiuotų ir didesnę trukmę išlaikančių priešskirtinių poliftongų svyruoja nuo 1,05 : 1 iki 1,29 : 1. Jie mažesni už santykius tarp įvairių priešskirtinių variantų, svyruojančius nuo 1,14 : 1 iki 1,53 : 1¹⁶⁷.

§ 75. Turima pora pavyzdžių, kuriuose galima palyginti kintamųjų ir nekintamųjų koreliatų trukmę. Tirtos $/i\text{e}/$ realizacijos žodžiuose $r[\text{ʲ}i\text{e}]/\text{k}\acute{e}$ „riškė“ (144÷183 ms, \bar{x} = 164 ms), $r[\text{ʲ}i\text{e}]/\text{k}\acute{i}$ „rieki“ (137÷170 ms, \bar{x} = 154 ms), $r[\text{ʲ}e]/\text{k}\acute{a}\acute{u}$ „riekiau“ (124÷156 ms, \bar{x} = 140 ms), sudarančios absoliučiosios tarpusavio trukmės santykius 1,17 : 1,1 : 1. Jos lygintos su atitinkamomis $/e/$ realizacijomis: $r[\text{ʲ}e]/\text{k}\acute{e}$ „rėkė“ (117÷151 ms, \bar{x} = 134 ms), $r[\text{ʲ}e]/\text{k}\acute{i}$ „rėki“ (111÷147 ms, \bar{x} = 129 ms), $r[\text{ʲ}e]/\text{k}\acute{a}\acute{u}$ „rėkiau“ (90÷122 ms, \bar{x} = 106 ms), $A=1,26 : 1,22 : 1$.

Pasitvirtina ką tik aptarta tendencija didesnę nekirčiuotų balsių trukmę išlaikyti – $C\check{V}(C)\#$ pozicijoje – statistiškai reikšmingas 95% tikimybės skirtumas susidaro tik tarp kirčiuotų ir priešskirtinių balsių, esančių prieš ilgąjį skiemenį, plg., $t=2,09 > t_{0,95}=2,07$ ($r[\text{ʲ}i\text{e}]/\text{k}\acute{e}$: $r[\text{ʲ}e]/\text{k}\acute{a}\acute{u}$) ir $t=2,6 > t_{0,95}=2,07$ ($r[\text{ʲ}i\text{e}]/\text{k}\acute{e}$: $r[\text{ʲ}e]/\text{k}\acute{a}\acute{u}$). Šių pozicijų trukmės intervalai liečiasi – veikiausiai todėl, kad lyginami balsiai nėra didžiausio kontrasto pozicijose.

Anksčiau (§ 68) palygintų kirčiuotų $[i\text{e}]$ ir $[e]$ kiekybė rodo, kad didesni absoliutūs ilgumai būdingesni kintamiesiems balsiams, nors santykiniai dydžiai gali būti gana panašūs. Panašios savybės aiškėja skaičiuojant priešskirtinių minimaliųjų porų ilgumus. Tiek absoliučiuoju, tiek santykinio dydžio skirtumai išlaikomi, plg.: $r[\text{ʲ}i\text{e}]/\text{k}\acute{i}$

¹⁶⁵ Dėl kokybės žr. § 76.

¹⁶⁶ Šiam teiginiui pagrįsti, aišku, reiktų daugiau ir įvairesnių pavyzdžių.

¹⁶⁷ Bendrasis santykis tarp kirčiuotų ilgiausių ir nekirčiuotų trumpiausių alofonų svyruoja nuo 1,4 : 1 iki 1,88 : 1. Kaip ir monoftongų atveju (plg. § 33) šių santykių dydis labai gali priklausyti nuo to, kokia kirčiuota pozicija imama skaičiavimo pagrindu – prieš skiemenį su aukštutiniu ar neaukštutiniu balsiu. Kirčiuotas poliftongas esti ilgesnis, jei toliau eina aukštutinis balsis, plg., $p[\text{ʲ}i\text{u}]/\text{d}u$ „puodų“ (131÷168 ms, \bar{x} = 150 ms), $p[\text{ʲ}i\text{u}]/\text{d}u$ „puodu“ (127÷153 ms, \bar{x} = 140 ms), $p[\text{ʲ}i\text{u}]/\text{d}\acute{a}\text{s}$ „puodas“ (124÷150 ms, \bar{x} = 137 ms), $p[\text{o}]/\text{d}\acute{a}\text{.l}i\text{s}$ „puodelis“ (80÷99 ms, \bar{x} = 90 ms), $p[\text{o}]/\text{d}\acute{a}\text{e}'\acute{l}\acute{u}\text{s}$ „puodelius“ (77÷101 ms, \bar{x} = 89 ms), $A=1,69 : 1,57 : 1,54 : 1,01 : 1$.

: $r[\varepsilon:]k_i$ ($t=2,212 > t_{0,95}=2,07$, $A=1,19 : 1$, $S=1,41 : 1$), $r[\varepsilon:]k_{\acute{a}u}$: $r[\varepsilon:]k_{\acute{a}u}$ ($t=3,280 > t_{0,995}=3,19$, $A=1,32 : 1$, $S=1,19 : 1$).

Šiuos trukmės skirtumus galima laikyti nepakankamai ryškiais, mat menkai atitolę pasikliaujamieji intervalai ($-C\check{V}(C)\#$ pozicijoje jie iš dalies liečiasi). Be to, gana dideli variacijos koeficientai ($[i\varepsilon]v = 26$ ir 25% , $[\varepsilon:]v = 29$ ir 25%).

Šis vienintelis panašią distribuciją turinčių monoftongų ir poliftongų palyginimas, be abejo, neatspindi visų ilgumų santykių. Matyt, aiškesnis trukmės skirtumas tarp minėtų nekirčiuotų koreliatų atstovų skatinamas priebalsių aplinkos. Po $[r]$ paprastai išlaikomi ilgesni balsiai (plg. § 51).

Tačiau tam tikrose pozicijose įmanoma bent jau fakultatyvinė nekirčiuotų variantų neutralizacija. Tai rodo 18 pav. aiškiai susikertantys $[i\varepsilon]$ ir $[e:]$, $[u\omega]$ ir $[o:]$ alofonų trukmės diapazonai. Iš dalies tai patvirtina ir lyginti ilgumai žodžių porose $kl[o:]n\acute{a}.l\acute{i}$ „kluonelė“ (112÷138 ms, $\bar{x} = 125$ ms) : $kl[o:]n\acute{a}.l$ „klonele“¹⁶⁸ (113÷124 ms, $\bar{x} = 119$ ms) bei $kl[o:]n\acute{a}.l\acute{i}s$ „kluonelis“ (63÷77 ms, $\bar{x} = 69$ ms) : $kl[o:]n\acute{a}.l\varepsilon$ „klonelė“ (54÷97 ms, $\bar{x} = 73$ ms)¹⁶⁹.

Be visiškai sutampančių pasikliaujamųjų intervalų, šiems alofonams būdingi ypač maži absoliučiosios trukmės santykiai (pirmuoju atveju $A = 1,05 : 1$, antruoju $A = 1 : 1,06$). Santykinės trukmės santykiai šiuos menkus skirtumus kiek paryškina: $S = 1,18 : 1$ ir $1 : 1,16$. Didesnė monoftongo trukmė, susidaranti antrosios priešpriešos atveju, liudija ne apie kokią nors naujai besiformuojančią normą, bet veikiau apie normos svyravimą ar jos nebuvimą. Poliftongų ir monoftongų trukmės kontrastas šiuose mažiausią ilginimo galią turinčiuose prieškirtniuose skiemenyse, matyt, atsitiktinis.

§ 76. Su trukme labai susijusios kokybinės nekirčiuotų poliftongų charakteristikos. Juo trumpesnis realizuojamas variantas, juo didesnė tikimybė, kad poliftongas bus mažiau kintamos kokybės.

Eksperimentui įkalbėtuose pavyzdžiuose prieškirtniniai $[i\varepsilon]$, $[u\omega]$ informantų realizuojami nevienodai. Beveikvisada gerai išlaikoma $-C\check{V}(C)\#$ pozicijos kokybė, pvz., $\acute{s}k[i\varepsilon]t\acute{u}$, $\acute{z}[i\varepsilon]g\acute{u}$, $\acute{s}\acute{p}[i\varepsilon]\acute{c}\acute{u}s$. Trys iš keturių informantų pavieniais atvejais ištarė diftongoidą $[i\varepsilon:]$, plg., $\acute{s}k[i\varepsilon:]t\acute{u}$, $\acute{s}\acute{p}[i\varepsilon:]\acute{c}\acute{u}s$ (su labai trumpu $[i:]$ tipo pradžios segmentu ir mažiau atvirėjančia pabaigos dalimi).

Dvi informantės ištarusios ir visiškai monoftongizuotą ir aptrumpėjusį $[e:]$ žodyje $\acute{s}\acute{p}[e:]\acute{c}\acute{u}s$ (inversiskai klausomas tiriamasis balsis skamba kaip monoftongas).

Išsiskiria prieškirtninio nelūpinio poliftongo tarimas žodyje $k[\acute{e}]t\acute{a}s$. Tik vienas iš keturių informantų tarė aiškų $[i\varepsilon]$, kiti – garsą, panašų į diftongoidą $[i\varepsilon:]$ ar aptrumpėjusį $[e:]$ ($[e:]$). Tai atsispindi ir kiekybės rodikliuose. Tarp $k[\acute{e}]t\acute{a}s$ „kietas“

¹⁶⁸ T. y. „negilų klonė“.

¹⁶⁹ Šie duomenys tėra fragmentiški, skaičiuoti ne iš 12 realizacijų. Trukmės nevienodumai artimose formose, kaip, pvz., $kl[o:]n\acute{a}.l\acute{i}s$ ir $kl[o:]n\acute{a}.l\acute{i}$ (su diftongoidu), atsiradę todėl, kad šias formas įkalbėjo skirtingi informantai, pakartoję realizacijas po keturis kartus. Dėl to čia atsižvelgiama tik į trukmės vidurkius, pasikliaujamuosius intervalus, o Studento kriterijus neskaičiuojamas.

(103÷129 ms, \bar{x} = 116 ms), $k[e^i]tàs$ ¹⁷⁰ „kietàs“ (84÷105 ms, \bar{x} = 95 ms), $k[e^i]t'èsnìs$ „kietesnis“ (77÷99 ms, \bar{x} = 88 ms), $k[e]t'æ'snì$ „kietesni“ (75÷91 ms, \bar{x} = 83 ms) susidarantys trukmės santykiai 1,4 : 1,14 : 1,06 : 1 (plg. § 74) rodo, kad –CV(C)# pozicijos balsis artimesnis ne kirčiuotam ilgesniam, o trumpesniesiems priešskirtiniams kitų pozicijų balsiams.

Matyt, tokie variantai atsiranda dėl gretimų priebalsių. Pradinį segmentą tarsi imituoja palatalinis gomurinis $[k]$ ¹⁷¹, galinį – dantinis $[t]$. Šiek tiek girdimas kintamumas greičiausiai jau nėra paties balsio savybė ir teatspindi perėjimą tarp dviejų skirtingos artikuliacijos priebalsių (reversiškai klausantis net ir trumpiausių variantų $[e]$ visais atvejais yra girdimas garsas, vos panašus į kintamą $[e^i]$: $k[e^i]tàs$). G

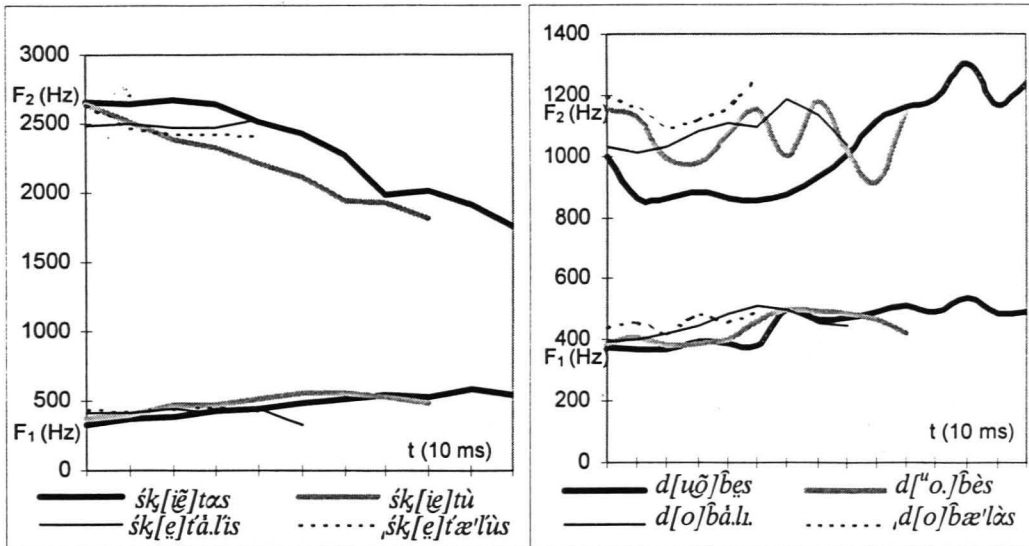
Galbūt tam įtakos turi ir tai, kad toliau kirčiuotame skiemenyje eina didesnės savaiminės trukmės atvirasis balsis. Šiuo požiūriu panašios ir žodžio $d[ʷo]bès$ realizacijos su vyraujančiais $[ʷo]$ / $[o]$ variantais. Pvz., žodyje $d[ʷo]bès$ beveik be išimčių tariamas sveikas poliftongas.

§ 77. Mažesnę trukmės išsaugojimo galią turinčiose pozicijose prieš kirčiuotus ilgus skiemenis (dažniau su atviruoju balsiu) bei skiemenyse, labiau nutolusiuose nuo kirčiuotojo, ištiesai vartojami monoftongizuoti ilgųjų fonemų variantai. Tik vienas informantas iš keturių tarė sveikus poliftongus $[ie]$, $[uo]$ ar jiems artimus $[i'e]$, $[ʷo]$. Šiose pozicijose pasirodantys garsai dažniausiai yra trumpi ir artimi neutralizacijos pozicijose vartojamiems $[e]$, $[o]$ alofonams, pvz.: $ʒ[e]çá.lis$, $ʒ[e]çæ'lùs$, $š[k]e]t'á.lis$, $š[k]e]t'æ'lùs$, $šp[e]t'æ'lùs$, $k[e]t'æ'snì$, $k[o]d'á.lis$, $k[o]d'æ'lùs$, $d[o]bá.l.$, $d[o]bæ'làs$, $kl[o]ná.lis$ ir t. t.

Šią sutrumpėjusių poliftongų ypatybę, lyginant su ilgesniais variantais, gerai atsispindi itin nežymus formančių kitimas (žr. 22 pav.).

¹⁷⁰ Dėl kokybės žr. § 76.

¹⁷¹ Artikuliuojant šį priebalsį žodyje $[k]e.tàs$ liežuvis pasislinkęs į priekį, vidurinė jo dalis remiasi į kietąjį gomurį. Plg. realizuojant $š[k]igtù$ dėl alveolinio $[š]$ įtakos liežuvis labiau atitraukiamas atgal.

22 pav. Poliftongų [ie, uo] formančių dinamika kirčiuotuose ir prieškirtiniuose skiemenyse

Visiškai monoftongizuotų balsių F_1 bei F_2 pasižymi stabiliomis trajektorijomis. Jų galinės dalys nesuartėja (kaip, pavyzdžiui, kirčiuotos pozicijos [ie] realizacijose, plg. 20 pav.) ar nekyla (kaip kirčiuoto [uo] realizacijose, plg. 21 pav.).

Poliftongų išblėsimą patvirtina reversinis segmentų klausymasis. Pavydžiui, į tą patį žodį įterpus iškirptą ir „apsuktą“ [e] (< [ie]), [o] (< [uo]), jokių skirtumų nefiksuojama. Po minkštųjų priebalsių kartais girdimas [iⁱe] tipo diftongoidas. Iš tikrųjų ir čia eina nekintamos kokybės monoftongizuotas garsas. Komponento [iⁱ] įspūdį sukelia aukštesnio tembro priebalsio ir žemesnio tembro balsio sandūra.

Vienbalsinamo [e] < [ie] žodžiuose šķ[e]t'ā.l'is ir šķ[e]t'æ'l'ūs pirmoji formantė maždaug atliepia kirčiuoto ar prieškirtinio –CV(C)# pozicijos poliftongo [ie] vidurio segmento F_1 , o antroji – šių pozicijų poliftongų pradžios segmento F_2 . Toks alofonas apytikriai atitinka monoftongo [e], kuris Pelesės šnektoje yra labai įtemptas, akustines charakteristikas.

Pelesiškių prieškirtinių monoftongizuotų [o] < [uo] (d[o]b'ā.l ir d[o]b'æ'lās) pirmosios ir aštrosios formantės rodo, kad šie alofonai kiek labiau centralizuoti (atviresni ir mažiau sulūpinti) už sveiko kirčiuoto [uo] pradinį segmentą. Tokio [o] trajektorijos maždaug atitinka [uo] vidurio dalies formantes.

Juo trumpesnis monoftongizuotas lūpinis alofonas, juo aukštesnės jo F_2 reikšmės. Šiuo požiūriu lūpiniai skiriasi nuo atitinkamų nelūpinių, kurie tampa labiau decentralizuoti, įtemptesni (matyt, čia aptariamų [e] tipo garsų F_2 reikšmės paaukština minkštasis priebalsis).

Iš schemas matyti, kad ir –CV(C)# pozicijos alofonas žodyje d[ʰo.]bės iš pat pradžių turi gana aukštą, tačiau menkai kintančią antrąją formantę. Galbūt čia poliftongo virtimą diftongoidu skatina ir tolesnio skiemens atvirasis balsis.

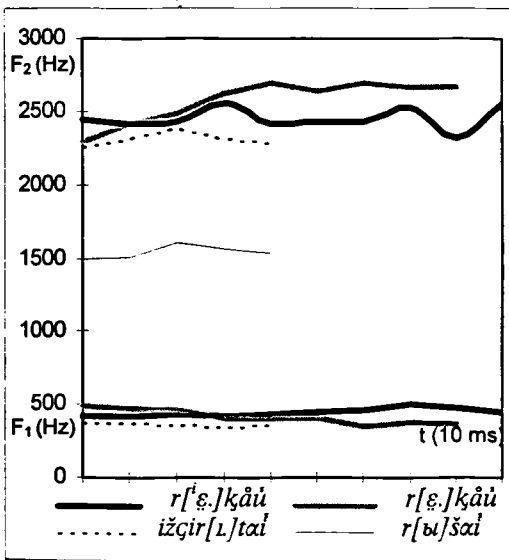
Taigi galima spėti, kad alofonų trukmės ir kokybės charakteristikos – visiškai susiję dalykai.

§ 78. Bandyta palyginti /ie/, /uo/ ir /e/, /o/ atstovų kokybę mažesnę ilginimo galią turinčiose pozicijose.

Nelūpiniai variantai $r[ʲe.]kãũ$: $r[ε.]kãũ$, kaip anksčiau minėta, skiriasi trukme ($A=1,32 : 1$, $S=1,19 : 1$). Tai paryškina tarp jų išlikusius kokybinius skirtumus, girdimus bei suvokiamus klausia. Jie atspindimi ir spektrinėse charakteristikose (žr. 23 pav.).

Fonemos /ie/ alofono pradžios segmento F_1 ir F_2 viena nuo kitos yra šiek tiek daugiau nutolusios negu galiniame segmente. F_1 augimas susijęs su nelūpiniams poliftongams būdingu laipsnišku atvirėjimu, F_2 žemėjimas – su užpakalėjimu.

Kaip matyti iš schemas, /e/ alofono formantės kinta kiek kitaip. Pastebimas šio toks F_1 aukštėjimas ir F_2 žemėjimas, susijęs greičiausiai ne su savaiminės kokybės savybėmis, bet su tolesnio konsonantizmo aplinka. Iš pirmo žvilgsnio panaši yra ir kirčiuotų [ie] bei [ε·] formančių dinamika (plg. § 69, 19 pav.). Šių balsių tarpusavio F_1 ir atitinkamai F_2 tam tikroje atkarpoje prasilenkia.

23 pav. Sutrumpėjusių /ie/, /e/ bei /i:/ ir /i/ alofonų formančių dinamika priešskirtiniuose skiemenyse

Taigi kirčiuoti ir priešskirtiniai poliftongai skiriasi daugiausia pagal tai, kuriame segmente ima kisti formantės. Kirčiuotų ir priešskirtinių /ie/ alofonų trukmės santykis – $1,17 : 1$, /e/ – $1,26 : 1$. Vadinas, tokiu pat santykiu sumažėjusi formančių kitimo erdvė.

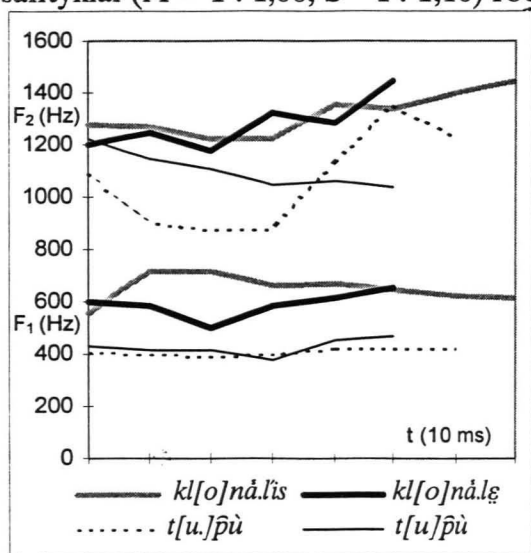
Iš 22 ir 23 pav. matyti, kad dėl mažesnės trukmės labiausiai „nukenčia“ priešskirtinio poliftongo (diftongoido) pradžios segmentas. [ʲe.] F_1 ir F_2 pasiekia [ε.] formančių lygį jau pirmajame trečdalyje (plg. kirčiuotų [ie] bei [ε·] atitinkamos formantės susikerta maždaug vidurio–paskutinio trečdalyje segmente).

Likusi didžioji [ʲe.] dalis vos užpakalesnė bei atviresnė negu atitinkamas [ε.] segmentas, tačiau kinta labai menkai (abiejų balsių F_1 ir F_2 išsidėsto lygiagrečiai). Tai dar kartą patvirtina,

kad kiekybė labai susijusi su kokybe. Juo mažesnė trukmė, juo labiau išblėšęs poliftongo kintamumas.

Vienbalsinamas garsas čia tegali būti palyginamas tik su /e/ alofonu. Kitiems neatviriesiems balsiams būdingos kiek kitokios savybės. Pavyzdžiui, priešskirtinis įtempasis [l] turi žemesnę pirmąją formantę (yra uždaresnis). Taip pat kiek žemesnė yra ir jo antroji formantė (balsis užpakalesnis – greičiausiai dėl mažos savaiminės trukmės). Priešskirtinis neįtempasis [ɨ] turi panašią F_1 , bet gana žemą F_2 (šio alofono formantės išsidėsto beveik spektro centre).

Taip pat palygintos ir atskirų *kl[o]nã.lis* „kluonelis“ : *kl[o]nã.lę* „klonelė“ pozicijų formantės. Pateikiamose realizacijose (žr. 24 pav.) eina visiškai sutrumpėję garsai. Be to, tiek vidutinė trukmė ($\bar{x} \approx 50$ ir 70 ms), tiek 4 realizacijų vidurkių santykiai ($A = 1 : 1,06$, $S = 1 : 1,16$) rodo ilgesnį /o/ alofoną¹⁷².

24 pav. Sutrumpėjusių /uɔ/, /o/ bei /u/ ir /u/ alofonų formančių dinamika priešskirtiniuose skiemenyse

Poliftongo ir monoftongo pirmosios formantės liečiasi pradžios ir pabaigos segmente. Viduryje jos kiek nutolusios ([o] < [uɔ] esama uždaresnio). Žemesnė poliftongo F₁ galbūt rodo šokią tokią kintamumo liekaną. Vis dėlto pradžios ir pabaigos segmentas čia panašios kokybės. Pakilimo skirtumai dėl mažos trukmės „išstipsta“ bendrame garso kontūre¹⁷³. Be to, visiškai sutampa abiejų balsių antrosios formantės (poliftongo alofonas neturi kirčiuotai pozicijai būdingo aiškesnio F₂ aukštėjimo paskutiniame segmente).

Šiuos abu variantus palyginus su priešskirtiniais neatviraisiais [u., u], atsargiai¹⁷⁴ galima spėti, kad u tipo balsiai išlieka uždaresni. Tai rodo žemesnė jų F₁. Pagal antrąją formantę aiškiau skiriasi lyginami [o] tipo balsiai bei įtemptasis [u.]. Atotrūkis greičiausiai susidaro ne dėl nevienodos horizontaliosios liežuvio padėties, bet dėl lūpų veiklos. Matyt, tiek [o] < [uɔ], tiek prigimtinės kokybės [o] trumpėdami ypač menkai lūpinami.

§ 79. Eksperimentams įrašyti pavyzdžiai, be abejo, tik apytikriai leidžia nekirčiuotų [iɛ], [uɔ] pozicijas skirstyti į turinčias didesnę ar mažesnę trukmės ir kokybės išsaugojimo galią. Rišliuose tekstuose poliftongų variantai labai įvairūs. Juos lengviau aprašyti ne poziciniais, o sociolingvistiniais kriterijais¹⁷⁵.

Kai kurių vyresnės kartos informantų kalboje poliftongai išlaikomi sveiki tiek – CV(C)#, tiek ir potencialiose neutralizacijos pozicijose, pvz.: *t'ɛp ig žlɛnai paškɛ'lem / ʌ švɛsù / d'ɛvaĩ.çi(z) žibina / o_šnɛgɔsʌ ||* (St. Km., Pelesà); *kař.taiz ganãu ganãu / ɔr_žumɛks.muʌ || ná. / an_bal'tínũ.ʌ ; 'pɛ.ršijuožɛ / an_pɛrvidoʌ || pɛs'irɛša to.kù. šluotá.itu. / pɛs'irɛša / tai_sá.u ; paž'd'éjoʌ po_rankù / jir_nuvã.ɟ ʌ p'ir'ín || tai_sùvɛʌ /*

¹⁷² Tai, kad šis skirtumas fakultatyvus, minėta § 75.

¹⁷³ Visišką vienbalsėjimą patvirtina ir skaitmeninis segmentų karpymas: juos sukeitus vietomis ar klausantis reversiškai jokių ypatingų akustinių skirtumų, išskyrus atvirumo, negirdima.

¹⁷⁴ Pasakytina, kad lyginimas su šiais balsiais pozicijose *t[u.]pũ* „tūpiu“ bei *t[u]pũ* „tupiu“ nėra labai vykęs, nes esama visiškai kitokios priebalsių aplinkos ir kirčiuoto skiemens kokybės. Deja, kitų pavyzdžių neturėta.

¹⁷⁵ Norint aprašyti nekirčiuotų (kaip ir kirčiuotų) poliftongų variacijas ir dažnumus, tekstų išanalizuoti daugiau rišlių tekstų. Poliftongai apskritai nėra dažni, todėl tikslesnis neutralizacijos kriterijų nustatymas galėtų būti atskiro tyrimo objektas.

jermę'kùs tokùs | ká.ilínùs\ | avìs\ kįękųvįęn(z) žmo:gùs laĩ.kę || ir | an_žiemòs\ tai_dabař | jáu_tai_pá.ltai\ tai_tàs | o_ankščáu tai_vìs | iš_ká.ilu.\ sùvę || (M. Rg., Pelesà). Šiais atvejais kintamieji alofonai išlaikomi ir prieš kirčiuotą trumpą galūnę, ir prieš tolesnį ilgą skiemenį, ir pozicijose, turinčiose ritminį šalutinį kirtį.

Kitų informantų kalboje paprastai vartojami sveiki poliftongai, bet anksčiau minėtose „silpnės galios“ pozicijose pasitaiko ir trumpesnių variantų – diftongoidų ar monoftongizuotų alofonų, pvz.: *uɔ_mú:s_jáu žiedai | nukrùto || jáu_n'etùrým\ žiedù. || jír | çjedõrku. | al'æ_kàt_kat | jáu | kur_çi_tu šá.nos_jáu | jáu_dainiuosi ir_ç'e.dó.sí\| ó.j\ | çæ_tokù. çęsmíní'ku. nę:rà\ | kap_kap_jòz bùwo | tęv'à.liz ,çęsmi'ní'kas\ ||* (T. Kn., Pavalakė); *kai_kàs | mī'li su_bú.lwem\ | tai_dár | ir_bú.lbu.\ | tarkiujæ | o_kas_næmī.li su_bú.lbom tai_t'ik iš_vėnù.\ mī.ltu. ||* (J. Kn., Pavalakė); *ir_á.naz | bū'na | tó'ks kai_spalalùkas | trėiz_žienàs\ tó'ks | o_jáu an_kæcvirtòž ž'ęnòs_jáu bū'na | baltò:jæsi | baltù p'ęn'ė'lù ušpí.lta || tai_kadà_toj iš_áštoñù_čik avilù.\ turė_jáu try(š)_šumtùs kįlògramu. ||* (A. S., Paditvys).

Trečios informantų grupės (manytina, kad ji yra didžiausia) kalboje įsivyravę silpniau ar stipriau monoftongizuoti variantai visose nekirčiuotose pozicijose (nors kirčiuoti [ie], [uo] gali išlikti sveiki), pvz.: *ir | pašniędojæm\ | jir_an_žienò's\ prėkėpam | jáu_an_žienòs_stor.e'snū'j || nu_jir_inrũ'ksta\ | tadù pæržę.m pastó'vi\ | kur_kamarõ'j\ | o_paskuř jáu_in_pavá.sar\ | itó'sna slėjikosna | sù'dedam\ | žù'dęngæm\ | ir_stò.vì\ á.nas jì.lgá\ || šlá.pju.\ | kap_lę.tai | nékrá.unam\ kùpætosna | ir_tadù_jáu lę.tùs\ nępá.r'liuæ || àp'm'etam\ | jir_tadù nùjimam\ | graže\ | jir_an_stò'vu.\ | à.přęcæm | sùv'eram ir_ítai | á.užæm\ ||* (J. Šm., Dubiniai); *bùwo klúgnas\ | kl'o.nai bùwo | kalk'òznas turė_į kló'nosa ||* (M. Krč., Leliušiai) *pad'ę'x\ itu. | an_zuslà.no | kab_dá.u\ ,wuð'æ'gù¹⁷⁶ aþe.ji. | zuslà.nu\ | ir_an_žá.męs nukrùto\ || kap_pap'ò.la jæ.m | pàkįša | á.naz_çi | skęndolís kai_nùgrębæ\ jáu_á.naz_çi | næatlais\ ||* (A. Šm., Dubiniai); *jáu_và tokį\ | ž'edai | kó_ťa(i)_iau báltos\ muz_çi_gá.lvos jáu_inží'di. ||* (J. Lg., Pavalakė).

Pridurtina, kad Dubinių kaimo informantai [ie], [uo] gana nuosekliai vienbalsina ne tik silpnosiose, bet ir stipriosiose pozicijose (plg. § 71, 73).

h) Fonologinės pastabos

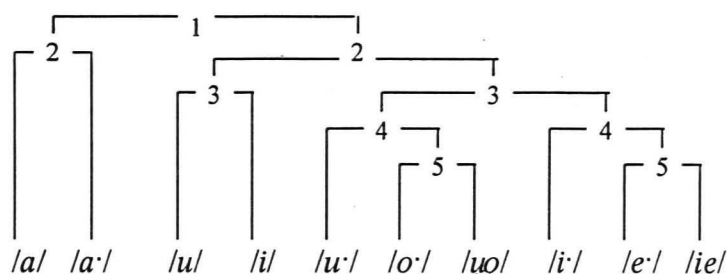
§ 80. Atidžiau žvelgiant į vieną šnektos vokalizmo sistemos sinchroninį „pjūvį“ reikia konstatuoti, kad neįmanoma vienareikšmiškai klasifikuoti fonologinių elementų, neaprašant jų kitimo. Apžvelgta monoftongų ir poliftongų kiekybė rodo galimą fonologinės sistemos raidą. Ypač nelengva atsekti diferencinių požymių hierarchijos pasikeitimus, mat dėl refonologizacijos ar defonologizacijos iš esmės gali pakisti priešpriešų narių žymėtumas ir fonemų distribucija.

¹⁷⁶ Sveiką lūpinį poliftongą čia padeda išlaikyti pridėtinis w-.

Išskirtini bent trys galimi diferencinių požymių raidos etapai. Griežtų ribų tarp jų nubrėžti negalima, nes Pelesōs šnekta sociolingvistiniu požiūriu nevienalytė: vienu informantų vokalizmo sistemai, matyt, būdingesnis vienoks diferencinių požymių rinkinys, kitų – kitoks, be to, įmanoma net ir vieno kalbėtojo variantų įvairovė.

Pradinėje fazėje (ji išsamiau aptarta § 14–20, dar plg. 2 lent. ir 2 pav.) yra išlaikomos priešpriešos pagal penkis diferencinius požymius, žr. 25 pav.:¹⁷⁷

1. 'uždarysis' – 'atvirasis';
2. 'ilgasis' – 'trumpasis'
3. 'nelūpinis' – 'lūpinis'
4. 'neaukštutinis' – 'aukštutinis'
5. 'kintamasis' – 'nekintamasis'

25 pav. Balsinių fonemų dendrograma. Pradinė fazė

Dėl uždaryjū 'ilgųjų - įtemptųjų' : 'trumpųjų - neįtemptųjų' balsių refonologizacijos (jie imami skirti tik pagal antrąją šių požymių komponentą) gryniesi kiekybiniai požymiai ilgainiui nebetenka reikšmės. Greičiausiai šio proceso pasekmė yra ir fonologinėje hierarchijoje žemiausią rangą turinčių kokybinių kintamumo priešpriešų nykimas – taip linkstama vienodinti balsių savaiminės trukmės skirtumus pagal pakilimą.

Aukštutinių fonemų /iː/, /uː/ alofonai, anksčiau galėję sudaryti pagrindą priegaidžių opozicijoms, dabar ilgumais prilygsta trumpiesiems (trumpuosiuose skiemenyse priegaidės nekontrastuoja), o savaimine trukme ilgesni žemesnio pakilimo /eː/, /oː/ ir monoftongizuotų poliftongų alofonai šią galimybę greičiausiai išlaiko, taigi pagrindas, pagal kurį visi uždarieji¹⁷⁸ ilgieji balsiai buvo vienijami į vieną didelę klasę, „suskyla“ ir tampa nebevisuotinis. Be to, naujasis 'įtemptumo'–'neįtemptumo' kriterijus faktiškai tampa aktualus tik aukštutiniams /iː/ : /i:/, /uː/ : /u/. Dėl to minėtas diferencinis požymis bendroje hierarchijoje dabar gali užimti pačią žemiausią vietą. Tiesa, šių balsių tarpusavio priešpriešos pasižymi laisvesne distribucija (yra būdingos ir kirčiuotiems, ir nekirčiuotiems skiemenims), todėl joms atstovaujantys aukštutiniai

¹⁷⁷ Numeruotose diferencinių požymių porose pirmieji minimi žymėtieji. Paryškinamos tos poros, dėl kurių refonologizacijos ar defonologizacijos kinta diferencinių požymių turinys ir skaičius. Dendrogramos dešinioji šaka žymi teigiamuosius požymius, būdingus žymėtosioms fonemoms, kairioji – neigiamuosius, nežymėtųjų fonemų diferencinius požymius.

¹⁷⁸ Atvirųjų balsių skyrimui priegaidės kriterijus neaktualus.

balsiai yra mažiau žymėti už neaukštutinius /ɛ/, o/, kurie bendrų bruožų su /i, u/ alofonais turi tik silpniausiose nekirčiuotose pozicijose¹⁷⁹.

Kalbant apie žymėtumą aukštutinių balsių klasėje, svarbia aplinkybe laikytinas stabilumas. Refonologizuojant kiekybines priešpriešas stabilesnės lieka įtemptųjų balsių savybės: šie stipriosiose pozicijose atstovaujami visų pakilimų balsių (net ir atvirojo /a/, kuris kirčiuotas yra įtemptesnis už /a./). Įtempimas šioje šnektoje tampa nežymėtu diferenciniu požymiu, nors ir yra reikšmingas tik skiriant aukštutinius balsius. Be to, aukštutiniams įtemptiesiems būdingi mažesni distribucijos apribojimai, pavyzdžiui, lūpinis kontaktas tarp /u/ ir /i/ yra įmanomas po visų minkštųjų priebalsių, o /u/ ir /i/ kontrastingumą mažina pozicijos po /t, d/, po kurių negali būti realizuojamas lūpinio /u/ alofonas. Taigi gryniesiems kiekybiniais požymiais netekus reikšmės, 'įtemptųjų' : 'neįtemptųjų' balsių žymėtumas sukeičiamas vietomis.

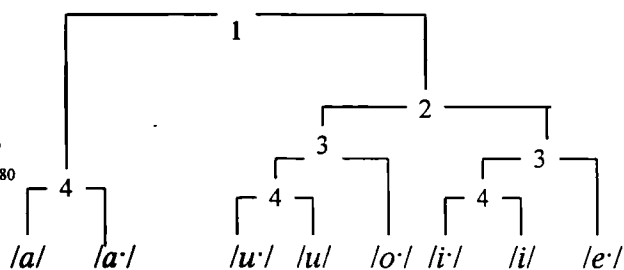
Dėl minėtų procesų diferencinių požymių hierarchija gali atrodyti taip (žr. 26 pav.):

1. 'uždarasis' – 'atvirasis';

2. 'nelūpinis' – 'lūpinis'

3. 'neaukštutinis' – 'aukštutinis'

4. 'neįtemptasis' – 'įtemptasis'¹⁸⁰

26 pav. Balsinių fonemų dendrograma. Aukštutinių balsių kiekybės refonologizacijos ir kintamųjų : nekintamųjų balsių defonologizacijos fazė

Ši fazė veikiausiai tėra tik tarpinė prieš galutinai panaikinant kiekybines priešpriešas. Svarbu tai, kad šioje fazėje visiškai nepalieti lieka pačių nežymėčiausių fonemų – atvirųjų /a./ : /a/ santykiai: jos tebekontrastuoja pagal trukmę ir kiekybinės sistemos (plačiaja prasme) visiškai suirusia laikyti negalima. Vis dėlto ji funkcionuoja ne vienu pagrindu ir nebėra stabili.

Griaunama ji irgi ne vienu pagrindu: pailginant kirčiuotus atvirosios /a/ bei tariant įtemptesnius /i/ bei /u/ alofonus. Kiekybės požymių defonologizacija neišvengiama didėjant kirčiuotos stipriosios pozicijos reikšmei: dabar ir kirčiuotose pozicijose savotiškai paryškinamas didžiausio trukmės kontrasto principas: ilgiausi esti

¹⁷⁹ Defonologizavus kintamumo priešpriešą, kiek pagerėja neaukštutinių balsių distribucinės ypatybės (ankstesnėje fazėje šios klasės balsiai turėjo apribojimų pagal lūpinimo kriterijų, pavyzdžiui, /ɛ/ : /o/ opozicija nebūdavo realizuojama po minkštųjų /t, ĉ, ʒ/ (ne skoliniuose) bei /t, d/; taip pat ir /iɛ/ : /iɔ/ kontrastas nebuvo įmanomas po /t, d/, plg. § 18): dabartinių /ɛ/ : /o/ priešprieša negalima jau tik po /t, d/. Vis dėlto aukštutiniai /i/ ir /u/ tokių apribojimų neturi, todėl jie išlieka mažiau žymėti.

¹⁸⁰ Nors kiekybinėms priešpriešoms bendras yra diferencinis požymis 'įtemptasis' - 'neįtemptasis', /a/ : /a./ kontrastas tebegrindžiamas trukmės skirtumais.

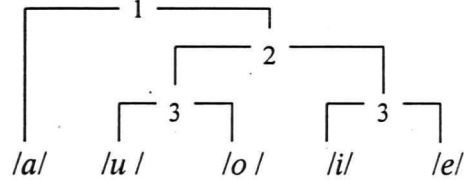
atvirieji, trumpiausi – uždarieji aukštutiniai balsiai. Šis principas dar refonologizacijos fazėje ryškėjo nekirčiuotose (silpnosiose) pozicijose, pavyzdžiui, pailginant prieškirtinį [a], iki mažiausios trukmės trumpinant [i., u.]

Defonologizavus kiekybinius požymius, likusiųjų hierarchija galėtų atrodyti taip (žr. 27 pav.):

1. ‘uždarasis’ - ‘atvirasis’;

2. ‘nelūpinis’ - ‘lūpinis’

3. ‘aukštutinis’ - ‘neaukštutinis’

27 pav. Balsinių fonemų dendrograma. Neįtemptųjų : įtemptųjų balsių defonologizacijos fazė

Tokia supaprastinta trijų diferencinių požymių sistema būdingesnė tik kai kurių pačios jauniausios pelesiškių kartos atstovams, bet labiau išsivyravusi kaimyninėse (Ramaškonių, Lazūnų, Zietelos) šnektose, išgyvenusiose ilgesnį kalbų sąveikos laikotarpį.

4. Balsių kokybė

a) Izoliuotų balsių akustiniai ir artikuliaciniai požymiai

§ 81. Bene svarbiausia iš kiekybės skyriuje aptartų ypatybių – silpnėjančios balsių priešpriešos pagal du diferencinius požymius – kiekybę ir kintamumą. Didžioji dalis pelesiškių vokalizmo fonologinės sistemos elementų funkcionuoja jau tik kokybinių santykių pagrindu.

Šioje darbo dalyje remiamasi daugiausia spektrinės analizės rezultatais. Tyrimą sudaro keli etapai. Pirmiausia pateikiamos šnektos izoliuotų balsių charakteristikos, jos palyginamos su kai kurių tarmių izoliuotų balsių ir D. Joneso kardinalinių ypatybėmis. Izoliuoti balsiai lyginami ir su rišlios kalbos balsiais – tai leidžia apytikriai nustatyti kokybinių svyravimų kryptis. Subtilesnės garsų ypatybės išryškėja analizuojant atskirų pozicijų alofonų, realizuojamų rišlioje kalboje, spektro sklaidos sritis.

Pastarųjų metų lietuvių tarmių fonetikos tyrimuose įprasta nustatyti šnektų izoliuotų balsių spektrus (plg. šiaurės žemaičių telšiškių [Murinienė, 1998, 91–105; 2000, 79 – 94], pietų žemaičių raseiniškių [Atkočaitytė, 2000, 154–158; 2002, 162–178], vakarų aukštaičių kauniškių [Bacevičiūtė, 2000, 5–18; 2001, 125–142], šiauliškių [Kazlauskaitė, 2002, 9–10], pietų aukštaičių [Leskauskaitė, 2000, 83–94; 2001, 47–68]¹⁸¹). Pagal metodiką, taikytą šiuose darbuose, ištirta 14 izoliuotai tartų Pelesės šnektos balsių.

Analizuoti šių kirčiuotų pozicijų monoftongai¹⁸²: *n[ĩ]ksta* „nyksta“ (dviejų informantų – *p[ĩ]ksta* „pyksta“), *š[ĩ]la* „šyla“, *p[ĩ]ktas* „piktas“, *š[ɨ]tas* „šitas“, *d[ẽ]dė* „dėdė“, *š[ė]kas* „šėkas“, *t[è]pc̄* „tept(i)“, *ap[à]ks* „apaks“, *t[á]kas* „takas“, *t[á]pė* „tepė“, *š[á]štas* „šeštas“, *k[ó]to* „koto“, *d[ũ]sta* „dūsta“, *p[ù]pu* „pupu“.

Pavyzdžius įkalbėjo 4 šnektos informantai (2 vyrai ir 2 moterys)¹⁸³, jie pakartoti tris kartus. Kiekvienas balsis tiriamajame žodyje kalbėtojo dirbtinai buvo pailginamas maždaug iki 1 s ($\bar{x} \approx 1,2 \pm 0,5$ s). Iš kiekvieno tokio garso buvo iškerpama 500 ms trukmės atkarpa, pasižyminti stabiliausiomis formančių trajektorijomis. Šių stacionarių segmentų¹⁸⁴ trijų realizacijų formančių vidurkiai nustatyti programa PRAAT (plačiau apie tyrimo metodiką žr. įvade).

¹⁸¹ Plg. kai kuriuos ankstesnių metų instrumentinius tyrimus [Urbelene, 1967; Kačjuškene, 1984, 116–120] bei kaimyninių kalbų fonetikos darbus: lenkų [Jassem, 1973], latvių [Grigorjevs, 1998, 163–179; 2000, 19–60; 2001, 116–126].

¹⁸² Tirti ir suužpakalėję po kietųjų priebalsių nelūpinių balsių variantai. Deja, neįrašyta izoliuotai tariamų svetimos kilmės [e] ir [ɔ].

¹⁸³ V. Valiukevičius (g. 1930 m.) iš Pelesės k., F. Kanevičius (g. 1939 m.) iš Pavalakės k., J. Stankevičienė (g. 1919 m.) iš Pāditvjo k., T. Kamenčiūtės-Šimelevičienės (g. 1935 m.) iš Pelesės k. Šiame skyriuje plačiau iliustruojami ir su kitų tyrimų duomenimis lyginami tik V. Valiukevičiaus įkalbėtų izoliuotų balsių akustiniai duomenys. Kitų informantų medžiaga naudojama tik palyginant kokybinius indeksus ar patikslinant tam tikrų alofonų ypatybes.

¹⁸⁴ Pašalinti aukštesni nei 3000 Hz lūpinių balsių dažniai.

§ 82. Pirmųjų trijų formančių ir pagal juos apskaičiuotų indeksų reikšmės pateikiamos 6 lentelėje:

6 lent. Izoliuotų Pelesos šnektos balsių formančių reikšmės ir indeksai¹⁸⁵

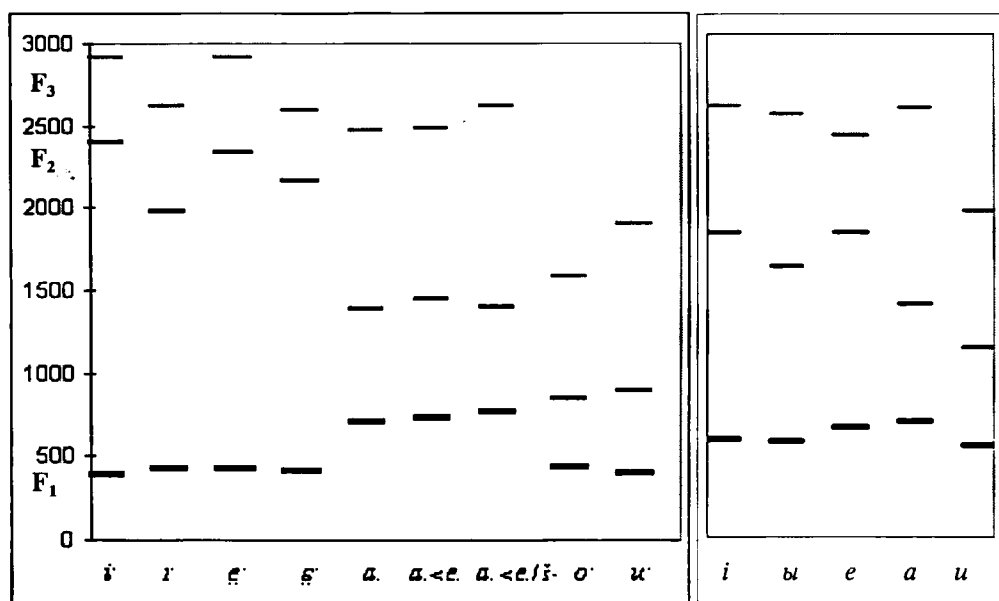
V	F ₁ (Hz)	F ₂ (Hz)	F ₃ (Hz)	C	b	T	it
[iː]	390	2380	2900	759	106	700	1390
[ɪ]/š-	430	1980	2620	788	107	542	670
[i]	580	1810	2570	835	106	342	460
[ɪt]/š-	570	1610	2520	843	107	256	200
[eː]	430	2330	2900	773	106	639	1300
[ɛː]/š-	420	2160	2590	779	107	632	830
[e]	650	1810	2400	852	106	322	560
[α]	680	1390	2560	883	107	45	350
[a.]	710	1380	2470	891	107	36	360
[a.] ¹⁸⁶ < [e.]	730	1460	2480	888	106	71	290
[a.] < [e.] / š-	770	1410	2620	899	106	-6	480
[oː]	450	850	1590	887	114	4	1610
[uː]	410	910	1900	862	113	27	1280
[u]	550	1120	1950	881	110	68	980

§ 83. Pagal pirmąją formantę bei kompaktiškumo (C) indeksą izoliuotus šnektos balsius galima skirstyti į kompaktinius (atviruosius) ir difuzinius (uždaruosius). Patys atviriausi (žemiausio pakilimo), pasižymintys aukščiausiomis F₁ reikšmėmis ir kompaktiškumu (abiejų formančių energija susitelkusi arčiau spektro centro, žr. 28 pav., plg. 30 pav.) yra visi trys /a./ alofonai: [a.] F₁=710 Hz, C=891, [a.] < [e.] F₁=730 Hz, C=888, [a.] < [e.] / š- F₁=770 Hz, C=899.

Pažymėtina tai, kad panašios kokybės /a./ alofonai būdingi visiems keturiems informantams. Du iš jų balsius, einančius po minkšto priebalsio (atitinkančius b.k. [e./æ./]), tarė kaip pačius atviruosius. Taigi įvairių pozicijų /a./ variantų kompaktiškumo svyravimas fakultatyvus (indeksas svyruoja nuo 897 iki 925 ir yra didesnis negu likusių balsių).

¹⁸⁵ Simbolių reikšmės žr. 101 išn.

¹⁸⁶ Šį po minkšto priebalsio einantį gerokai sužpikalėjusį ir labai atvirą kirčiuoto [e.] alofoną galima žymėti ir grafema [ā.] – tai nedaroma dėl techninių priežasčių.

28 pav. Izoliuotų Pelesos šnektos ilgųjų ir trumpųjų balsių formantės

Be $[a]$ variantų, vienu kompaktiškiausių galima laikyti ir trumpą $[\alpha]$, plg., ($F_1=680$ Hz, $C=883$, dviejų informantų realizacijose šis indeksas sudaro 889 ir 890, tik vienu atveju yra gerokai mažesnis – 854). Kita vertus, izoliuotai tariamas $[e]$, nors ir turi gana panašias $[\alpha]$ F_1 reikšmes (650 Hz), dėl gerokai aukštesnių F_2 (ir F_3) yra mažiau kompaktiškas: $C=852$ (kitų pateikėjų – 847, 876, 850).

Žemiausias F_1 turi uždarieji balsiai, ypač aukštutiniai $[i]$ ($F_1=390$ Hz, $C=759$, kitų trijų informantų realizacijose $C=755, 756, 764$) bei $[u]$ ($F_1=410$ Hz, $C=862; 850, 862, 868$). Kaip matyti iš C reikšmių, nelūpinis balsis, lyginant su lūpiniu, yra mažiau kompaktiškas. Tai pasakytina ir apie kitus nelūpinius balsius: $[r]/š-$ ($F_1=430$ Hz, $C=788; 757, 760, 791$), $[e]$ ($F_1=430$ Hz, $C=773; 788, 781, 770$), $[ɛ]/š-$ ($F_1=420$ Hz, $C=779; 783, 792, 778$).

Lūpinis $[o]$ ($F_1=450$ Hz, $C=887; 903, 877, 884$), ir turėdamas gana žemas F_1 reikšmes, išlaiko gana aukštą kompaktiškumo indeksą, menkai tesiskiriantį nuo atitinkamų atvirųjų a tipo balsių rodiklių. Beje, panašiomis savybėmis pasižymi ir kitų tirtų šnektų – pietų aukštaičių Kučiūnų [Leskauskaitė, 2000, 84 ir ypač vakarų aukštaičių kauniškių Lukšių [Bacevičiūtė, 2000, 6] – izoliuoti aukštutiniai užpakalinės eilės balsiai; plg. Lukšių šnektos $[o]$ ir $[a]$ indeksus: $C=886$ ir 888).

Vis dėlto lūpinių balsių laikyti aiškiai kompaktiniais neleidžia formančių išsidėstymas spektro sklaidoje. F_1 ir F_2 spektro vidurio atžvilgiu koncentruojasi žemųjų dažnių srityje, plg. 28 pav. Nelūpinių uždaryjū balsių formančių energija nuo spektro vidurio labiausiai išsisklaidžiusi.

Apskritai, kaip matyti iš pateikiamų indeksų, pavieniais atvejais lūpiniai balsiai gali turėti gana dideles kompaktiškumo reikšmes. Tai vienas iš požymių, kad šnektos izoliuoti balsiai tariami vengiant kraštutinės liežuvio artikuliacijos. Ši savybė išryškėja analizuojant bemoliškumo laipsnius ir lyginant šiuos balsius su kardinaliniais:

didžiausio uždarumo efektas, matyt, išgaunamas ne stipriau pakeliant ties minkštuoju gomuriu atitrauktą liežuvį, bet suglaudžiant lūpas.

Pagal formančių vietą spektro sklaidoje ir jų reikšmių vertinimą prie mažiau kompaktiškų (t.y. difuziškesnių) galima priskirti trumpuosius $[i]$, $[ɨ]$ /š– bei $[u]$, plg. gana aiškius nelūpiniams būdingus mažesnio kompaktiškumo rodiklius: $[i]$ $F_1=580$ Hz, $C=835$; 814, 826, 789; $[ɨ]$ $F_1=570$ Hz, $C=843$; 781, 825, 821. Balsis $[e]$ vis dėlto greičiau yra kompaktinis, o ne difuzinis, plg.: $F_1=670$ Hz, $C=852$; 847, 876, 850 (šis balsis už pirmuosius du yra kompaktiškesnis).

Izoliuotas $[u]$, kaip įprasta šnektos lūpiniams balsiams, yra gana kompaktiškas ($F_1=550$ Hz, $C=881$; 882, 885, 865). Prie difuzinių jis gali būti priskirtinas dėl formančių padėties spektre (žr. 28 pav.): lyginant su tikraisiais kompaktiniais, abi jo formantės ryškiau pasislinkusios nuo centro žemųjų dažnių link.

§ 84. Antriosios formantės, arba abscisių ašies, atžvilgiu gali būti nustatoma izoliuotų balsių tarimo eilė. Priešakiniai balsiai iki spektro vidurio (apie 1500 Hz) mažėjančia išsidėsto taip ($F_2=2380-1610$ Hz, žr. 7 lent., plg. 33 pav.): $[i]$, $[e]$, $[ɛ]$ /š–, $[r]$ /š–, $[i]$, $[e]$, $[ɨ]$ /š–. Jiems būdingas atitinkamai mažėjantis tonalumo indeksas (T): 700, 639, 632, 542, 342, 322, 256. Ties spektro viduriu ir žemesniųjų dažnių zonoje ($F_2=1460-850$ Hz) atsiduria užpakalinės eilės $[a.] < [e.]$, $[a.] < [e.]$ /š–, $[α]$, $[a.]$, $[u]$, $[u]$, $[o]$ (atitinkamai T= 71, -6, 45, 36, 68, 27, 4).

Dėl to balsius pagal tembrą galima skirstyti į aukštatonius (su gana dideliu tonalumo indeksu) ir žematonius (turinčius mažą tonalumo indeksą¹⁸⁷). Pagal F_2 reikšmes Pelesės šnektose priešakiausių balsiu laikytinas $[i]$, užpakaliausių – $[o]$ (ši balsį su žemiausia F_2 ištare trys iš keturių pateikėjų; tik vienu atveju žemesnės pasirodė balsio $[u]$ antrosios formantės). Vis dėlto visų keturių informantų realizacijose mažiausios tonalumo indekso reikšmės būdingos ne $[o]$, bet atvirajam $[a.]$ ar jo poziciniams variantams.

Kitų šnektų tyrimuose (plg. [Murinienė, 1998, 28; Atkočaitytė, 2002, 164; Bacevičiūtė, 2001, 126; Leskauskaitė, 2001, 51]) skiriamos priešakinės ir užpakalinės eilės balsių klasės. Kaip anksčiau minėta (plg. § 9), fonologinis Pelesės šnektos balsių skyrimas į priešakinius ir užpakalinius nepriimtinas.

Tai patvirtina ir fonetinės izoliuotų ypatybės. Pirmiausia, kaip matyti iš „priešakinių“ balsių F_2 reikšmių, jie po tam tikrų šnektos priebalsių linkę sužpakalėti. Balsio $[r]$ /š– tonalumas mažesnis negu $[i]$, $[e]$, $[ɛ]$ /š–. Pastarasis užpakalesnis už $[ɛ]$. Be to, $[ɨ]$ /š– mažesnio tonalumo negu $[i]$ ir $[e]$. Taigi tarimo eilės sąvoką tikslingiau vartoti šių balsių skirtumams apibūdinti.

Antra, izoliuoti kompaktinių $/a.$, $a/$ alofonai pagal F_2 reikšmes išsidėsto abipus ašies centro ir pagal tarimo eilę labai nevienodi. Užpakalesni lieka $[α]$ bei įvairių pozicijų $[a.]$, o trumpajai $/a/$ atstovaujantis $[e]$ yra aiškus priešakinės eilės balsis (ši

¹⁸⁷ Trys iš keturių informantų užpakalinės eilės balsius tarė su teigiamais T, tik vieno pateikėjo balsiai buvo su vyraujančiu neigiamu T indeksu.

tendencija išlaikoma visų keturių informantų izoliuotų balsių realizacijose ir ypač išryškėja rišlioje kalboje¹⁸⁸).

Trečia, užpakalinės eilės izoliuotų šnektos balsių, pradedant /a., a/, baigiant /o/ alofonais, tonalumo indeksai susipynę (žr. 7 lent.). Tad atsižvelgiant tik į balsių tembrą beveik neįmanoma diferencijuoti balsių, pagal F_2 išsidėstančių ties spektro viduriu ir žemesniųjų dažnių srityje. Lygiai taip, beje, [α], [a.] ir užpakalesni balsiai tarpusavyje menkai tesiskiria ar nesiskiria visai kompaktiškumo indeksais (plg. § 82).

Visi „užpakalinės eilės“ izoliuoti šnektos balsiai yra panašaus tembro, apibūdinami dideliais C koeficientais. Todėl balsių kokybei apibūdinti daug svarbesnis yra ne tarimo eilės, o lūpinimo kriterijus.

§ 85. Lūpinimo laipsnis nustatomas pagal bemoliškumo indeksą (b). Pelesiškių izoliuoti balsiai šiuo požiūriu dalintini į dvi aiškias grupes: bemolinius, t. y. lūpinius [u], [u:], [o:] (b= 110, 113, 114) ir nelūpinius balsius (visi likę, jų koeficientas svyruoja nuo 106 iki 107¹⁸⁹; plg. 35 pav.). Bene labiausiai sulūpintas šnekte izoliuotas [o:]– pagal tai jis aiškiai skirtųsi nuo pietų aukštaičių Kučiūnų šnektos [ɔ:], kuris ne tik labai kompaktiškas (nedifuzinis), bet ir nebemolinis (b=106). Lyginant su kitų tirtų šnektų duomenimis, Pelesės šnektos lūpinių balsių savybėmis artimiausia vakarų aukštaičių kauniškių Lukšių šnektai.

Kaip ką tik minėta, remiantis tik kompaktiškumo bei tonalumo savybėmis, objektyviau galima aprašyti tik priešakesnius šnektos balsius – tik jų kokybiniai indeksai, priklausomai nuo pakilimo ir tarimo eilės, linkę tarpusavyje kontrastuoti ryškiau. Užpakalesnių (nuo [a.] iki [o:]) tarpusavio koeficientai, nepaisant F_1 ar F_2 skirtumų, yra itin artimi ar vienas kitą dengia. Diferencijuoti šiuos balsius padeda būtent bemoliškumo indeksas. Juo atskiriami dideliu kompaktiškumu pasižymintys balsiai [α, a.] nuo panašių savybių turinčių [u, u:, o:]. Tai leidžia dar kartą peržvelgti visus analizuotus kokybinius požymius ir interpretuoti juos jau daug aiškiau ir subtiliau.

Jei izoliuoti šnektos balsiai būtų klasifikuojami neatsižvelgiant į formančių išsidėstymą spektre, išryškėtų toks jų santykis kokybinių indeksų požiūriu (žr. 7 lent.¹⁹⁰):

¹⁸⁸ Kaip matyti iš toliau pateikiamos rišlios kalbos alofonų analizės, šis balsis dėl kitame skiemenyje einančių priešakesnių balsių įtakos lengvai „nusidažo“ jų ypatybėmis ir patiria asimiliaciją – tokių supriešakėjusių variantų visai neįmanoma traktuoti kaip „užpakalinės eilės“ fonemos /a/ atstovų.

¹⁸⁹ Sporadiškai fiksuojamą šio koeficiento padidėjimą iki 107 galima paaiškinti priebalsių aplinka – nelūpiniais balsiais čia buvo tariami po lūpinio [β] arba žvarbiojo [š]. Po pastarojo (kaip ir po [ž], [č], [j]) priešakinių balsių alofonai gali būti kiek sulūpinami.

¹⁹⁰ Simboliu „+“ žymimas balsis, apibūdinamas didžiausiomis, „–“ – mažiausiomis atitinkamo indekso reikšmėmis, „±“ – balsis, kurį apibūdinantis indeksas nepadeda aiškiau apibrėžti jo kokybės. Lentelėje pateikiami informanto V. V. balsių kokybės vertinimai.

7 lent. Izoliuoti Pelesos šnektos balsiai kokybinių indeksų atžvilgiu
(neatsižvelgiant į F_1 ir F_2 išsidėstymą spektro sklaidoje)

	[iː]	[ɪ]	[eː]	[ɛː]	[i]	[ɪ]	[e]	[ɛ]	[a.] ¹⁹¹	[u]	[uː]	[oː]
C	– (759 – 843)						+			± (881 – 862)		
T	+						– (71 – -6)					
b	– (106 – 107)									+		

Lentelėje „+“ ženklų pažymėti balsiai, aiškiai identifikuojami pagal didžiausias tam tikro indekso reikšmes ir apibūdinami kaip kompaktiniai, priešakiniai (aukšto tembro), lūpiniai. Iš skliaustuose pateikiamų dydžių matyti, kad aiškiai nekontrastuoja [u, uː, oː] ir [ɛ, a.] kompaktiškumo reikšmės. Nors pagal F_1 skirtumus ir abiejų formančių išsidėstymą spektro sklaidoje pirmieji turėtų būti apibūdinami kaip difuziniai, bendras vaizdas visiškai priešingas – jie labai kompaktiški (toks požymių neatitikimas pažymėtas simboliu „±“). Tonalumo indeksas kokių nors užpakalinės eilės balsių ypatumų išvelgti irgi nepadėtų (visų žemo tembro šnektos balsių koeficientai susipynę), veikia tik paliudytų jiems būdingų požymių bendrumą.

Čia daug pasako bemoliškumo indeksas. Bemoliniai balsiai iš tiesų „jautrūs“ tiek F_2 , tiek F_1 skirtumams, tačiau jiems būdingas daug smulkesnis kompaktiškumo skirtumų mastelis. Pavyzdžiui, aukštutinis [uː] išlieka mažiau kompaktiškas už [u] ir [oː] (plg. C indeksus: 862 ir 872, 881, 887).

Lūpinių balsių kokybinių indeksų santykiai – tarsi veidrodinis priešakinių balsių atitinkamų santykių atspindys, tik proporcijos čia daug mažesnės. Antai šnektos [oː] ne tik bemoliškiausias, bet ir kompaktiškesnis už kitus lūpinius balsius. Mažesnio bemoliškumo balsių (pvz., [uː] ir [u]) koeficientų, susijusių su balsių pakilimu, santykiai „taisyklingesni“: aukštesniu pakilimo /uː/ alofonai turi mažesnius kompaktiškumo koeficiento dydžius negu žemesnio pakilimo /u/ alofonas.

Bemolinių balsių klasės nariai su kompaktiniais „nepersidengia“. Visus balsius nuosekliau galima apibūdinti remiantis tik tomis savybėmis, kurios viena kitos nedubliuoja ir pasižymi didžiausiu kontrastu (plg. 2 ir 8 lent.).

§ 86. Iš įtempimo koeficientų (žr. 7 lent., plg. 36 pav.) matyti, kad uždariusis nelūpinis [iː] tariamas gerokai įtemptesniais kalbos padargais negu [i] (plg. informanto V. V. $\dot{\imath}$ = 1390 ir 460), atitinkamai lūpinis [uː] įtemptesnis už [u] ($\dot{\imath}_1$ = 1280 ir 980). Tai galėtų būti gana svarbus ilgųjų-įtemptųjų ir trumpųjų-neįtemptųjų balsių skyrimo kriterijus.

¹⁹¹ Ir alofonai [a.] < [ɛ.] bei [a.] < [ɛ.] /š-.

Vis dėlto aprašant lūpinius balsius pasikliauti vien tik šiuo kokybiniu indeksu nederėtų, nes kai kada jis rodo ir priešingą rezultatą, plg. kitų trijų informantų [u] ir [u] įtempimo indeksus: $\dot{t} = 1240$ ir 1580 ; 990 ir 1490 ; 1300 ir 1370 ¹⁹².

Izoliuotas [ɛ] įtempimu panašus į [i], plg. $\dot{t} = 1300$ ir 1390 , lūpinių $\dot{t} = 1280$ ir 1610 . Tačiau lūpinis [o] įtemptesnis už ne tik [u] (plg. $\dot{t} = 1610$ ir 1280), bet ir už visus kitus balsius.

Po kietųjų priebalsių einantys nelūpiniai *i* ir *é* tipo izoliuoti balsiai gali prarasti didelę dalį savo įtempimo palyginti su balsiais, einančiais po minkštųjų priebalsių, plg. [r]/š- ir [i] $\dot{t} = 670$ ir 1390 , [ɫ]/š- ir [i] $\dot{t} = 200$ ir 460 , [ɛ]/š- ir [ɛ] $\dot{t} = 830$ ir 1300 .

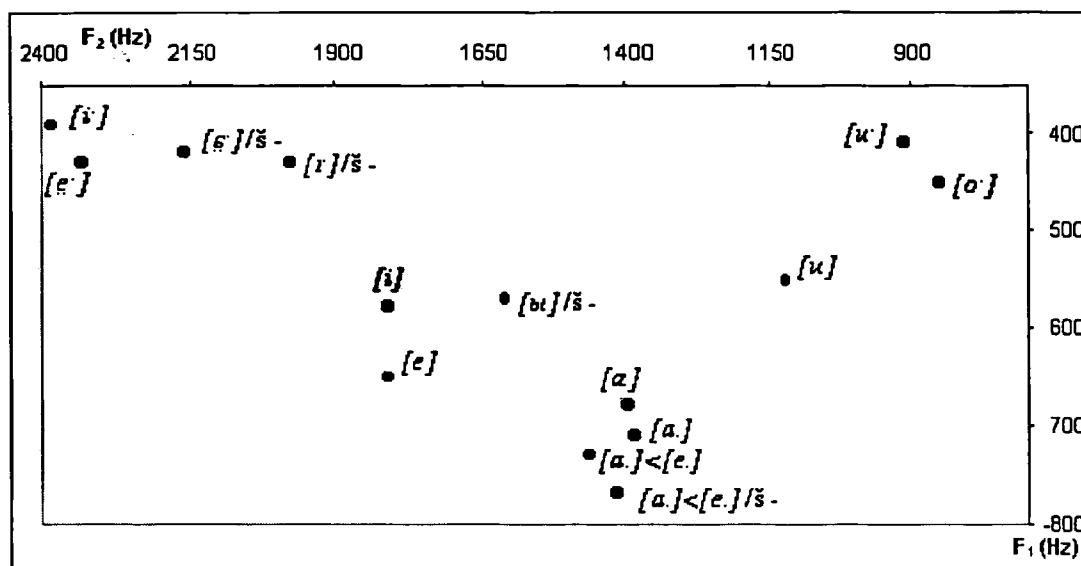
Šie įtempimo skirtumai susiję su balsių užpakalėjimu. Ypač neįtemptas trumpasis [ɫ]. Pagal abiejų formančių reikšmes ($F_1=570$ Hz, $F_2=1610$ Hz) jis labiausiai priartėjęs prie spektro centro (kitų pateikėjų šis balsis tariamas uždaresnis (plg. 30 pav.) ir turi kiek didesnius įtempimo indeksus).

Prie pačių neįtemptiausių priskirtini ir fonemų /a./ ir /a/ alofonai. Palyginus ilgųjų ir trumpųjų balsių, einančių po kietųjų priebalsių, indeksus, skirtumai nėra itin dideli. Pavyzdžiui, [a.], [a.] < [e.] /š- ir [α] $\dot{t} = 360$, 480 ir 350 (iš kitų pateikėjų duomenų matyti, kad linkstama, nors ir ne visada, įtemptesnius tarti dėl kirčio pailgėjusius balsius, plg., $\dot{t} = 710$, 550 ir 320 ; 480 , 590 ir 400 ; 670 , 700 ir 860).

Tačiau po minkštųjų priebalsių dėl kirčio pailgėjęs [a.] < [e.] visada mažiau įtemptas už trumpąjį [e], plg. $\dot{t} = 290$ ir 560 ; 560 ir 590 ; 450 ir 580 ; 760 ir 990 . Ši ypatybė, aptarta ankstesniuose skyriuose (plg. § 15, 47) ir pavadinta „apverstu“ kiekybinių požymių deriniu, netiesiogiai patvirtina, kad atviriesiems balsiams svarbesnis trukmės, o ne kokybės kontrastas.

§ 87. Pagrindiniam informantui būdingos kokybinės izoliuotų balsių savybės matyti iš taškinės diagramos (žr. 29 pav.). Šis atvaizdas apytikriai perteikia balsių atvirumo santykius, priklausančius nuo pirmosios formantės, bei tarimo eilę (ir lūpinimą), kurią lemia antrosios formantės padėtis spektre.

¹⁹² Apskritai balsių įtempimo plačiąja prasme su aptariamu koeficientu nereiktų tapatinti – pavyzdžiui, šnektos uždarieji įtemptieji balsiai skiriasi nuo neįtemptųjų audiciškai suvokiamais skirtumais, kuriuos sudaro artikuliacinių-akustinių požymių visuma: liežuvio padėties ir lūpinimo skirtumai, didesnis formančių nutolimas nuo spektro centro, t.y. decentralizacija. Taip suvokiamo šnektos balsių įtempimo skirtumai šnekteje iš tiesų yra labai patvarūs, išlieka tiek kirčiuotose, tiek silpniausiose nekirčiuotose pozicijose (plg. § 45, 65 ir 4 lent. aptariamas priešpriešas).

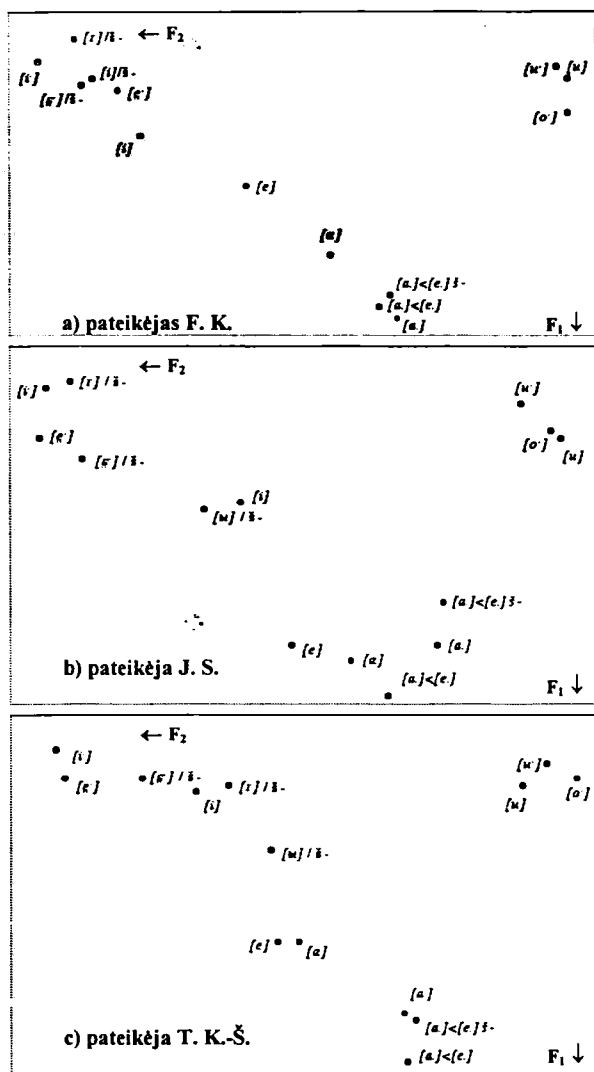

29 pav. Izoliuotų Pelesos šnektos balsių spektrai (pateikėjas V.V.)

Pagal formančių išsidėstymą spektre galima išskirti šiuos kraštutinės artikuliacijos alofonus: pagal ordinačių ašį – žemiausio pakilimo (atviriausią) $[a.]<[e.]/š-$, aukščiausio pakilimo (uždariausius) $[i:]$ ir $[u:]$; pagal abscisių ašį – priešakiausią $[i:]$ ir užpakaliausią (labiausiai sulūpintą) $[o:]$. Šių garsų išsidėstymas koordinatinių sistemoje primintų trikampį. Nuo kraštinio atvirojo $[a.]<[e.]/š-$ nedaug tenutolę kiti tirti $/a./$ alofonai. Jie truputį uždaresni. Už $[i:]$ kiek atviresni ir užpakalesni $/e:/$ bei kiti $/i:/$ alofonai, už $[u:]$ – kiek atviresnis $[o:]$.

Šių ilgųjų-įtemptųjų balsių „trikampio“ viduje atsидurtų trumpųjų-neįtemptųjų alofonų $[i]$, $[e]$, $[a]$, $[u]$ „trapecija“. Pagal tai, kad šių balsių (ir $[u]$) pirmoji ir antroji formantės išsidėsto arčiau spektro centro, galima spręsti, kad jų artikuliacijai kraštutinė kalbos padargų (burnos ertmės, liežuvio, lūpų) padėtis nebūdinga.

Toks izoliuotų garsų išsidėstymas spektro sklaidoje nėra labai griežtas. Analizuojant kitų informantų duomenis (plg. 30 a, b, c pav.), galima konstatuoti ir visoms realizacijoms bendrų, ir individualių „erdvinių“ kombinacijų (žr. § 88–92).

30 pav. Izoliuotų Pelesos šnektos balsių spektrai (kiti pateikėjai)

vidurinę dalį prispaudžiant prie alveolių (liežuvio galiukas remiasi į apatinį priedantį). Pavyzdžiui, tariant žodį *t[á]pę*, jau nuo pačios alveolinio priebalsio ir balsio sandūros priešakinės burnos dalies rezonatorius gali būti kiek didesnis negu tariant žodį *t[á]kx* (kietas *[t]* yra liežuvio priešakinis-dantinis). Tai ir signalizuoja aukštesnės pirmojo balsio F_1 reikšmės.

Kokybinis atotrūkis tarp skirtingos distribucijos */a/* alofonų smarkiai nepadidėja ir rišioje kalboje. Dėl atvirųjų *[a.] < [e.]* ir *[a.]* kokybinio artumo ilgųjų balsių išsidėstymas spektre tebeprimena trikampį (plg. § 104).

§ 89. Fonemos */a/* alofonus minkštųjų ar kietųjų priebalsių aplinka veikia labiau negu */a/* atstovus. Poziciniai */a/* variantai tarpusavyje labiau skiriasi antrąja formante. Trimis atvejais iš keturių (plg. 29 ir 30 a, b pav.) priešakesniųjų balsių *[e]* ir

§ 88. Visų keturių pateikėjų tarti atvirieji */a/* alofonai *[a.]*, *[a.] < [e.]* š– ir *[a.] < [e.]* spektre išsidėsto savotiškomis vertikaliomis virtinėmis ir tarpusavyje skiriasi ne tiek F_2 , kiek F_1 reikšmėmis. Nors pakilimo (atvirumo) skirtumai čia, matyt, fakultatyvūs, vis dėlto atkreiptinas dėmesys į tai, kad trimis atvejais iš keturių atviresni išlieka etimologinio **e* variantai. Galbūt didesniu atvirumu kompensuojamas balsių suužpakalėjimas.

Tam įtakos gali turėti ir eksperimento specifika. Užpakalesnį *[a.] < [e.]* š– tarimą galima paaiškinti žvarbiojo *[š]* įtaka. O *[a.] < [e.]* po minkšto priebalsio suužpakalėja dėl to, kad iškerpant 500 ms stacionarią garso įrašo dalį priešakesnis segmentas su aukštesne F_2 arba iš viso nepasirodo, arba jo požymiai bendrame garso kontūre išnyksta. Be to, šio alofono užpakalėjimą bei atvirėjimą gali skatinti ir savita Pelesos šnektos minkštųjų priebalsių artikuliacija. Bendrinės lietuvių kalbos dantinius (pvz., *[t̪, d̪, s̪, z̪]*) čia atliepia alveoliniai (pvz., *[t̪, d̪, s̪, z̪]*). Jie, panašiai kaip ir *[š, ž]*, tariami liežuvio priešakinę ir

užpakalesniųjų $[\alpha]$ F_2 reikšmių atstumas gana žymus – 180–420 Hz; tik informantės T.K.-Š. balsiai tesiskyrė 70 Hz¹⁹³ (žr. 30 c pav.).

Dėl tokių atvirųjų balsių ypatumų skiriasi bendras ilgųjų ir trumpųjų balsių spektrų planimetrinis vaizdas: pirmieji sudaro trikampę, antrieji – keturkampę sistemą. Ši nevienodumą rišlioje kalboje stipriai paryškina asimiliacinės balsio $[e]$ ypatybės (plg. [Leskauskaitė, 2000, 86, 2 pav.]¹⁹⁴).

Išskyrus J.S. realizacijas, visi $/a/$ alofonai už $/a/$ alofonus yra uždaresni ir priešakesni. Šias jų savybes parodo ir įtempimo indeksai (žr. § 86). Po minkštųjų priebalsių trumpasis $[e]$ įtemptesnis už šioje aplinkoje dėl kirčio pailgėjusį $[a]$. Po kietųjų priebalsių einantys $[\alpha]$ ir $[a]$ turi panašų įtempimą.

§ 90. Saviti yra šnektos balsiai $[i:]$, $[e:]$, $[i]$ bei $[u]$, $[o:]$, $[u]$. Ilgieji $[e:]$, $[o:]$ ypač uždari ir įtempti. Spektre jie išsidėsto tarp atitinkamų uždaresnių $[i:]$, $[u]$ bei atviresnių neįtemptųjų $[i]$, $[u]$.

Pelesiškių $[e:]$ pagal pirmąją formantę artimesnis aukštutiniam $[i:]$, o ne žemesniajam $[i]$ ($[i:]$ ir $[e:]$ skiriasi 40–70 Hz, $[e:]$ ir $[i]$ – 20–160 Hz). Antrosios formantės atotrūkis dar ryškesnis. Tarimo eilės skirtumas tarp $[i:]$ ir $[e:]$ gana menkas (0–120 Hz¹⁹⁵) palyginti su atstumu tarp $[e:]$ ir užpakalesniojo $[i]$ (60–600 Hz).

Lūpinis $[u]$ turi žemiausią F_1 (išlieka uždariausias), bet $[o:]$ ir $[u]$ santykinai nėra itin aiškūs. Trimis atvejais iš keturių (plg. 29 ir 30 pav.) uždaresnis tartas $/o/$ alofonas. Du informantai ši alofoną ištarė ir kaip labiausiai sulūpintą (suužpakalėjusį). Tik pavieniais atvejais (plg. 30 a ir b pav.) trumpasis $[u]$ ¹⁹⁶ buvo kiek uždaresnis ir labiau sulūpintas už $[o:]$.

Tai, kad $[e:]$ ir $[o:]$ alofonai panašūs į kitų uždarytųjų fonemų alofonus, kokybiniais santykiais grėsmės nekelia. Kirčiuotose pozicijose ir menkiausius skirtumus paprastai paryškina dar ir nevienoda savaiminė trukmė (i , u tipo balsiai yra trumpesni, e , o – ilgesni; plg. § 29). O skiriant $/i:/$ ir $/i/$, $/u:/$ ir $/u/$ alofonus, kurie yra maždaug vienodos trukmės (plg. § 45), didžiausią „funkcinį krūvį“ įgyja būtent kokybiniai pakilimo (ar tarimo eilės) skirtumai¹⁹⁷.

Labai uždari, tarimo eilės (lūpinimo) požiūriu stipriai decentralizuoti pelesiškių $[e:]$, $[o:]$ skiriasi nuo atviresnių ir į vidurinės eilės balsius panašesnių pietų aukštaičių Kučiūnų šnektos $[e:]$, $[o:]$ (plg. [Leskauskaitė, 2000, 85–87]). Šiuo požiūriu pelesiškių balsiai panašiausi į atitinkamus įtemptus vakarų aukštaičių kauniškių Lukšiū ar šiauliškių Pāšušvio šnektų izoliuotus balsius (plg. [Bacevičiūtė, 2000, 10–13;

¹⁹³ Toks $[e]$ ir $[\alpha]$ suartėjimas, matyt, atspindi šnekteje įsigalinčią tendenciją $/a/$ alofonus ištarti gerokai supriešakėjusius ir po kietųjų priebalsių [Trumpa, 1996, 33].

¹⁹⁴ Nevienoda balsių kokybė atspindima ir transkripcijoje: $/a/$ atstovai transkribuojami viena grafema $[a]$, $/a/$ – keliomis grafemomis: $[e]$, $[\alpha]$ ir $[a]$.

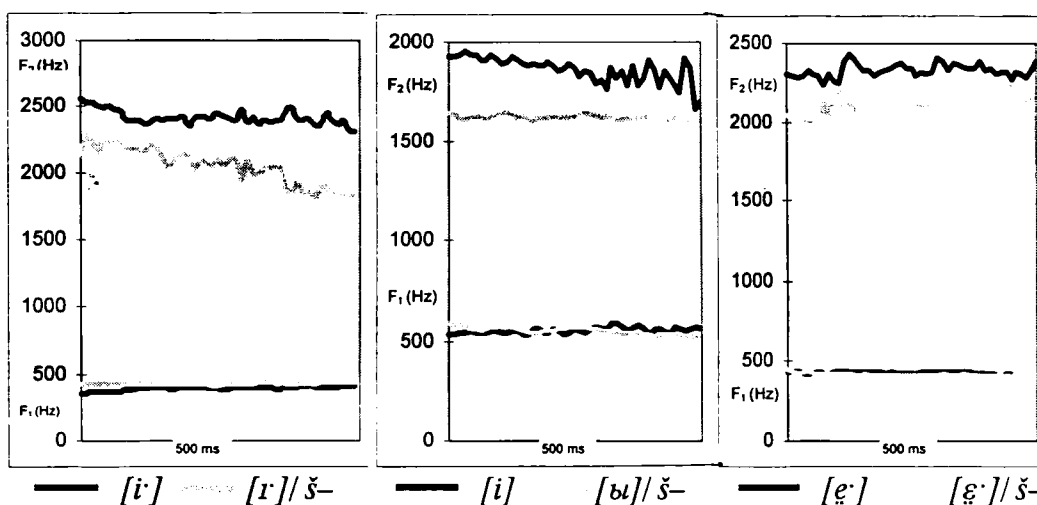
¹⁹⁵ Vienu atveju (J. S.) izoliuoto $[e:]$ pirmoji formantė 20 Hz aukštesnė nei $[i:]$.

¹⁹⁶ Žodyje $p[ù]pu$ balsį $[u]$, matyt, labiau paveikė lūpiniai priebalsiai ir tolesnis uždaras skiemuo.

¹⁹⁷ Tai savotiškas paradoksas: tikrosios kokybinės priešpriešos paryškinamos kiekybinių skirtumų, o pačių kiekybinių priešpriešų nariai juos yra praradę ir skiriami tik pagal kokybinius požymius.

Kazlauskaitė, 2002, 9], dar plg. bendrinės kalbos balsių spektro tyrimus [Balšaitytė, 2002, 17–22]).

§ 91. Dar vienas aptarimo vertas dalykas – nelūpinių šnektos balsių $[i:]$, $[i]$, $[e:]$ užpakalėjimas po minkštojo atitiktens neturinčio priebalsio $[š]$ ¹⁹⁸. Pavieniai izoliuoti balsiai (vienu atveju $[e:]$, dviem – $[i]$ ¹⁹⁹) čia realizuoti priešakesni (plg. 30 a ir b pav.). Vis dėlto šnekteje norminiai suužpakalėję variantai. Izoliuotų balsių 500 ms trukmės atkarpos rodo, kad jų pradžia, vidurys ir pabaiga turi panašius F_2 reikšmių skirtumus (plg. 31 pav. pateiktas dinamines spektrogramas, iš kurių matyti, kad po žvurbiojo priebalsio einantys balsiai turi žemesnes F_2 trajektorijas).

31 pav. Balsių $[i:]$, $[i]$, $[e:]$ užpakalėjimas po priebalsio $[š]$ (pateikėjas V.V.)

Ypač aiškus tarimo eilės skirtumas dviejų informantų (V. V. ir T. K.-Š., žr. 29 ir 30 c pav.) realizacijose konstatuotas tarp $/i/$ alofonų. Užpakalesnysis atitrauktas net labiau už abu lygintus $/e/$ alofonus: $[i:]$ ir $[i]/[r]/[š]$ antrųjų formančių vidurkiai skiriasi 400–570 Hz²⁰⁰. Kiek mažesnis atstumas tarp $/i/$ ar $/e/$ alofonų.

Kalbant apie kai kurių variantų artumą vidurinei eilei, atsižvelgtina į bendrą jų išsidėstymą F_2 ir F_1 ašyse. Nors ir suužpakalėję, ilgųjų-įtemptųjų fonemų $/i/$ ir $/e/$ alofonai apskritai tebelieka labiau decentralizuoti, priešakesni. Trumposios-nejtemptosios $/i/$ alofonai labiau centralizuoti, todėl užpakalesnė jų artikuliacija reiškia ir didesnę priartėjimą prie spektro vidurio.

Pavyzdžiui, pagrindinio informanto V. V. (29 pav.) izoliuotas $[ɪ]$ ($F_1=570$ Hz, $F_2=1610$ Hz) iš visų balsių būtų kokybiškai artimiausias neutraliam garsui $[ə]$. Nuo

¹⁹⁸ Šie balsiai, kaip ir poliftongo $[e]$ pradžios komponentas, užpakalėja ir po $[ž, r, č, ʃ]$ bei – tam tikrose pozicijose – po $[l]$.

¹⁹⁹ Pavyzdžiui, dviejų informantų patėstas balsis $[i]$ žodyje *piktas* dėl lūpinio priebalsio $[p]$ ir gomurinio $[k]$ aplinkos buvo užpakalesnis nei žodyje *šūtas*. Tokios atsitiktinės „hiperkorekcijos“ visiškai nesama natūralesnio kalbėjimo aplinkoje (sakiniuose): čia realizuojami tik suužpakalėję $[e, ɪ]/[š, ž, r, č, ʃ, (l)]$ alofonai.

²⁰⁰ Ryškesnį $[i:]$ užpakalėjimą, matyt, nulėmė žodžio *šiti*/la veliarinis $[l]$; plg. 28 pav.: $[r]$ F_2 trajektorija pabaigos segmente tolydžiai leidžiasi.

priešakesnių [ɾ] ($F_1=430$ Hz, $F_2=1980$ Hz) ir [ɛː] ($F_1=420$ Hz, $F_2=2160$ Hz), be to, jis skiriasi dar ir didesniu atvirumu. Taigi į „vidurinės eilės“ statusą iš nelūpinių balsių labiausiai pretenduotų tik suužpakalėjęs /i/ alofonas²⁰¹.

Rišlioje kalboje ši savybė dar ryškesnė: visų informantų trumpojo [i/ɪ] spektrai, stipriai atitrūkę nuo [iː/ɪː] ir priartėję prie [u/ʊ] spektrų, išsidėsto vertikaliai virš [α] spektrinės sklaidos lauko. Balsis [ɪ] paprastai esti užpakalesnis ir už gerokai priešakėjančią [e].

Norint alofonus [ɾ] ar [ɪ] palyginti su panašiais slavų kalbų alofonais, reiktų atskiro tyrimo. Šie balsiai abibūdinami įvairiai. Pavyzdžiui, baltarusių kalbos [ɪ] laikomas vidurinės eilės balsiu, kiek priešakesniu už tam tikrus rusiškus ar lenkiškus variantus [Padlužny, Čėkman, 1973, 226–232]. L. Bondarko (plg. [1998, 27, 54–59]), rusų kalbos /i/²⁰² laiko ne vidurinės eilės, bet (L. Ščerbos pasiūlytais terminais) centrine ar mišrios eilės fonema. Pagrindinis šios fonemos alofonas dažnai panašus į diftongoidą: nepriešakinė artikuliacija keičiama priešakesne. Lyginti rišlios kalbos alofonus būtų dar sunkiau. Atsižvelgiant į kirtį, konsonantizmo aplinką ir kitus veiksnius, rusų /i/ (ar /ɪ/) alofonų kokybinė gradacija gana marga. Esama *ɪ, i, ɪ, u, o, ε, ə* tipo garsų (plg. [Kuznecov, 1997, 55–62; Bondarko, 1998, 265]).

b) Izoliuotų ir D. Joneso kardinalinių balsių lyginimas

§ 92. Izoliuoti Pelesės šnektos balsiai lyginti ir su D. Joneso kardinaliniais balsiais (*Cardinal Vowels*)²⁰³. Toks kokybinių charakteristikų lyginimas, padedantis geriau apibrėžti ir interpretuoti šnektų vokalizmo ypatumus, pastarųjų metų lietuvių dialektologinėje literatūroje jau įprastas (plg. [Murinienė, 1998, 91–105; Bacevičiūtė, 2000, 13–17; Leskauskaitė, 89–91; Atkočaitytė, 2002, 169–173], plg. užsienio fonetikų darbus [Rosner, Pickering, 1994, 11–13; Grigorjevs, 1998, 163–179; 2000, 19–60; 2001, 116–126²⁰⁴; Carr, 1999; 20–27; Roca, Johnson, 1999, 115–142]).

D. Joneso kardinalinių balsių formančių reikšmės bei kokybės (kompaktiškumo, tonalumo, bemoliškumo, įtempimo) indeksai imti iš L. Murinienės straipsnio [1998, 98], tik jie vaizdumo dėlei pateikiami ne lentelėje, o atskiruose grafikuose (žr. 29–34

²⁰¹ Nevienoda suužpakalėjusių balsių kokybė parodoma transkripcijos ženklais: ilgosios-įtemptosios fonemos alofonas visada žymimas simboliu [ɾ], trumposios – [ɪ] (plg. Punsko ir Seinų šnektų aprašuose [Uzdila, 1963; Hasiuk, 1978; Burdinaitė, 1994; Niewulis, 2003, 49–54] balsių suužpakalėjimas iki [ɾ] ar [ɪ] laipsnio skiriamas pagal konsonantinę aplinką).

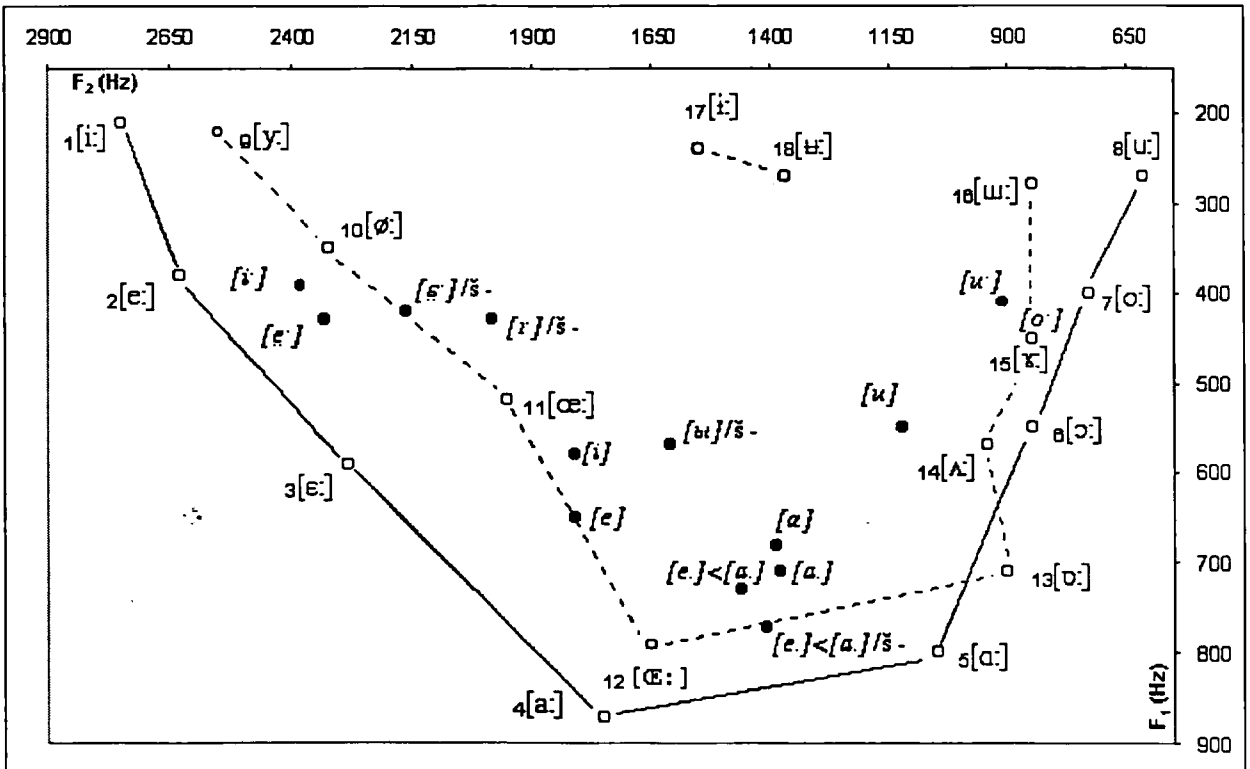
²⁰² Čia remiamasi Peterburgo fonologijos mokyklos interpretacija: fonemai /i/ (/ɪ/) gali atstovauti balsėmis *i, ɪ, e, ə* žymimi tam tikrų pozicijų garsai.

²⁰³ D. Joneso kardinalinių balsių įrašai prieinami interneto svetainėje: http://www.let.uu.nl/~audiufon/data/e_cardinal_vowels.html.

²⁰⁴ Plg. latvių bendrinės kalbos izoliuotai tariamus bendrinės kalbos alofonus ir jų grupes bandyta lyginti ne tik su D. Joneso, bet ir P. Ladefogedo [Ladefoged, 2001, kompaktinės plokštelės priedo 1.1 įrašas], J. Catfordo [Catford, 1988] ir A. Iivoneno [Lindblom, 1986] realizuotais kardinaliniais balsiais (žr. [Grigorjevs, 2001, 121–126; Markus, Grigorjevs, 2003, 13–27] ir kt.).

pav.). Čia naudojamosi tik informanto V.V. duomenimis. Jo balso aukštis, svyruojantis nuo 150 iki 189 Hz, labiausiai atitiko D. Joneso balso aukštį – 180–185 Hz (F.K. balso būta žemesnio, J.S. bei T.K.-Š. – gerokai aukštesnio tembro).

Pelesės izoliuotų įtemptųjų balsių „trikampis“ ar neįtemptųjų „trapecija“ visiškai išsitenka D. Joneso balsių nr. 1–8 „trapecijoje“, pažymėtoje ištisine linija (plg. 32 pav.) Nė vienas šnektos balsis neturi pirminiams kardinaliniams balsiams būdingos kraštutinės liežuvių pakilimo (atvirumo) ar tarimo eilės artikuliacijos.

32 pav. D. Joneso kardinalinių balsių (—○— pirminių; - - - - - antrinių) ir Pelesės šnektos izoliuotų balsių (●) spektrai

Taigi šnektos vokalizmas savo formantėmis panašesnis į antrinius kardinalinius balsius nr. 9–16. Tik patys priešakiausi uždarieji nelūpiniai šnektos $[i:]$ ir $[e:]$ patenka už punktyrais pažymėtos trapecijos ribų, o labiau centralizuoti balsiai $[ɛ:]$ / $š-$, $[e]$, $[a.]<[e.]$ / $š-$, $[o:]$ šią ribą liečia.

Šnektos ir kardinalinius balsius lyginti pagal tarimo eilę ar pakilimą nelengva, nes skirtingi abiejų sistemų masteliai. Labiau centralizuotų Pelesės balsių sistema – tai tarsi „suspaustas“ kardinalinių balsių modelis. Todėl į vieną ar kitą kardinalinį balsį formančių reikšmėmis panašesni ne atskiri šnektos balsiai, o jų grupės.

§ 93. Pirmąją grupę sudarytų šnektos fonemų, turinčių bendrus diferencinius požymius ‘uždarasis’, ‘ilgasis-įtemptasis’, atstovai. Pažymėtina, kad nė vienas jų žemiausiomis pirmosios formantės reikšmėmis neprilygsta kardinaliniams $1[i:]$, $9[y:]$ ar $8[u:]$, $16[u:]$. Savotiškas uždariausių šnektos balsių atskaitos taškas – kiek atviresni kardinaliniai $2[e:]$, $10[ø:]$, ar $7[o:]$, $15[x:]$, tarptautinės fonetikų asociacijos (IPA)

transkripcijoje apibūdinami kaip vidutinio uždaramo (*Close-mid Vowels*) [Ladefoged, 2001, XXII].

Visi nelūpinių /i/ ir /e/ alofonai, kurie tarpusavyje ryškiau linkę skirtis antrąja, o ne pirmąja formantėmis, kiek atviresni už $_{10}[\emptyset:]$, bet uždaresni už $_{11}[\text{œ:}]$. Tarp šių kardinalinių balsių esantis antrosios formantės skirtumas taip pat signalizuoja /i/ bei /e/ alofonų tarimo eilės „erdvę“. Nors uždariausias šnektos [i] turi maždaug vienodas F_1 reikšmes su pirminiu kardinaliniu $_{2}[\text{e:}]$, pagal F_2 jis išlieka daug artimesnis užpakalesniam (kiek sulūpintam) antriniam $_{10}[\emptyset:]$.

Pelesiškių uždarujų lūpinių /u/ ir /o/ alofonų F_1 sklaidos sritis irgi gana ankšta – tarp pirminio kardinalinio $_{7}[\text{o:}]$ (pagal šią formantę jam artimiausias šnektos [u]) ir kiek atviresnio ir mažesniu lūpinimu pasižyminčio antrinio $_{15}[\text{x:}]$ (su juo sutampa šnektos [o]). Ir šiuo atveju balsiams lyginti svarbesnė antroji formantė: [u] turi aukštesnę F_2 ne tik už pirminį kardinalinį $_{7}[\text{o:}]$, bet ir antrinį $_{15}[\text{x:}]$ bei su juo sutampanti šnektos izoliuotą [o].

Akivaizdu, kad uždarieji įtemptieji šnektos balsiai nepasižymi kardinaliniams būdingu aukštu pakilimu ar tarimo eilės decentralizacija. Akustiškai jie panašesni į tam tikrus antrinius kardinalinius D. Joneso balsius daugiausia dėl savybių, kurias signalizuoja antroji formantė. Kaip matyti iš tolesnės kokybinių indeksų apžvalgos (žr. § 99–100), kai kurių balsių akustinis panašumas gali būti pasiekiamas veikiausiai skirtingomis artikuliacijos priemonėmis.

§ 94. Kardinalinių balsių mastelis šnektos vokalizmui per stambus, todėl antrąjai lyginamų balsių grupei galima priskirti visus likusius Pelesės izoliuotus balsius – /i/, /u/, /a/ bei /a./ alofonus. Jų vertikalioji spektro erdvė apibrėžiama keturiais antriniais kardinaliniais balsiais: vidutinio atvirumo (*Open-mid Vowels*) $_{11}[\text{œ:}]$ ir $_{14}[\text{Λ:}]$ bei atviraisiais (*Open Vowels*) $_{12}[\text{E:}]$ ir $_{13}[\text{D:}]$.

Neįtemptasis pelesiškių [i] F_1 ir F_2 reikšmėmis artimiausias priešakiniam $_{11}[\text{œ:}]$, bet už jį yra kiek atviresnis ir užpakalesnis (dar daugiau į F_2 centrą pasislenka suužpakalėjęs [bi]). Už šiuos abu balsius atviresnis šnektos [e] užima vidurio padėtį tarp antrinių kardinalinių $_{11}[\text{œ:}]$ ir $_{12}[\text{E:}]$. Neįtemptasis lūpinis [u] pagal pakilimą ir tarimo eilę yra artimiausias antriniam $_{14}[\text{Λ:}]$, bet už jį truputį priešakesnis.

Atskirą balsių grupę sudaro visų pozicijų /a./ alofonai ir /a/ alofonas po kieto priebalsio. Šiuos izoliuotus balsius lyginant su kardinaliniais, ryškėja šnektos vokalizmo savitumas, mat pagal antrąją formantę jie (iš dalies ir suužpakalėjęs [bi]) apibūdinami kaip vidurinės eilės balsiai.

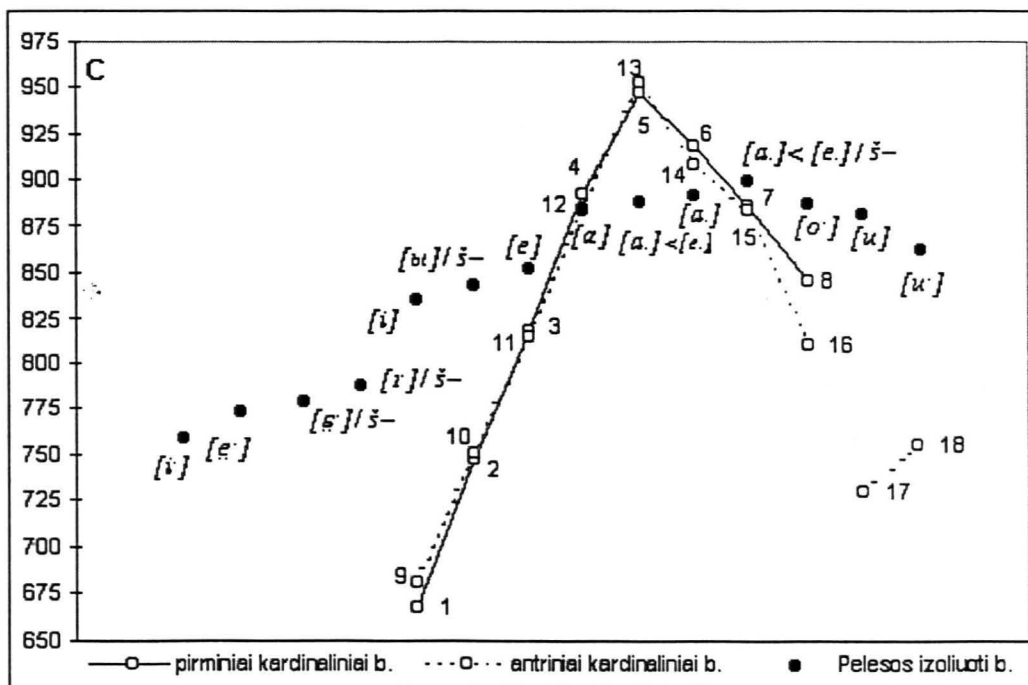
Kardinalinių balsių klasifikacijoje šiai grupei (*Central Vowels*) priklauso tik uždarieji $_{17}[\text{i:}]$ ir $_{18}[\text{u:}]$, o visi likę, įskaitant ir atviruosius, diferencijuojami į priešakinius (*Front Vowels*) ir užpakalinius (*Back Vowels*).

Atviriausi Pelesės šnektos izoliuoti balsiai [a.], [a.]<[e.], [a.]<[e.]/š– vertikalios virtinės pavidalu išsidėsto maždaug $_{18}[\text{u:}]$ F_2 lygiu tarp priešakinio $_{12}[\text{E:}]$ ir užpakalinio

$_{13}[v:]$. Po žvarbiojo $[š]$ suužpakalėjęs $[a.] < [e.]$ išivaizduojamą liniją tarp šių balsių liečia.

Palyginus antrosios grupės balsius aiškėja, kad uždaryjū ir atvirujū balsių didesnė centralizacija (slinktis spektro vidurio link) turi savo ypatumų. Uždaryjū balsių ji esti horizontali ir vertikali, atvirujū – vertikali. Tai matyti iš šnektos ir pirminių kardinalinių balsių pozicijų (plg. 32 pav.). Izoliuoti i ir u tipo balsiai nuo „idealiųjų“ pirminių garsų trajektorijų linę labiau nutolti F_2 , o a tipo balsiai – F_1 reikšmėmis. Ši savybė būdinga ir rišlios kalbos alofonams, turintiems skirtingos formos spektrinės sklaidos laukus.

§ 95. Dėsningi izoliuotų ir kardinalinių balsių skirtumai matyti palyginus jų kompaktiškumo (C), tonalumo (T), bemoliškumo (b) ir įtempimo (it) koeficientus (žr. 33–36 pav.). Pirminių ir antrinių kardinalinių balsių reikšmės imtos iš L. Murinienės straipsnio [1998, 98], į grafiką jos viena ant kitos suleidžiamos laikantis pirminių (nr. 1–8) ir antrinių (nr. 9–18) balsių numeracijos. Pelesos izoliuoti balsiai (dar žr. 7 lent.) išdėstyti siekiant didesnio iliustratyvumo: didėjančia ar mažėjančia tvarka atskirai įterpamos nelūpinių ir lūpinių balsių koeficientų reikšmės.

33 pav. D. Joneso kardinalinių balsių ir Pelesos šnektos izoliuotų balsių kompaktiškumo indeksai (C)

Kompaktiškumo indeksas (C) atspindi vokalizmo atvirumo laipsnį (žr. 33 pav.). Kompaktiškiausi yra kardinaliniai $_{5}[a:]$ ir $_{13}[v:]$. Jiems, be to, būdinga didžiausio atvirumo ir užpakalumo kombinacija (plg. 32 pav.).

Taigi kompaktiškumo didėjimui gali daryti įtakos ir užpakalesnis balsio tarimas. Tai matyti, be to, iš bendro kardinalinių balsių vaizdo. Užpakalinės eilės (lūpiniai) balsiai turi daug trumpesnę kompaktiškumo skirtumų atkarpą negu priešakiniai (nelūpiniai).

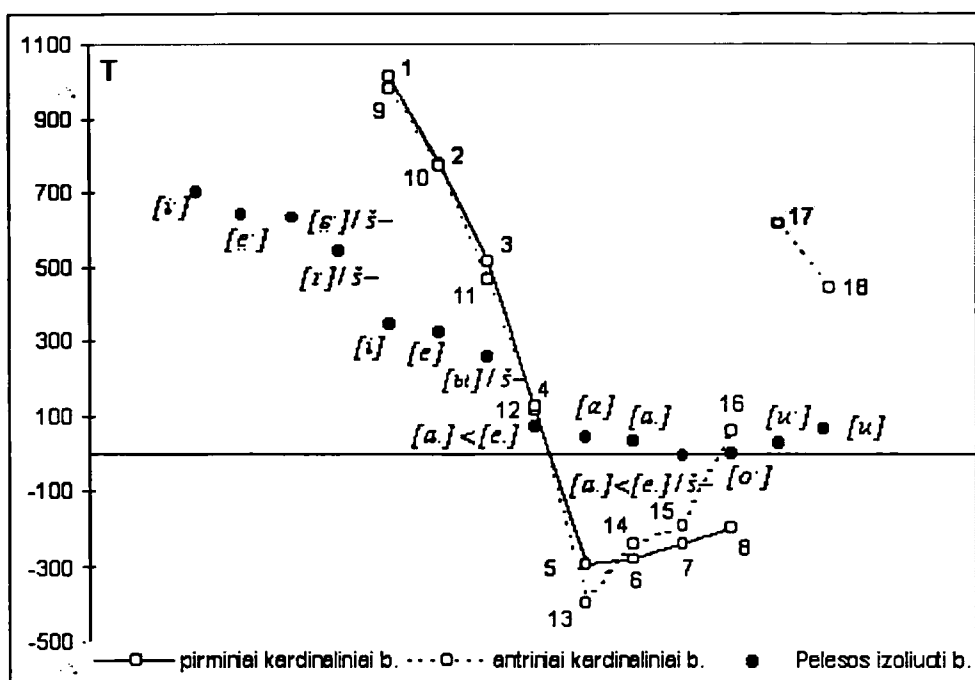
Dėl to ir šnektos atvirieji $[a]$, $[a.] < [e.]$ ir $[a.] < [e.] / š-$, nors ir turi žemesnes F_1 reikšmes už pirminį ${}_4[a:]$ ar antrinį ${}_{12}[e:]$, kompaktiškumu šiems ne tik nenusileidžia, bet ir gali lenkti, nes už juos užpakalesni. Pažymėtina, kad ir prieš kelis dešimtmečius dėl kirčio pailgėjusių Pelesės lietuvių „giliuosius“ $[a]$, kontrastuojančius su priešakesniais ir uždaresniais baltarusių kirčiuotais a tipo balsiais, yra fiksavęs V. Čekmonas [Čekman, 1980, 207].

Kaip ir formančių tinklainėje, izoliuotus Pelesės ir kardinalinius balsius pagal C reikšmes galima lyginti grupėmis. Pagal mažėjantį kompaktiškumą neįtempti šnektos $[e]$, $[b]$ / $š-$ ir $[i]$ išsidėsto tarp ${}_{12}[e:]$ ir ${}_{11}[œ:]$ (arba atitinkamai ${}_4[a:]$ ir ${}_3[ɛ:]$), įtempti $/e/$ ir $/i/$ alofonai – tarp ${}_{11}[œ:]$ ir ${}_{10}[ø:]$ (arba ${}_3[ɛ:]$ ir ${}_2[e:]$). Kardinalinių ${}_1[i:]$ ar ${}_9[y:]$ minimumo nė vienas šnektos balsis nepasiekia.

Tiesa, lūpinių fonemų atstovai grafike išsidėsto kiek kitaip negu nelūpiniai. Pavyzdžiui, beveik visi lūpiniai balsiai yra mažiau kompaktiški negu ${}_{15}[x:]$ (arba ${}_7[o:]$) ir priartėja prie pirminio kardinalinio ${}_8[u:]$, nors pagal aukštesnę F_1 nuo jo yra gerokai nutolę.

Be to, iš pirmo žvilgsnio nesuprantamas kai kurių šnektos balsių tarpusavio išdėstymas. Pavyzdžiui, $[o]$, didesniu kompaktiškumu lenkdamas atviresnį $[u]$, artimesnis ne $/u/$, bet $/a/$ alofonams. Neatitikimą galima paaiškinti tuo, kad kompaktiškumą gali padidinti užpakalesnis balsio tarimas ar stipresnis lūpinimas (apie tonalumo ir lūpinimo koeficientus žr. § 97–98). Šia ypatybe pasižymi ir patys bemoliškiausi bei užpakaliausi kardinaliniai balsiai. Ir pirminis ${}_8[u:]$, nors ir turi pirmąją formantę panašią į antrinio ${}_{16}[u:]$, yra už jį kompaktiškesnis, nes labiau sulūpintas (turi žemesnę F_2).

§ 96. Pagal balso tembrą kardinaliniai balsiai aiškiai skyla į priešakinės eilės, turinčius teigiamą tonalumą, ir užpakalinės eilės, turinčius neigiamą tonalumą (plg. 34 pav.).

34 pav. D. Joneso kardinalinių balsių ir Pelesos šnektos izoliuotų balsių tonalumo indeksai (T)

Šio indekso trajektorijos šiek tiek primena apverstą kompaktiškumo indekso piešinį (plg. 33 pav.). Abu kokybiniai rodikliai greičiausiai turi panašių savybių²⁰⁵.

Kaip matyti iš grafiko, balsiams, kurie nepasizymi aiškesniu lūpinimu, būdingi šuoliški tonalumo skirtumai. Tonaliausi balsiai nr. 1 ir 9 yra ir mažiausio kompaktiškumo. Reikšmių mažėjimo atkarpa pabaigia žematoniai nr. 5 ir 13, kurie yra ir kompaktiškiausi (atviriausi). Atkarpos tarp žematonų mažėjančio atvirumo balsių, pažymėtų nr. 5 ir 8, taip pat nr. 13 ir 16, rodo tonalumo didėjimą. Tik čia jis jau nebe šuoliškas, o laipsniškas.

Panašiai pagal tonalumą išsirikuoja ir Pelesos šnektos izoliuoti balsiai. Nelūpinio vokalizmo tonalumo kontrastas ryškesnis, lūpinio – blankesnis. Vis dėlto čia, palyginus su kardinaliniais balsiais, pastebima ir esminių skirtumų.

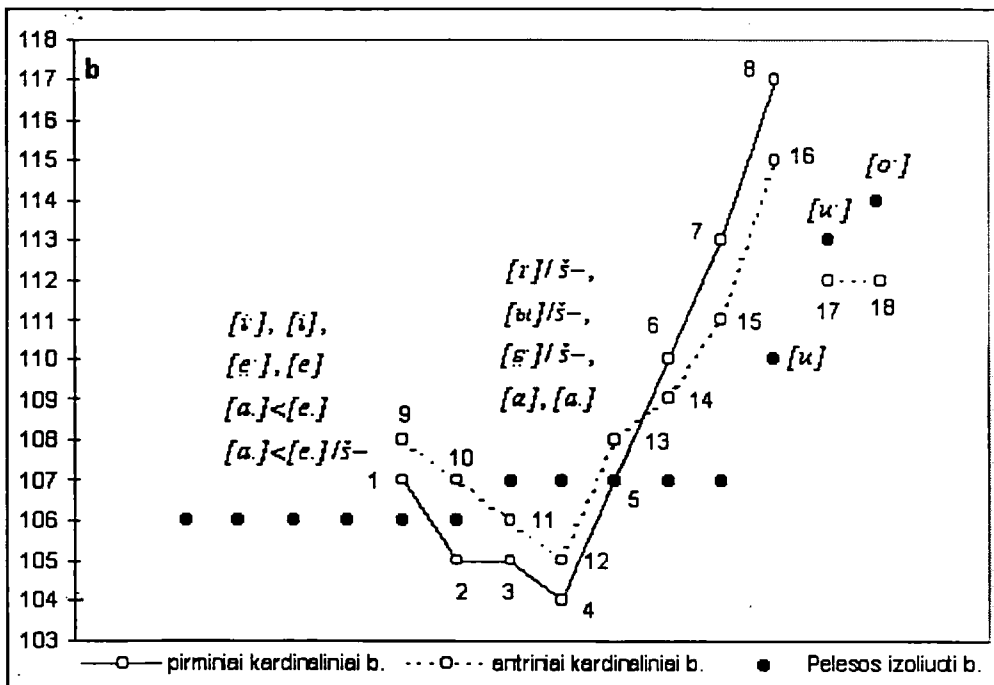
Tik nelūpiniai pelesiški balsiai pagal tonalumo reikšmes turi tam tikrų kardinalinių balsių atitikmenų, pvz., /i/, /e/ ir /i/ alofonai identifikuojami panašiai, kaip ir nustatant kompaktiškumo indeksą (žr. § 95). Jie išsidėsto tarp antrinių kardinalinių 10[ø:], 11[œ:], 12[œ:] (arba su jais atitinkamai sutampančių pirminių 2[e:], 3[ɛ:], 4[a:]). Į

²⁰⁵ T ir C indeksai panašiai susiję su bemoliškumu: pirminių ir antrinių kardinalinių balsių reikšmės aukštatonų (priešakinės eilės) balsių klasėje apytikriai sutampa, žematonų (užpakalinės eilės) – truputį skiriasi. Matyt, lūpinimo skirtumai bent jau priešakinių balsių tonalumui (ir kompaktiškumui), didesnės įtakos nedaro. Tačiau užpakalinės eilės balsių tonalumo didėjimas ar mažėjimas su lūpinimu susijęs. Pavyzdžiui, mažiausio tonalumo yra antrinis kardinalinis 13[ɔ:]. Jis ne tik atviriausias (kompaktiškiausias), bet ir pirminio 5[ɑ:] atžvilgiu labiau sulūpintas (bemoliškumo indeksus žr. 35 pav.). Ir kitų užpakalinės eilės balsių tonalumas ar kompaktiškumas priklauso nuo lūpinimo. Juo jis didesnis, juo balsis žemesnio tono ir kompaktiškesnis. Šis principas, matyt, tinka ir lūpiniams šnektos balsiams apibūdinti. Neatsitiktinai bemoliškiausias pelesiškų [o] iš savo klasės balsių ir mažiausiai tonalus. Be to, jis turi didesnes C reikšmes už kitus lūpinius balsius ir tuo yra artimesnis ne uždariausiems /u/, bet atviriausiems /a/ alofonams (plg. 33, 34 ir 35 pav.).

nedidelę žemesnių tembrų atkarpą tarp kardinalinių $_{12}[\text{E:}]$, $_{4}[\text{a:}]$ ir nulinės atžymos dar patenka /a./ alofonai (žematonis $[\text{a.}] < [\text{e.}] / \text{š-}$ nulinę atžymą šiek tiek peržengia).

Tačiau nė vienas šnektos lūpinis balsis neigiamos tonalumo reikšmės neturi, taigi nė vienam kardinaliniam užpakalinės eilės balsiui pagal tonalumą neprilygsta. Kai kurių kardinalinių ir lūpinių šnektos balsių F_2 reikšmių panašumas gali rasti, matyt, dėl nevienodos balsių artikuliacijos. Pavyzdžiui, antrinis kardinalinis $_{15}[\text{x:}]$ pagal F_1 ir F_2 reikšmes visiškai sutampa su šnektos $[\text{o}']$ (žr. 32 pav.). Abu balsiai panašaus kompaktiškumo, bet tonalumu gerokai skiriasi (kardinalinis daug žemesnio tembro). Vienodas balsių antrosios formantės lygis, matyt, palaikomas skirtingomis artikuliacijos priemonėmis: kardinalinio balsio – užpakalesne liežuvio padėtimi, šnektos – didesniu lūpinimu.

§ 97. Atkreiptinas dėmesys į lūpiniams šnektos balsiams būdingą aukšto tonalumo ir didelio bemoliškumo santykį (plg. 35 pav.).

35 pav. D. Joneso kardinalinių balsių ir Pelesos šnektos izoliuotų balsių bemoliškumo indeksai (b)

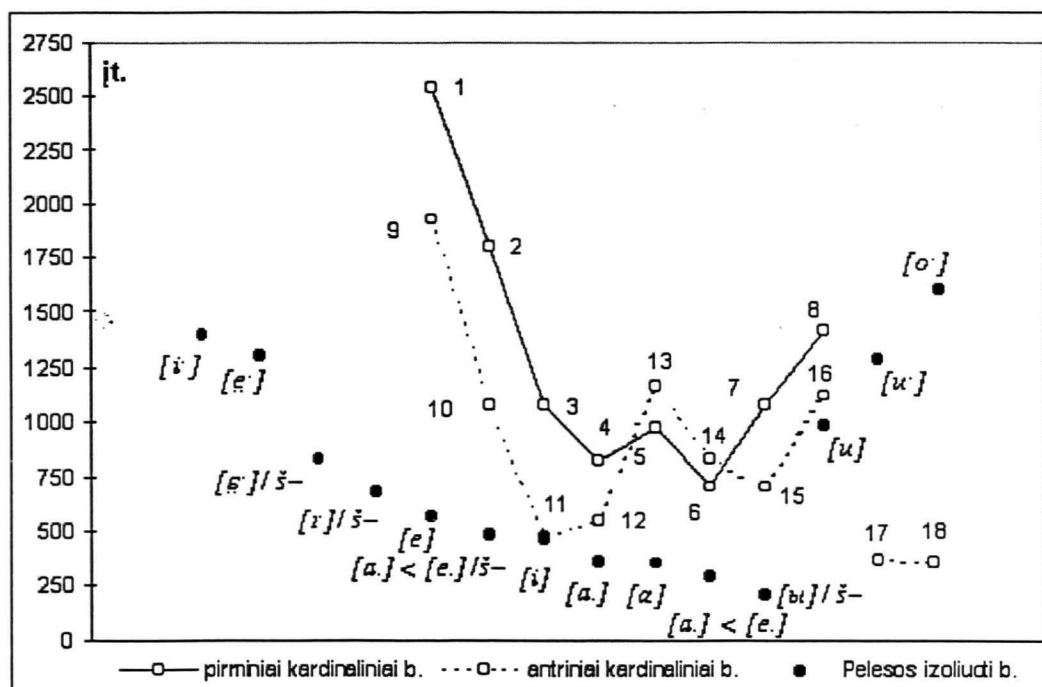
Pavyzdžiui, ką tik minėtas pelesiškių $[\text{o}']$, turintis teigiamą T reikšmę, kartu ir labiausiai lūpinamas. Pagal b koeficiento lygį jis atsiduria tarp pirminių $_{7}[\text{o:}]$ ir $_{8}[\text{u:}]$ ir, gerokai lenkdamas savo F_2 spektrinį analogą $_{15}[\text{x:}]$, priartėja prie antrinio $_{16}[\text{w:}]$.

Kiek mažiau lūpinamas, bet panašių savybių turi /u/ alofonas, nors pagal F_2 reikšmes jis net kiek priešakesnis už $_{15}[\text{x:}]$. Atitinkamai ir šnektos $[\text{u}]$ bemoliškesnis už artimiausią atitikmenį $_{14}[\text{ɹ:}]$, kuris išlieka užpakalesnis (žemesnio tono).

Šie izoliuotų balsių ypatumai leidžia tvirčiau pagrįsti fonetinę ir fonologinę šnektos balsių klasifikaciją (plg. 2. lent, 2 pav.): Pelesos vokalizmui diferencijuoti svarbesni yra ne tarimo eilės, o lūpinimo skirtumai.

§ 98. Ypač gerai kardinalinių ir šnektos izoliuotų balsių ypatumus parodo įtempimo koeficientas (įt). Jis atspindi kalbos padargų nutolimą nuo neutralios padėties (vyro tariamo neutralaus [ə] įt= 0 atitinka $F_1 = 500$ Hz, $F_2 = 1500$ Hz, $F_3 = 2500$ Hz, arba spektro centrą [Girdenis, 2003, 226]).

Pirminių ir antrinių kardinalinių balsių įtempimo koeficiento kreivės yra „W“ formos (plg. 36 pav.)

36 pav. D. Joneso kardinalinių balsių ir Pelesos šnektos izoliuotų balsių įtempimo koeficientai (įt)

Įtempimui turi įtakos lūpų veikla. Priešakinės eilės balsių lūpinimas šiuos abu indeksus sumažina, o beveik visų užpakalinės eilės balsių lūpinimas – padidina. Šie skirtumai daugiausia ir signalizuoja nevienodus pirminių ir antrinių kardinalinių balsių požymius.

Tiesa, kardinalinių balsių įtempimo trajektorijas sudaro ne dvi (krintanti ir kylanti), o keturios atkarpos. Mažesniosios kreivių vidurio fragmentų viršūnės rodo, kad ir kraštutinis kompaktiškumas (atvirumas) turi įtakos įtempimo didėjimui, arba nutolimui nuo neutralios kalbos padargų padėties. Be to, priešakinių kardinalinių balsių įtempimo, kaip ir kitų anksčiau apžvelgtų indeksų, maksimumai didesni negu užpakalinių. Matyt, ryškesnius pirmosios balsių grupės akustinius požymius nulemia tiek liežuvio pakilimo, tiek tarimo eilės požymių visuma, antrosios – daugiau liežuvio pakilimo požymiai, kuriuos šiek tiek paryškina lūpinimas (plg. [Murinienė, 1998, 103]).

Į kardinalinių balsių įtempimo koeficientų grafiką įterpus atitinkamas Pelesos šnektos balsių reikšmes, aiškėja kiek neįprasti lūpinių ir nelūpinių balsių skirtumai, ne visada atspindimi F_1 ir F_2 spektro sklaidoje.

Pirmiausia į akis krinta tai, kad kai kurių lūpinių šnektos balsių įtempimo laipsnis panašus ar net aukštesnis negu pirminių ar antrinių užpakalinės eilės kardinalinių balsių. Pavyzdžiui, šnektos [oː] pagal įtempimą net neturi panašaus kardinalinio atstovo, /u/ alofonai prilygsta pirminiam ₈[u:], [u] – pirminiam ₇[o:]. Didelis šių šnektos balsių įtempimas nėra grindžiamas kokiais nors kraštutinės liežuvio artikuliacijos ypatumais – kompaktiškumo ar tonalumo indeksai to nepatvirtina.

Atsakymo, matyt, reikia ieškoti bemoliškumo indeksų ir trečiosios formantės – ypač svarbios skaičiuojant b ir it – reikšmėse²⁰⁶. Būtent aukštas lūpinimas (o ne užpakalesnis ar uždaresnis tarimas) veikiausiai ir nulemia ryškų įtempimo reikšmių padidėjimą.

Nelūpiniai šnektos uždarieji [iː] bei [eː] pagal įtempimą išsidėsto tarp antrinių ₉[y:] ir ₁₀[ø:], nors pagal kompaktiškumą ar tonalumą (plg. 33–34 pav.) užima truputį „žemesnes“ pozicijas – tarp ₁₀[ø:] ir ₁₁[œ:]. Taigi ir šių šnektos izoliuotų balsų įtempimas yra neadekvačiai aukštas, palyginti su kitų kokybinių rodiklių santykiniais dydžiais. Jis didėja galbūt daugiau dėl horizontalios liežuvio padėties, o ne pakilimo. Iš 32 pav. matyti, kad minėti uždarieji šnektos balsiai yra žemesnio pakilimo už ₁₀[ø:]. Tačiau nuo antrinius kardinalinius balsius jungiančios trajektorijos, pažymėtos punktyrine linija, šiek tiek pasislinkę į kairę (priešakesni), todėl už antrinį kardinalinį balsį tariami įtemptesniais kalbos padargais.

Tarp antrinių ₁₀[ø:] ir ₁₁[œ:] pagal mažėjantį įtempimo lygį išsidėsto skirtingų klasių nelūpiniai balsiai: suužpakalėję (ir šiek tiek sulūpinti) uždarieji [ɛː]// š–, [ɪ]// š–, trumpasis [e] po minkšto priebalsio, po jo eina suužpakalėjęs, didžiausiu atvirumu pasižymintis [a.]<[e.]// š–; seką pabaigia pagal įtempimą su ₁₁[œ:] sutampantis trumpasis [i].

Visiems šiems balsiams, išskyrus /a./ alofoną, svarbesnis ką tik minėtas kriterijus – decentralizacija pagal tarimo eilę. Pavyzdžiui, trumpasis [e] net gerokai atviresnis už [i], bet jis santykinai priešakesnis (32 pav. liečia punktyrais pažymėtą trajektoriją), taigi ir įtemptesnis.

Kitų /a./ alofonų atžvilgiu padidėjusį [a.]<[e.]// š– įtempimo lygį jau lemia pakilimo (atvirumo) decentralizacija. Šis šnektos balsis, sprendžiant iš C indeksų ir pirmosios formantės, pats kompaktiškiausias, – vadinasi, ir atviriausias.

Kiti nelūpiniai balsiai gali būti lyginami nebent su vidurinės eilės antriniais kardinaliniais balsiais. Pavyzdžiui, [a.] įtempimas sutampa su ₁₈[ɯ:]. Likę – [ɑ], [a.]<[e.] ir [ɒ] – mažesnio įtempimo. Šnektose menkiausių kalbos padargų pastangų reikia suužpakalėjusiam (dėl [š] įtakos ir šiek tiek sulūpintam) /i/ alofonui ištarti. Jis

²⁰⁶ Iš ankstėliau pateikto formančių grafiko (28 pav.) matyti, kad pelesiškių lūpiniai balsiai turi ypač žemą F₃, beveik prilygstančią kai kurių nelūpinių balsių F₂ lygiui. Gali būti, ją pažemina kaip tik su lūpinimu susijęs balso trakto pailgėjimas.

pagal akustines charakteristikas labiausiai primena neutralų garsą [ə], tik yra mažumėlę už jį atviresnis ir priešakesnis (apie tai žr. ir § 87).

§ 99. Kardinalinių D. Joneso balsių kokybinių požymių analizė rodo, kad yra tam tikrų bendrų dėsningumų, būdingų tiek su balsių atvirumu (liežuvio pakilimu), tiek su tarimo eile (lūpinimu) susijusiems indeksams ar koeficientams. Kaip anksčiau (§ 95, 96, 98) pastebėta, kai kurie jų turi subtilių panašumų. Pavyzdžiui, kompaktiškumą su tonalumu sieja jautrumas lūpinimo laipsniui, būdingas tik užpakalinės eilės balsiams. Taigi „vertikalieji“ ir „horizontalieji“ indeksai vienas su kitu koreliuoja.

Panašių koreliacijų galima rasti ir pažvelgus į kardinalinių balsių didžiausias ar mažiausias kompaktiškumo, tonalumo, bemoliškumo bei įtempimo reikšmes. Simetriški santykiai tarp jų atsispindi 8 lentelėje²⁰⁷:

8 lent. Kardinalinių balsių kokybinių indeksų maksimalios ir minimalios reikšmės

	C	T	b	īt
C		-	0	0
T	-		0	+
b	0	0		0
īt	0	+	0	

Pavyzdžiui, kompaktiškiausias (C) kardinalinis balsis $_{13}[ɒ:]$ pasižymi ir mažiausiu tonalumu (-T). Tačiau bemoliškumo ar įtempimo požiūriu jis nepasiekia reikšmių minimumo ar maksimumo ($b = 0$, $īt = 0$). Didžiausio tonalumo (T) kardinalinis $_{1}[i:]$ – mažiausiai kompaktiškas (-T), bet įtempčiausias (+īt). Didžiausio įtempimo (īt) reikšmė atliepia ir tonalumo (+T) maksimumus. Tik labiausiai sulūpintas (b) kardinalinis $_{8}[u:]$ nė vieno kito indekso kraštutinėmis reikšmėmis nepasižymi.

Apskritai užpakalinės eilės sulūpintų kardinalinių balsių kompaktiškumas, tonalumas bei įtempimas didėja ar mažėja panašiai, kaip ir atitinkami priešakinių balsių indeksai. Grafikuose pavaizduotos jų kreivės – tarsi veidrodinis atspindys. Tik priešakiniai turi ilgesnes, užpakaliniai – trumpesnes šių kreivių atkarpas.

Didesnis balsio lūpinimas susijęs su santykinio kompaktiškumo didėjimu ir tonalumo mažėjimu (plg. 33 ir 34 pav. užpakaliausių lūpinių ir nelūpinių kardinalinių balsių reikšmes). Tai galėtų reikšti, kad dėl lūpinimo užgožiami ne tik tarimo eilės, bet ir liežuvio pakilimo skirtumai. Pavyzdžiui, labiausiai sulūpintas kardinalinis $_{8}[u:]$ pagal kompaktiškumo ir tonalumo reikšmes yra artimesnis atviriausiam žemo tembro $_{13}[ɒ:]$ negu antrinis mažiau sulūpintas $_{16}[u:]$ (dar žr. § 102).

²⁰⁷ Simboliu „+“ pažymima, kad indekso didžiausia reikšmė atitinka tam tikro lyginamo indekso didžiausią reikšmę, „-“ – kad didžiausia reikšmė atliepia lyginamo indekso mažiausią reikšmę, „0“ – kad didžiausias ar mažiausias reikšmių atitikmuo nėra būdingas.

Pelesiškių izoliuoti balsiai tariami vengiant kraštutinės artikuliacijos ir nepasiekia kardinaliniams balsiams būdingo didžiausio ar mažiausio kompaktiškumo ir tonalumo indeksų lygio. Be to, lūpiniai balsiai pagal šiuos indeksus ypač „susispaudę“ ir susipynę. Užtat šnektos lūpiniai balsiai turi palyginti aukštą bemoliškumo laipsnį, o įtempimo koeficientais kardinalinius balsius jie net lenkia. Pelesiškių indeksų kraštutinės reikšmės atspindimos taip (žr. 9 lentelę):

9 lent. Pelesos izoliuotų balsių kokybinių indeksų maksimalios ir minimalios reikšmės

	C	T	b	it
C		-	0	0
T	-		0	0
b	0	0		+
it	0	0	+	

Kompaktiškiausias šnektos balsis $[a.] < [e.] / \check{}$ yra ir menkiausio tonalumo. Tonaliausias $[i:]$ – mažiausio kompaktiškumo. Labiausiai sulūpintas $[o:]$, kaip minėta § 98, iš visų šnektos balsių yra ir pats įtempčiausias. Kaip matyti, ši sistema nėra tokia simetriška kaip kardinalinių balsių. Nauja tai, kad įtempčiausi yra lūpiniai balsiai.

§ 100. Palyginti stiprus šnektos bemolinių balsių lūpinimas susijęs ne tik su padidėjusiu jų įtempimu, bet mažėjančiais atvirumo bei tarimo eilės skirtumais. Neatsitiktinai lūpinių balsių kompaktiškumo ir tonalumo reikšmių atkarpos (pavaizduotos 33 ir 34 pav.) nėra tiesiog gerokai sumažintas nelūpinių (priešakinių) balsių atkarpų veidrodinis atvaizdas. Skiriasi ir šių atkarpų turinys.

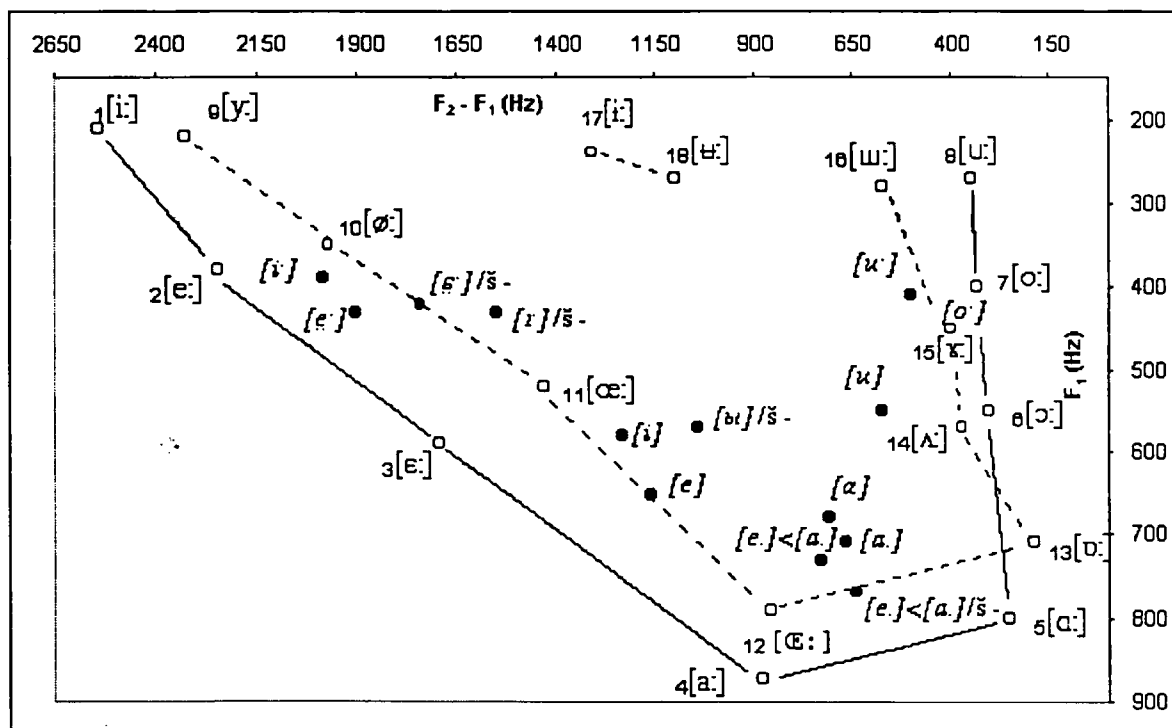
Nelūpinių balsių C reikšmių laipsnišką didėjimą atliepia pirmosios formantės skirtumai, tačiau lūpiniams balsiams tai nebūdinga. Pavyzdžiui, pagal aukštėjančią F_1 reikšmę (žr. 32 pav.) šnektos bemoliniai balsiai išsidėsto taip: $[u:] \rightarrow [o:] \rightarrow [u]$; pagal didėjančią kompaktiškumą: $[u:] \rightarrow [u] \rightarrow [o:]$. Atkreiptinas dėmesys, kad aukštos F_1 neturintis $[o:]$ yra kompaktiškiausias (labiausiai priartėjęs prie $/a./$ alofono), t. y. tarsi vienas atviriausių. Veikiausiai tokias jo savybes nulemia lūpinimas. Artikuliuojant $[u:]$ liežuvio galas, matyt, labiau pakeltas kietojo gomurio link, artikuliuojant $[o:]$ – nuleistas.

Vadinasi, lūpinimo įtaka kompaktiškumui – tik papildoma pirminių ir antrinių kardinalinių balsių charakteristika. Labiau centralizuotiems šnektos balsiams ši įtaka ypač ryški ir net lemia jų kompaktiškumo reikšmių eiliškumą.

§ 101: Prie mažiausiai tonalaus $/a./$ alofono $[a.] < [e.] / \check{}$ taip pat šliejasi bemoliškiausias $[o:]$. Už jo didėjančio tonalumo tvarka išsidėsto kiti lūpiniai balsiai: $[u:] \rightarrow [u]$. Tokia T indeksų tvarka neatsitiktinė. Tonalumo indeksas, kaip minėta, pagal priešingą proporciją koreliuoja su kompaktiškumo indeksu ($-T = +C$), o šiuos abu veikia lūpinimas. Jis T reikšmes sumažina, C – padidina).

Taigi dėl didesnio lūpinimo tarimo eilės skirtumai gali silpnėti. Pavyzdžiui, pagal žemėjančias F_2 reikšmes balsiai išsidėsto visiškai kitaip. Po užpakaliausio /a./ alofono [a.] eina [u] → [uː] → [oː]. Šuoliškas balsio [oː] priartėjimas prie /a./ alofono pagal tonalumą ir kompaktiškumą bei didelis jo lūpinimo laipsnis, matyt, neatsiejami dalykai.

Atsižvelgiant į tai galima drąsiau teigti, kad užpakalinės eilės (lūpiniam) vokalizmui tarimo eilės skirtumai, kuriuos atliepia antroji formantė, nėra tokie svarbūs, kaip priešakinės eilės (nelūpiniam). Todėl balsių tarimo eilę geriau atspindėtų diagrama, kurioje pagal Ladefogedo [1975, 173] metodiką (plg. [Murinienė, 1998, 102–103; Bacevičiūtė, 2000, 16; Leskauskaitė, 2000, 89; Atkočaitytė, 2002, 166; Markus, Grigorjevs, 2003, 9]) abscisių ašyje atidedamos ne F_2 reikšmės, o skirtumas tarp antrosios ir pirmosios formantės reikšmių (žr. 37 pav.):

37 pav. D. Joneso kardinalinių balsių (—○— pirminių; - - - - antrinių) ir Pelesos šnektos izoliuotų balsių (●) spektrai (pateikėjas V.V.). II modelis

Tokiame grafike kardinaliniai balsiai $_{13}[\text{ɔ:}]$ bei $_{5}[\text{ɑ:}]$ atrodo užpakaliausi (-T) ir atviriausi (+C). Be to, užpakalinės eilės (lūpinių) balsių trajektorijos pasvirusios nebe į dešinę (plg. 32 pav.), o į kairę. Didėjantis balsio uždarumas čia atitinka laipsnišką kompaktiškumo mažėjimą ir tonalumo didėjimą (plg. 33–34 pav.). Pirminių (labiau sulūpintų) kardinalinių balsių atkarpa statesnė ir atliepia mažesnius kompaktiškumo bei tonalumo reikšmių skirtumus. Tačiau atkarpa, atidėta tarp mažiau sulūpinto šnektos [u] ir labiau sulūpintų [uː] ar [oː], pakrypusi į dešinę. Balsio slinktis šia abscisių ašies kryptimi reiškia ne ką kita, kaip kompaktiškumo didėjimą ir tonalumo mažėjimą.

§ 102. Taigi kardinalinių balsių kokybinių charakteristikų analizė leidžia aiškiau suvokti šnektos vokalizmo kokybės sandarą. Palyginus kardinalinių ir izoliuotų šnektos balsių savybes, darytinos tokios išvados.

1) Pelesės šnektos izoliuoti balsiai tariami vengiant kraštutinės artikuliacijos. Jie nepasižymi pirminiams kardinaliniams balsiams būdingu priešakumu, užpakalumu, atvirumu ar uždaru (pagal paskutinius du kriterijus skirtumai ypač akivaizdūs). Kai kurie šnektos įtemptieji balsiai panašūs į neaukštutinius antrinius kardinalinius balsius – F_1 ir F_2 spektro sklaidoje liečia tarp šių kardinalinių balsių esančią sąlyginę trajektoriją (priešakiausi pelesiškių balsiai ją peržengia – sprendžiant iš F_2 reikšmių, jie yra priešakesni).

2) Aiškus skirtumas tarp lyginamų atvirųjų balsių: kardinaliniai balsiai turi priešakinius ir užpakalinius variantus, šnektos /a./ alofonai tokių neturi.

3) Kadangi šnektos balsiai labiau centralizuoti, jų ir kardinalinių balsių kokybinių požymių mastelis nesutampa. Šnektos ir kardinalinių balsių spektrai bei dauguma kokybinių indeksų lygintini ne pavieniui, o grupėmis. Pelesiškių įtemptųjų uždaryjū fonemų alofonai užima „erdvę“ tarp vidutinio uždaru ir vidutinio atvirumo kardinalinių balsių, visi kiti – tarp vidutinio atvirumo ir atvirųjų kardinalinių balsių.

4) Pelesiškių izoliuoti balsiai pasižymi mažesnėmis kompaktiškumo ir ypač tonalumo indeksų kraštutinėmis reikšmėmis negu kardinaliniai, bet lūpiniai išlaiko gana aukštą bemoliškumo laipsnį. Išskirtinis šnektos izoliuotų balsių bruožas – įtempimas: uždaryjū nelūpinių [i] ir [e] įtempimo laipsnis gana artimas pačių uždariausių antrinių kardinalinių balsių įtempimo laipsniui, o lūpinis [o] įtempimu lenkia pačius įtempčiausius užpakalinės eilės pirminius kardinalinius balsius. Pirmuoju atveju įtempimo padidėjimas greičiausiai susijęs su santykinai priešakesne uždariausių nelūpinių šnektos balsių artikuliacija (kaip minėta, jie spektro sklaidoje pagal F_2 reikšmes atsiduria už antrinių kardinalinių balsių trajektorijos ribų). Antruoju atveju kraštutinį įtempimą lemia, matyt, gana aukštas lūpinimo laipsnis. Mažo įtempimo šnektoje esti kai kurių pozicijų /a./, /a/, taip pat /i/ alofonai (suužpakalėjęs [ɪ] – visais atžvilgiais labiausiai centralizuotas šnektos balsis).

5) Stiprus šnektos balsių lūpinimas gali ne tik padidinti įtempimo indeksą, bet ir susilpninti kai kuriuos su balsių pakilimu ir tarimo eile susijusius akustinius požymius. Bemoliškiausias šnektos balsis [o] iš lūpinių balsių yra kompaktiškiausias ir mažiausio tonalumo. Šiais dviem požymiais jis artimesnis ne /u/, bet atviriausiam /a./ alofonui. Matyt, tariant balsį [o] menkai atitraukiamas liežuvis (plg. pagal F_1 ir F_2 reikšmes su [o] sutampantis ₁₅[x:] daug mažesnio tonalumo, užpakalesnis). Lūpinimas tai kompensuoja, padidindamas kompaktiškumo bei sumažindamas tonalumo indeksus. Panaši lūpinimo bei kitų indeksų sąsaja būdinga ir kardinaliniams lūpiniams balsiams. Tačiau jiems, kaip labiau decentralizuotiems, tai išlieka tik kaip papildomas kokybės skirtumų rodiklis.

c) Izoliuotų ir rišlios kalbos balsių kokybė

§ 103. Kalbos sraute balsiai veikiami savaiminės trukmės, kalbėjimo tempo, sakinio intonacijos, gretimų garsų. Todėl jų akustiniai požymiai kiek kitokie negu „idealesnėje“ izoliuotoje aplinkoje.

Šioje tyrimo dalyje remiamasi pelesiškio informanto V. V. duomenimis. Keturiolikos pozicijų balsiai imti daugiausia iš tų pačių žodžių, kaip ir tiriant izoliuotus balsius (plg. § 81)²⁰⁸. Tik čia jie tvirtinamąja intonacija tarti tris kartus dirbtiniame kelių žodžių sakinyje. Iškirptų balsių pirmųjų trijų formančių vidurkiai nustatyti programa PRAAT, o jų vertinimai – programa *Formant 21.PAS* (plačiau apie tyrimo metodiką žr. įvade). Gauti rezultatai parodyti 10 lentelėje.

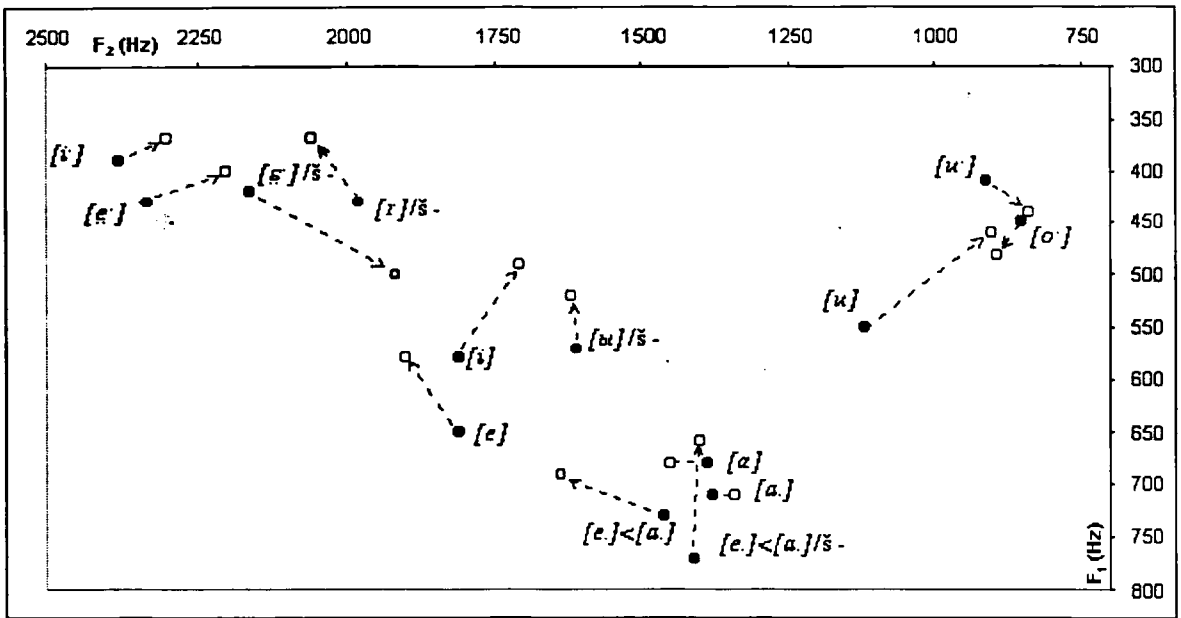
10 lent. Rišlios kalbos balsių formančių reikšmės ir indeksai²⁰⁹

V	F ₁ (Hz)	F ₂ (Hz)	F ₃ (Hz)	C	b	T	īt
[iː]	370	2310	2970	754	106	686	1410
[ɪː]/š-	370	2060	2740	764	107	622	930
[i]	500	1710	2840	817	107	314	550
[ɪ]/š-	520	1650	2390	830	107	341	280
[eː]	400	2200	2770	769	107	640	1070
[ɛː]/š-	510	1920	2500	814	107	461	430
[e]	580	1900	2660	830	106	369	640
[α]	680	1450	2430	879	107	105	300
[a.] < [e.]	690	1640	2450	868	106	202	380
[a.] < [e.] / š-	660	1400	2430	879	107	87	330
[a.]	710	1340	2500	894	107	5	370
[oː]	480	890	1590	891	113	16	1540
[uː]	440	840	1810	884	113	-53	1410
[u]	460	900	2200	880	112	-97	940

Pelesės izoliuotų ir rišliose frazėse tariamų balsių F₁ ir F₂ reikšmių santykis, atspindintis vokalizmo artikuliacijos ypatumus, geriausiai matyti iš taškinės diagramos (38 pav.):

²⁰⁸ *n[iː]ksta* „nyksta“, *p[iː]ktas* „piktas“, *š[ɪ]tas* „šitas“, *d[ɛː]dɛ* „dėdė“, *š[ɛː]kas* „šėkas“, *t[ɛ]pɛ* „tept(i)“, *ap[ɑ]ks* „apaks“, *t[ɑ]pɛ* „tepė“, *š[ɑ]štas* „šeštas“, *k[ó]to* „koto“, *p[ù]pu* „pupu“. Vis dėlto neturėta *š[ɪ]la* „šyla“, *t[ɑ]kas* „takas“ ir *d[ù]sta* „dūsta“, jie pakeisti kitais žodžiais: *ž[ɪ]das* „žydas“, *t[ɑ]ku* „taką“ ir *p[ù]kas* „pūkas“.

²⁰⁹ Simbolių reikšmės žr. 101 išnašoje.

38 pav. Pelesos šnektos izoliuotų (●) ir rišlios kalbos (○) balsių spektrai (pateikėjas V.V.)²¹⁰

§ 104. Dauguma rišliose frazėse tirtų balsių labiau negu izoliuoti pasislinkę aukštesnių pozicijų link, t. y. turi žemesnę pirmąją formantę. Panašios balsių savybės pastebėtos Lukšių, Erižvilko (iš dalies ir Kučiūnų) šnektose (plg. [Bacevičiūtė, 2001, 140; Atkočiaitė, 2002, 53 pav.; Leskauskaitė, 2001, 60]). Matyt, rišlios kalbos balsiai būna mažesnės trukmės ir labiau veikiami gretimų priebalsių.

Pavyzdžiui, kai kurie izoliuotai tariami įtemptosios /i/ alofonai dar gali būti vieno pakilimo su /e/ alofonais. Rišlioje kalboje visi jie tampa uždaresni. Tačiau čia [e:] nebesiekia /i/ alofonų pirmosios formantės lygio. Suužpakalėjusio [ɛ̃]/š- F₁ truputį pakyla (balsis atvirėja).

Uždaresni ir abu naujų pozicijų /i/ alofonai. Tik po kietojo priebalsio tariamo varianto F₁ yra kiek aukštesnė negu po minkštojo (rišlioje kalboje nežymiai atviresni ir suužpakalėję /i/ bei /e/ alofonai). Atkreiptinas dėmesys į tai, kad suužpakalėjęs /e/ alofonas pagal F₁ atsiduria maždaug viename lygyje su /i/ alofonais. Taigi skirtumus tarp šių balsių daugiausia lemia ne pakilimas, o tarimo eilė.

Buvusį /i/ alofonų F₁ lygį rišlioje kalboje pasiekia po minkštojo priebalsio tariamas trumpasis [e], kuris nuo senojoje pozicijoje pasiliekančio [a] ryškiau ima skirtis uždaru. Taip pat žemesnės ir [a.] < [e.] bei [a.] < [e.]/š- pirmosios formantės (izoliuotose pozicijose šiems alofonams būdingas gana didelis atvirumas, žr. § 88).

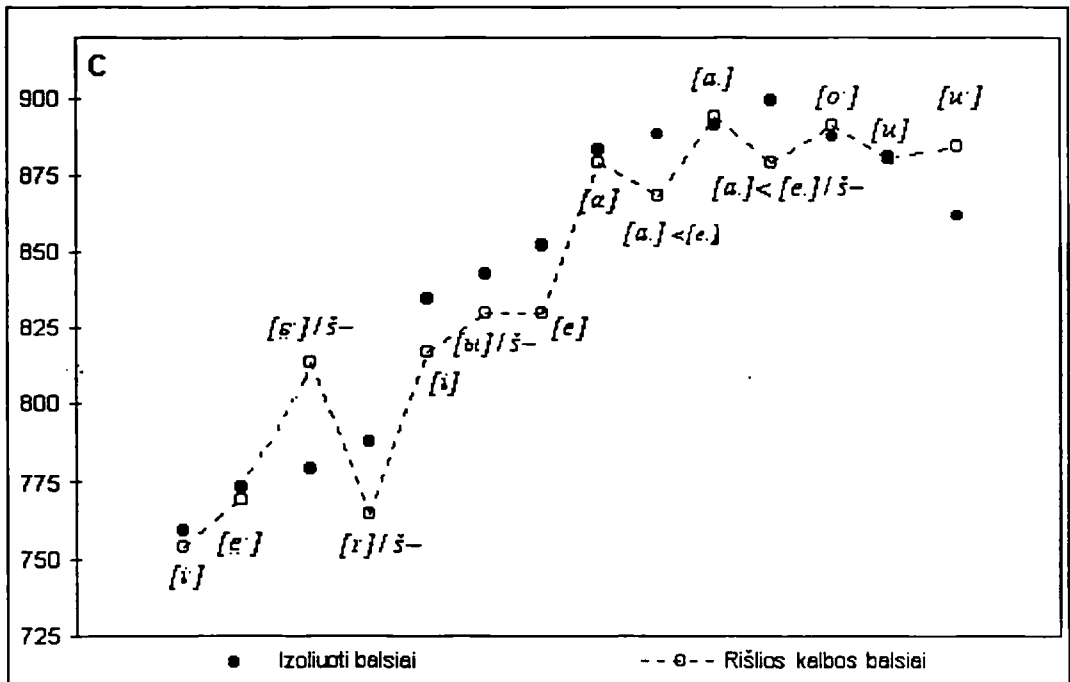
Bene ryškiausiai uždaru link pasislenka neįtemptosios fonemos /u/ alofonas, kuris sakinyje ir labiau lūpinamas (plg. izoliuoto b=110, sakiniuose b=112)²¹¹. Be to, jis maždaug to paties pakilimo, kaip ir atviresniu tapęs /o/ alofonas. Apskritai lūpinių

²¹⁰ Rodyklėmis nurodyti atitinkamų balsių poslinkiai spektre.

²¹¹ Rezultatus, be abejo, lėmė padidėjusi konsonantizmo ir galinio skiemens įtaka: žodyje p[ù]pu. balsis realizuojamas tarp dviejų lūpinių priebalsių prieš galinį uždara balsį.

balsių F_1 erdvė labai sumažėja. Vis dėlto fonemos /u/ (kaip ir nelūpinės /i/) alofonams būdinga savotiška F_1 saugumo zona, kurios nė vienas atviresnis balsis nepasiekia.

Taigi sakiniuose tariami balsiai apskritai gali būti uždaresni negu izoliuoti. Tai patvirtina kompaktiškumo grafikas (žr. 39 pav.). Jame didėjančia ar mažėjančia tvarka pateikiamos izoliuotų nelūpinių ir lūpinių balsių reikšmės, pažymėtos juodais apskritimais. Sakiniuose tariamų balsių reikšmės – tuščiaviduriais apskritimais – išdėstytos virš ar po atitinkamo izoliuoto balsio reikšmės. Jos vaizdumo dėlei sujungtos punktyrine linija. Pavyzdžiui, jei punktyrinė linija eina virš juodo taško – rišlios frazės balsiui būdinga didesnė atitinkamo indekso reikšmė, jei po juo – reikšmė mažesnė²¹².

39 pav. Pelesos šnektos izoliuotų (●) ir rišlios kalbos (○) balsių kompaktiškumo (C) indeksai

Rišlios kalbos balsiai paprastai yra mažiau kompaktiški (išimtį sudaro atvirėjantis [ɛ]/š- ir [u], kurio C ryškiau padidina lūpinimas).

§ 105. Frazėse ir izoliuotai tariamų balsių antrosios formantės skirtumai taip pat akivaizdūs, tik jie nėra vienakrypčiai. Uždariesiems balsiams, išskyrus [ɪ]/š- bei [o], daugiau būdingas F_2 reikšmių mažėjimas, atviresiems, išskyrus [a] bei [a] < [e]/š- – jų didėjimas (plg. 38 pav.).

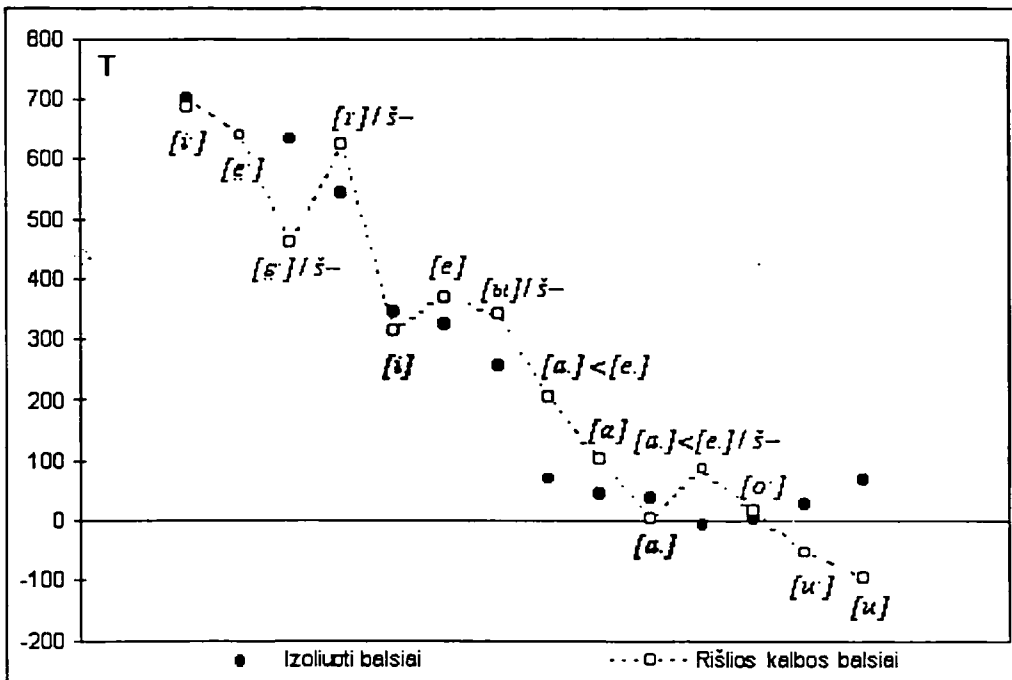
Rišlioje kalboje suužpakalėja po minkšto priebalsio einantis /i/ alofonas bei visi /e/ atstovai. Antai žemesnio pakilimo balsis [i] ne priešakėja, priartėdamas prie įtemptosios /i/ atstovų, bet priešingai – nuo jų nutolsta, pasistūmėdamas atgal ir užleidamas vietą aukštesnę F_2 turinčiam balsiui [e]. Šis atvirosios fonemos alofonas

²¹² 37–38 pav. taip pat rodomi izoliuotų ir sakiniuose tariamų Pelesos šnektos balsių tonalumo (T) indeksai bei įtempimo (it) koeficientai.

dabar tampa kiek priešakesnis negu [i] ²¹³. Be to, jis tarsi atlaisvina vietą po minkštojo priebalsio realizuojamam atvirosios /a./ alofonui, kuris taip pat supriešakėja. Iš atvirųjų balsių panašių savybių turi trumpasis [α]. Tik jo slinktis priešakesnių pozicijų link menkesnė.

Staigesnį [u] suužpakalėjimą, matyt, skatina padidėjęs lūpinimo laipsnis (plg. 7 ir 11 lent.: izoliuoto b=110, sakiniuose b=112). O balsio [o] nežymų priešakėjimą – sumažėjęs lūpinimas (plg. izoliuoto b=114, sakiniuose b=113).

§ 106. Izoliuotų ir rišlios kalbos balsių ypatumus rodo ir tonalumo indeksas (žr. 40 pav.). Jis pakitęs gana nevienodai – vieni balsiai labiau supriešakėja, kiti suužpakalėja. Be to, šio indekso reikšmes atliepa, matyt, ne kurios nors vienos (pvz., F₂) formantės slinktis, bet santykis tarp kelių formančių.

40 pav. Pelesos šnektos izoliuotų (●) ir rišlios kalbos (○) balsių tonalumo indeksai (T)

Pavyzdžiui, rišlios kalbos balsių [i] ir [ɛ] F₂ aiškiai žemesnės negu izoliuotų, taigi lyg ir turėtų mažėti jų tonalumas. Tačiau tiek sakiniuose, tiek izoliuotose pozicijose abu balsiai savo tonalumą išlaiko.

Visiškai kitokiomis savybėmis pasižymi, pavyzdžiui, [ɛ]/š-. Jam būdingas staigus T reikšmių mažėjimas. Toks nevienodumas susijęs ir su tuo, kaip pakitęs balsio pakilimas. Balsiai [i] ir [ɛ] rišlioje kalboje balsiai ne tik užpakalėja, bet ir uždarėja, o [ɛ]/š- – užpakalėja ir atvirėja.

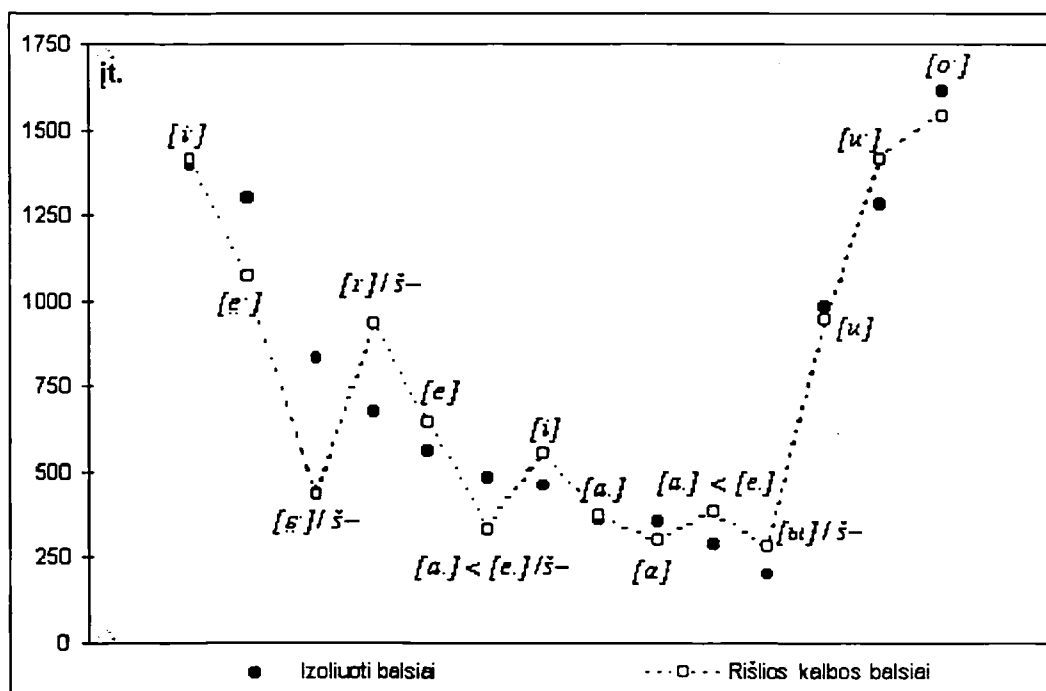
Taigi galioja anksčiau aprašyti (žr. § 100) T+ = C- ar T- = C+ koreliacijos principai, nelūpinių balsių spektro sklaidoje atliepiami įstrižai į dešinę didėjančių F₁ ir

²¹³ Ši jo ypatybė, manytina, yra gana stabili – ir analizuojant alofonų grupių spektrus (§) matyti, kad [e] spektro sklaidos laukas susisiečia su [ɛ]/š- lauku.

mažėjančių F_2 reikšmių trajektorija (plg. 37 ir 38 pav.). Lyginamų balsių spektrų atkarpos su rodyklėmis šios trajektorijos atžvilgiu išsidėsto statesniu kampu, tad kompaktiškumo ir tonalumo reikšmių skirtumai išlieka blankesni. Pavyzdžiui, tai būdinga $[i:]$, $[e:]$, $[i]$). Kita vertus, jei šios atkarpos ir trajektorija išsidėsto lygiagrečiai – minėtų indėkšų skirtumai atitinkamai ryškesni (būdinga $[r]/š-$, $[ɛ]/š-$, $[ɯ]/š-$, $[e]$, $[a]$, $[a.] < [e.]$, $[a.] < [e.]/š$). Taigi dauguma nelūpinių balsių, išskyrus, $[ɛ]/š-$, rišlioje kalboje turi tendenciją priešakėti. Tai rodo didesnės šių balsių tonalumo reikšmės.

Sakiniuose tariamų lūpinių balsių $[u:]$ ir $[u]$ tonalumas mažesnis – čia jie turi neigiamas T reikšmes. Tiesa, patikimesnis tik $[u]$ užpakalėjimas, susijęs su didėjančiu lūpinimu.

§ 107. Įtempčiausi yra $[i:]$ ir $[o:]$, mažiausiai įtemptas $[ɯ]/š-$ (žr. 41 pav.). Šie balsiai pasižymi iš esmės panašiomis ypatybėmis tiek izoliuotoje aplinkoje, tiek rišlioje kalboje. Taigi ir rišlios kalbos nelūpinis $[i:]$ būtų labai artimas įtempčiausiam antriniam kardinaliniam $[y:]$. Lūpinis $[o:]$ net gerokai įtemptesnis už pirminį kardinalinį $[u:]$ (plg. 37 pav.).

41 pav. Pelesos šnektos izoliuotų (●) ir rišlios kalbos (○) balsių įtempimo koeficientai (it)

Atkreiptinas dėmesys ir į įtempimo kontūro galines dalis. Tiek sakiniuose, tiek izoliuotai tariami šnektos lūpiniai balsiai gali būti įtemptesni už nelūpinius. Tačiau kardinalinių balsių ypatybės kitokios: patys įtempčiausi yra priešakiniai (nelūpiniai) balsiai.

Vis dėlto kai kurių izoliuotai ir sakiniuose tariamų balsių įtempimo koeficientai skiriasi. Pavyzdžiui, pastebima tendencija suapikalėjusį $/i:/$ variantą sakiniuose tarti įtemptesnį, o visus $/ɛ:/$ variantus – mažiau įtemptus. Taip, matyt, padidinamas $/i:/$

alofonų kontrastas tiek su /e̞/, tiek su /i/ alofonais. Tiesa, [i] įtempimas sakiniuose irgi padidėja, bet tai kiekybiniam (tiksliau – kokybiniam) kontrastui grėsmės nekelia. Įtempimo reikšmių atstumas tarp [iː] ir [i], [ɪ]//š– ir [ɨ]//š– išlieka labai didelis.

Tas pats pasakytina ir apie lūpinių [uː] ir [u] skirtumus. Sakiniuose tariamų [uː] įtempimas kiek padidėja, o [u] – išlieka stabilus. Tarp jų esantis gana aiškus įtempimo skirtumas dar labiau išryškėja.

Nežymius atvirųjų balsių įtempimo pokyčius lemia, matyt, gretimų priebalsių įtaka. Po minkštųjų priebalsių tariamų /a./ ir /a/ alofonų įtempimas šiek tiek padėja, po kietųjų – sumažėja. Ir izoliuotai, ir rišioje kalboje po minkštųjų priebalsių tariamų [e] ir [a.]<[e.] įtempimo skirtumai išlieka panašūs. Trumpasis balsis įtempimu lenkia dėl kirčio pailgėjusį balsį (plg. § 15, 47, 86).

§ 108. Taigi daugelis rišlios kalbos balsių mažiau kompaktiški, – vadinasi, difuziškesni už izoliuotus.

Tarimo eilės (tonalumo) požiūriu rišlios kalbos balsiai kinta nevienodai. Dalis uždaryjū nelūpinių balsių šiek tiek sužpakaļėja. Atvirieji balsiai labiau linķę priešakēti. Sakiniuose lūpinis balsis [u] bemoliškesnis, taip pat mažesnio tonalumo. Tai dera su padidėjusiu jo kompaktiškumu.

Izoliuoti ir rišlios kalbos balsiai paprastai išlaiko panašias įtempimo charakteristikas. Tik frazėse ryškesnės kai kurių nelūpinių alofonų kontrasto ypatybės. Uždaryjū aukštutinio pakilimo balsių įtempimas gali kiek padidēti, uždaryjū neaukštutinio pakilimo balsių – sumažēti. Fonologinių kiekybės opozicijų /iː/ : /i/ bei /uː/ : /u/ atstovai panašius įtempimo skirtumus išlaiko tiek izoliuoti, tiek ir rišioje kalboje.

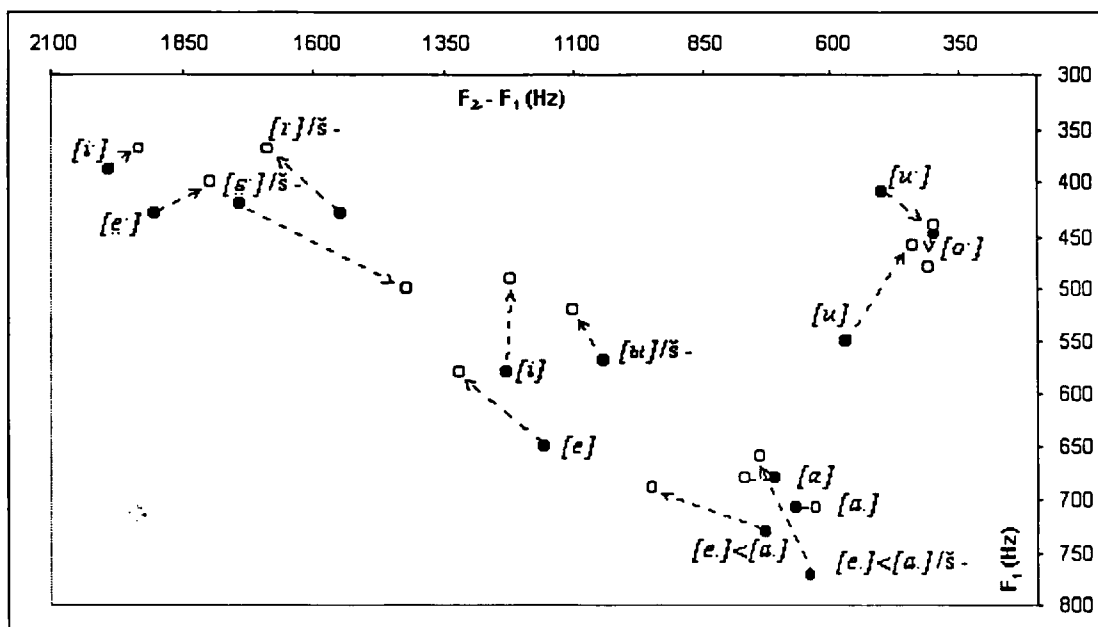
Bendras sakiniuose tariamų balsių bruožas – maža liežuvio pakilimo „erdvė“. Atsižvelgiant į tai, kad balsių įtempimo charakteristikos išlieka gana panašios, kiek didesnę funkcinę krūvį, ypač skiriant neaukštutinius balsius, greičiausiai įgyja tarimo eilės skirtumai.

d) Rišlios kalbos balsių spektrai

§ 109. Vieno ar kito balsio kokybę, kaip minēta, gali lemti įvairios aplinkybės: nevienoda balsio trukmė, gretimi skirtingos kokybės priebalsiai ar balsiai ir t. t. Tai iš dalies išryškėjo lyginant izoliuotai ir sakiniuose tariamo vokalizmo spektro savybes – balsių poslinkio kryptys ir atstumai F₁ ir F₂ sklaidoje nevienodi. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad izoliuoti balsiai tarti dirbtinai pailginus jų trukmę, o rišlios kalbos balsiai daug trumpesni. Iš toliau pateikiamos kokybės požymių apžvalgos (§ 113–118) matyti, kad lygintų balsių kokybės kitimo kryptys (parodytos rodyklėmis 38 pav.) gana patikimai atspindi bendrą jų kokybės struktūrą.

Galima pabandyti modeliuoti Pelesės šnektos balsių kokybę ir jos sąsajas su trukme remiantis grafiku (žr. 42 pav.). Jame abscisių ašyje atidedamas F_2 ir F_1 reikšmių skirtumas (jis, kaip minėta § 101, geriau rodo artikuliacijos ypatumus).

Rišlios kalbos aukščiausio pakilimo */i/* alofonai viršutinėje spektro dalyje išsidėsto pailga horizontalia linija (priešakesni kairėje, užpakalesni – dešinėje pusėje). Jei izoliuotus balsius laikytume ilgesniais, o rišlios kalbos – trumpesniais šios fonemos variantais, galima manyti, kad nedidelis F_1 atstumas tarp rišlios kalbos ir izoliuotų balsių sudaro vertikalią potencialių skirtumų erdvę, susijusią su nevienoda balsių trukme, t. y. ilgesnieji variantai esti atviresni, trumpesnieji – uždaresni.

42 pav. Pelesos šnektos izoliuotų (●) ir rišlios kalbos (○) balsių spektrai. II modelis

Panaši F_1 erdvė būdinga tik priešakesniesiems */e/* alofonams (ilgesni išsidėsto žemiau, trumpesni – aukščiau). Kiek kiekie suužpakalėję */e/* variantai. Ilgesnieji balsiai linkę uždareti, trumpesnieji – atvireti. Be to, pirmieji yra priešakesni, antrieji – gerokai suužpakalėję. Taigi */i/* ir */e/* alofonų varijavimo erdvės „susuksniuoja“ nevisai lygiagrečiai. Linijomis sujungus visus */e/* alofonų taškus, gautos trajektorijos dešinė pusė palengva leistųsi žemyn.

Pelesiškių */i/* alofonai užima patį spektro centrą (dešinėje spektro pusėje artimiausi jų kaimynai – */u/* atstovai). Jie pakankamai nutolę nuo ilgujų ir įtemptųjų koreliatų atstovų pagal tarimo eilę ir ypač pagal pakilimą. Frazėse jų variantai turi panašią F_1 su užpakalesniaisiais (ir atviresniaisiais) */e/* alofonais. Tačiau izoliuoti */i/* variantai kiek atviresni – matyt, dėl to, kad jie ilgesni.

Balsio */e/* trajektorija abscisių ašyje baigiasi maždaug tarp suužpakalėjusio */e/* ir priešakesnio */i/* varianto. Tačiau į uždarujų balsių F_1 sritį ji nepatenka, taigi balsis gali

būti už *[i]* net priešakesnis, bet visada išlieka atviresnis. Didėjant trukmei jis turėtų atvirėti ir užpakalėti.

Matyt, dėsningu *[e]* trajektorijos tęsiniu galima laikyti *[a.]* < *[e.]* trajektoriją. Ir čia gerai matyti tarimo eilės, pakilimo ir trukmės sąsaja. Balsiui pailgėjus, jis dėsningai atvirėja ir užpakalėja. Neatsitiktinai izoliuotose pozicijose */a./* alofonų tarimo eilės skirtumai beveik išnyksta, o po minkštojo priebalsio realizuojamas balsis gali būti net būti atviresnis už *[a.]*, einantį po kieto priebalsio. Tiesa, *[a.]* rišlioje kalboje išlieka užpakalesnis už *[a.]* < *[e.]*. Tačiau šie skirtumai daug menkesni negu tarp *[e]* ir *[a]*.

Dėl to ilgųjų balsių išsidėstymas spektre tebeprimena trikampį, o trumpųjų – trapeciją.

Lūpinių balsių spektrines sritis iš turimų kelių pozicijų apibūdinti kiek sunkiau. Mat jų tarimo eilės ar pakilimo skirtumai greičiausiai susiję su lūpinimu. Vis dėlto galima manyti, kad ir čia galioja tie patys dėsniai, kaip ir nelūpiniams balsiams. Fonemos */u/* alofonas išlieka aukščiausio pakilimo. Nežymiems F_1 skirtumams, matyt, trukmė taip pat gali daryti įtaką.

Balsis *[o]*, kaip galima spręsti iš žemyn ir šiek tiek į kairę nukreiptos trumpos trajektorijos, gali tapti atviresnis (ir mažiau sulūpintas). Bene svarbiausia tai, kad balsių *[o]* ir *[u]* spektro sritys gali būti susipynusios.

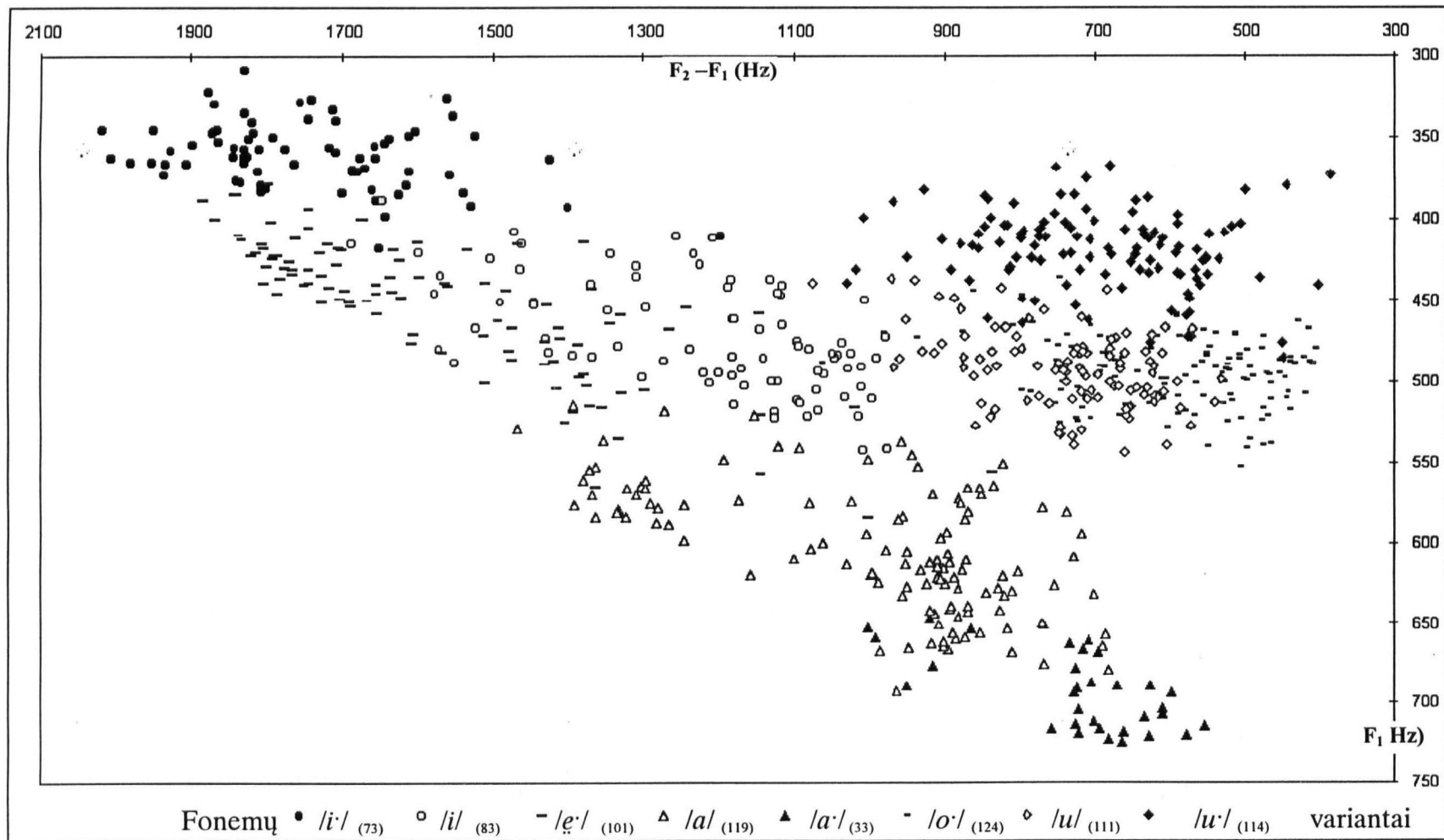
§ 110. Panašus alofonų grupių išsidėstymas spektre gautas ir analizuojant didesnę kiekį pozicijų²¹⁴.

Keturiuose grafikuose (žr. 43–46 pav.) parodytas visų fonemų alofonų, 4 šnektos informantų tartų įvairiose pozicijose (kirčiuotose ir nekirčiuotose, žodžio pradžios, vidurio ir galūnės, skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių aplinkoje ir t. t.), bendras kokybės vaizdas. Tirta 750–770 balsių pozicijų²¹⁵. Jas informantai trumpuose sakiniuose realizavo po 3 kartus (iš viso apskaičiuota 9126 balsio kokybė; taškai grafikuose parodo vienos pozicijos 3 realizacijų formančių vidurkius). Analizuotas atitinkamas tam tikros fonemos pozicijų kiekis: */i:/* – 73–78, */i/* – 83–87, */e/* – 99–101, */a/* – 117–123, */a/* – 33, */o/* – 122–124, */u/* – 110–112, */u/* – 103–114²¹⁶.

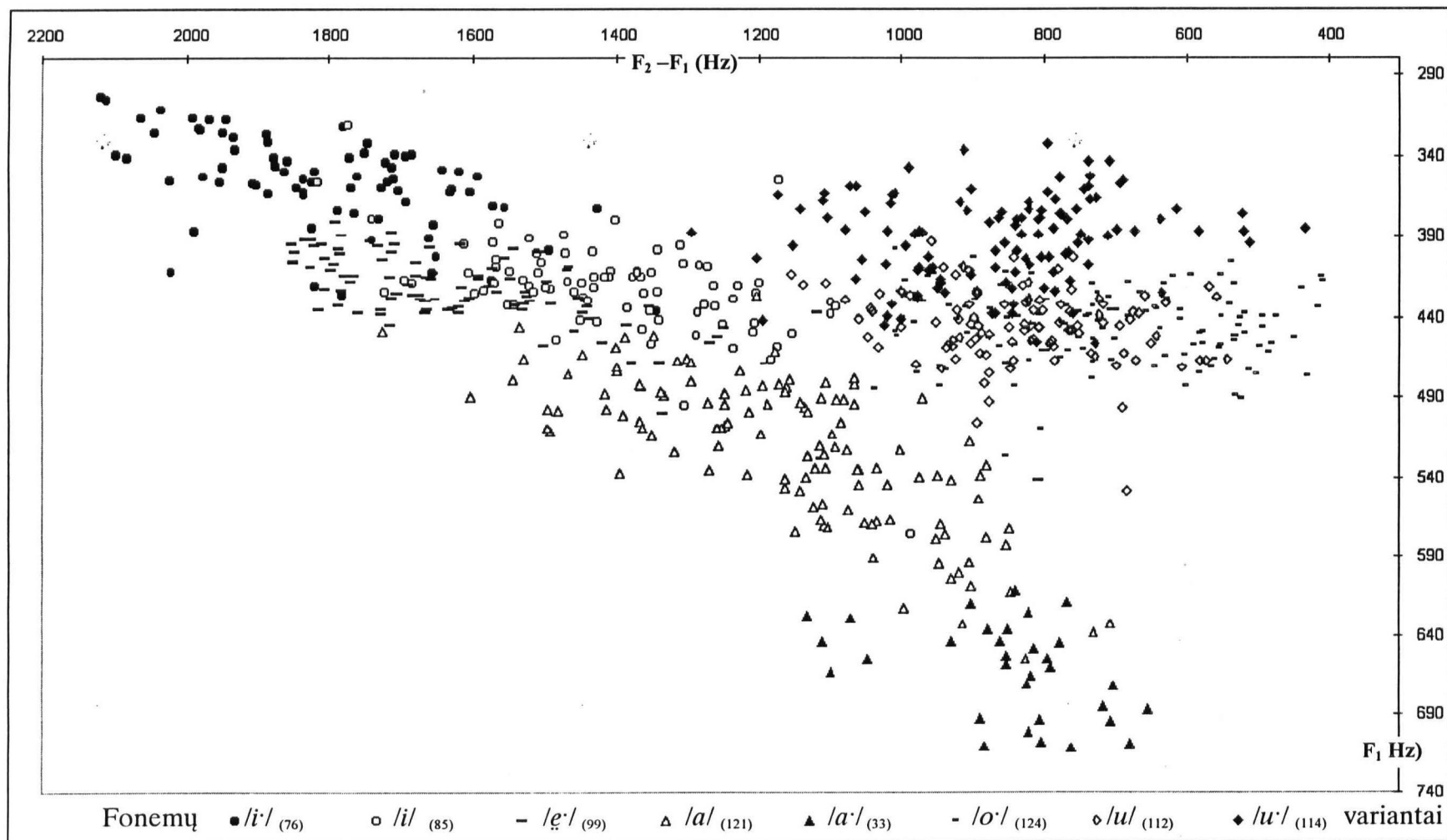
²¹⁴ Spektriniais diapazonais sociolingvistiniuose tyrimuose vienas pirmųjų rėmėsi W. Labovas (plg. [1994, 102–115]), dar plg. L. Kaukėnienės bendrinės lietuvių kalbos nekirčiuotų balsių kokybės tyrimą [2004, 22–52]).

²¹⁵ Jų kiekis, atmetus abejotinos kokybės įrašus, kiekvieno informanto atveju buvo kiek kitoks.

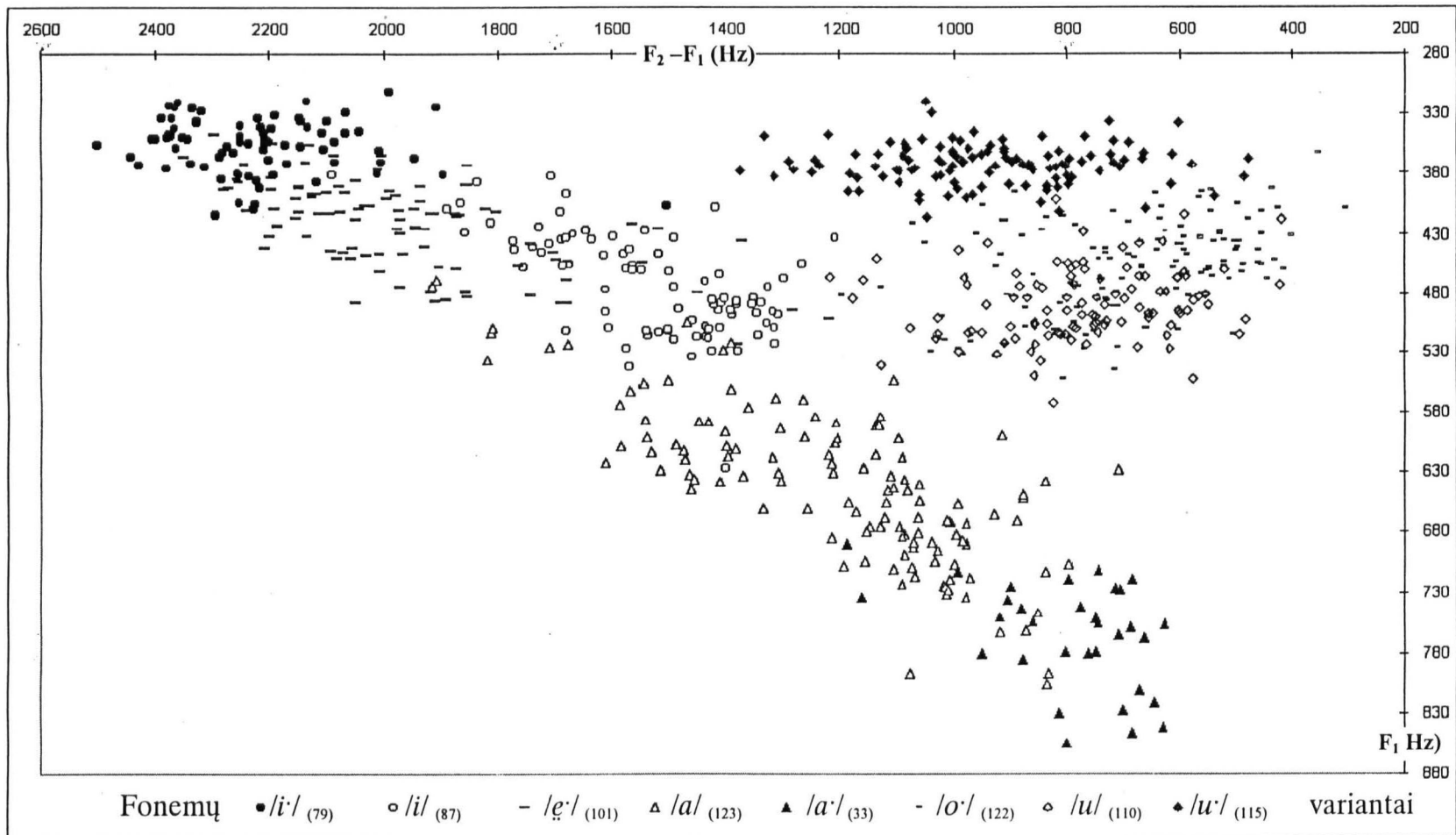
²¹⁶ Naudotasi tais pačiais pavyzdžiais, kaip ir kiekybės tyrime (žr. § 28, 50).

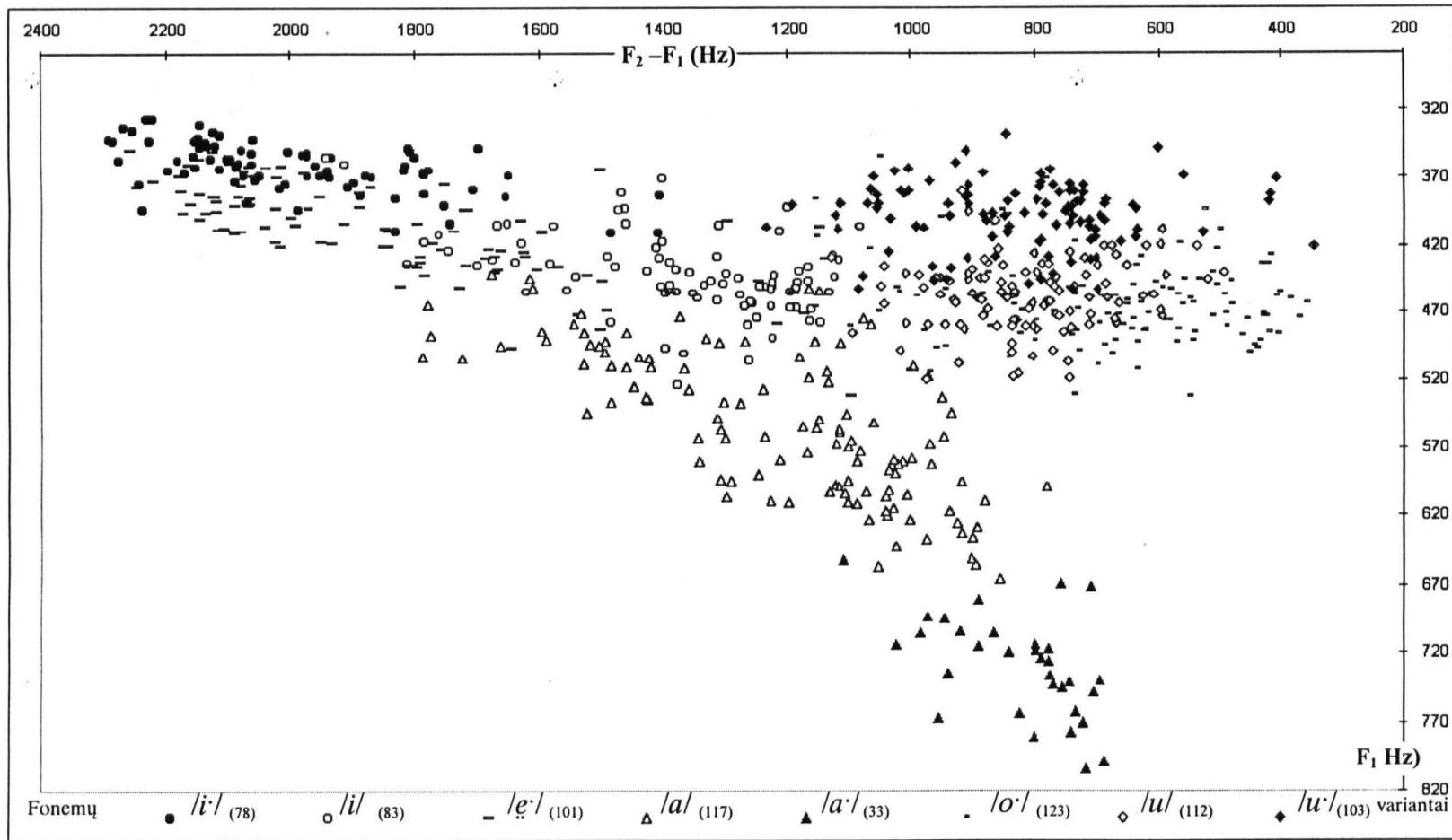
43 pav. Rišlios kalbos balsių spektrai (pateikėjas V.V.). Atskirų pozicijų imčių tūris nurodytas skliaustuose, bendras $n=758$

44 pav. Rišlios kalbos balsių spektrai (pateikėjas F. K.). Atskirų pozicijų imčių tūris nurodytas skliaustuose, bendras $n=764$

45 pav. Rišlios kalbos balsių spektrai (pateikėja J. S.). Atskirų pozicijų imčių tūris nurodytas skliaustuose, bendras $n=770$

46 pav. Rišlios kalbos balsių spektrai (pateikėja T. K.-Š.). Atskirų pozicijų imčių tūris nurodytas skliaustuose, bendras $n=750$

Palyginus duomenis konstatuota, kad visų 4 informantų tartų alofonų grupavimas spektre turi bendrų bruožų.

1) Aukščiausio pakilimo /i:/ bei /u:/ atstovai linę varijuoti daugiau pagal tarimo eilę, o ne pakilimą (tai rodo santykinai menkesni F_1 svyravimai, palyginti su F_2 svyravimais). Nelūpinių ir lūpinių balsių sritys nesusiliečia. Šių fonemų atstovų grupės pagal pakilimą gana gerai išsiskiria iš žemesnio pakilimo alofonų grupių.

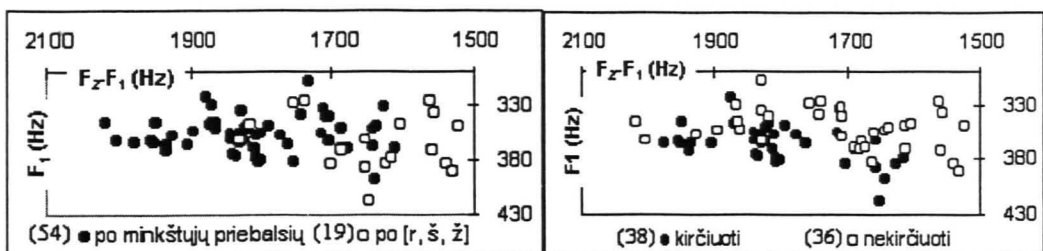
2) Žemesnio pakilimo uždaryjū fonemų /e:/, /i:/, /u:/, /o:/ variantai išsidėsto savotiška horizontalia linija. Kadangi jiems būdingi gana dideli tarimo eilės skirtumai, /e:/ ir /i:/, /u/ ir /o:/ spektrų sritys iš dalies susilieja. /i/ grupė išsidėsto pačiame spektro viduryje. Nelūpinių ir lūpinių /i/ ir /u/ atstovų spektrai nesusisiečia, nors jų sritys visai suartėja.

3) Bene didžiausią spektro sritį užima atvirosios trumposios fonemos /a/ variantai, absčių ašyje išsidėstantys maždaug /i/ lygyje tarp /e:/ ir /u/. Ypač ryškiai jie varijuoja pagal pakilimą (F_1 svyravimų perimetras prilygsta kartu skaičiuojamų uždaryjū balsių F_1 svyravimo perimetrui).

4) Atvirosios /a./ atstovų pakilimo ir tarimo eilės variantų santykis maždaug vienodas. Mat spektro centro kryptimi uždarieji balsiai apskritai labiau varijuoja pagal tarimo eilę, atvirieji – pagal tarimo eilę ir pakilimą.

§ 111. Atskiras alofonų spektro sritis bandyta diferencijuoti pagal du bendriausius kriterijus: minkštųjų ar kietųjų priebalsių aplinką ir kirčiuotas ar nekirčiuotas pozicijas. Alofonų grupavimas matyti taškiniuose spektro atvaizduose (žr. 47–65 pav.). Vienuose parodomas balsių pozicijos, esančios po minkštųjų (pvz., [t', ĉ, d', ž, k, l, ŋ]) ir kietųjų priebalsių (pvz., [r, š, ž]; lūpinių balsių – ir po [t, d, k, g, t, b] ir pan.), kituose į atskiras grupes išskirti kirčiuotų ir nekirčiuotų skiemenų alofonai.

Aukštutinės fonemos /i:/ pozicinių variantų išsidėstymas spektre (žr. 47–48

47–48 pav. /i:/ variantų spektrai (pateikėjas V.V.), $n=73$

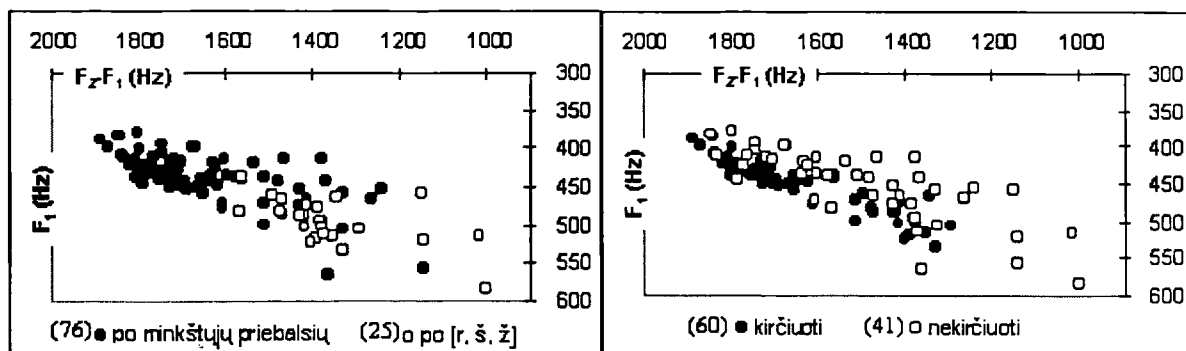
pav.) rodo, kad jų tarimo eilei palyginti didelę įtaką daro gretimi priebalsiai (plg. [Girdenis, 1995b, 33]), o pakilimui – kirtis. Dešinėje spektro pusėje esama daugiau balsių, realizuotų po minkštųjų, kairėje – po kietųjų priebalsių. Tiek priešakesnieji, tiek užpakalesnieji variantai nekirčiuotose pozicijose uždareja. Tai rodo tankesnis jų susitelkimas viršutinėje grafiko dalyje.

Šią tendenciją patvirtina ir konkrečios realizacijos. Pavyzdžiui, po minkštojo $[ŋ]$ balsis atviresnis žodyje $ŋ[i]ksta$ „nyksta“, uždaresnis ir užpakalesnis – $ŋ[i]ksti$ „nyksti“ (kaip ir $ŋ[i]kstu$ „nykstu“, $ŋ[i]kai$ „nykai“). Panašus santykis ir suužpakalėjusių variantų paradigmoje. Antai balsiai žodžiuose $ž[i]das$ „žydas“ ir $r[i]ksti$ „rykštė“ yra atviresni (ir priešakesni) negu $ž[r]dù$ „žydu“ ir $r[r]kšti$ „rykšte“.

Analizuojant kiekybinius požymius (žr. § 52) nustatyta, kad aukštutinių balsių trukmės skirtumai labai susiję su kirčiu. Taigi žemesnio pakilimo linę išlikti būtent ilgesnieji, t. y. kirčiuoti, variantai (dar plg. izoliuotų ir rišlios kalbos variantų kokybę, § 109).

§ 112. Gretimi priebalsiai ir kirtis panašiai veikia ir $/ę/$ variantus (žr. 46–47 pav.).

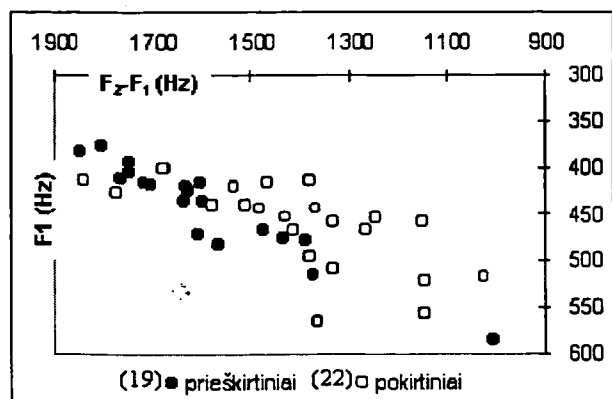
Tik šiuo atveju matyti, kad po kietųjų priebalsių tariami $[ę]$ (49 pav.) dominuoja ne tik absčių ašies dešinėje pusėje, bet ir ordinačių ašies apačioje,

49–50 pav. $/ę/$ variantų spektrai (pateikėjas V.V.), $n=101$

t. y. jie yra užpakalesni ir atviresni. Šių balsių sritį viršutinėje spektro dalyje šiek tiek dengia balsių, einančių po minkštųjų priebalsių, kompaktiškas „sluoksnis“. Mat balsio užpakalėjimą (tuo pačiu – ir atvirėjimą) čia lemia ne tik konsonantinė aplinka.

50 pav. rodo, kad minėto „sluoksnio“ balsiai yra nekirčiuoti. Čia galima

51 pav. Nekirčiuotų $/ę/$ variantų spektrai (pateikėjas V.V.), $n=41$

įžvelgti balsio kiekybės ir kokybės sąsajas. Nekirčiuotų $/ę/$ alofonų trukmės amplitudė labai plati (plg. § 54). Prieškirtinėse pozicijose (ypač prieš uždara kirčiuotą skiemenį) balsiai ilgesni, pokirtinėse (ypač galūnėse) – trumpesni.

51 pav. parodyti balsių, einančių prieškirtinėse ir pokirtinėse pozicijose, spektrai. Kaip matyti, ilgesnieji prieškirtiniai

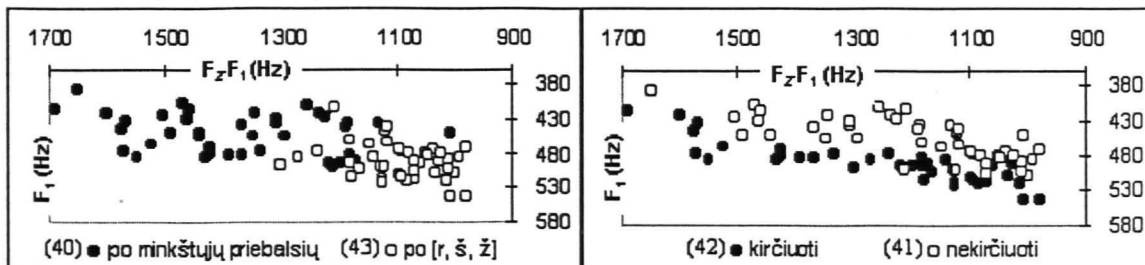
/e/ variantai priešakesni negu pokirtiniai²¹⁷. Mat didesnės kiekybinės galios (kirčiuotose ir prieškirtinėse) pozicijose *e* tipo balsių kiekybė skiriasi menkiau. O mažesnės trukmės pokirtiniai balsiai išsiskiria užpakalesniu tarimu ir atvirumu. Be to, taip pakitusių balsių pakilimą dar lemia ir galūnės atvirumas – atvirose [e] išlieka atviresnis negu uždaroje (plg. § 62).

Šiuos santykius galima iliustruoti keliais konkrečiais pavyzdžiais. Po minkštojo priebalsio žodyje *d'[\u025c:]d'e* „dėdė“ tariamas kirčiuotas [e] yra šiek tiek atviresnis negu kirčiuoti /i/ variantai. 49 pav. jis patenka į kairiąją spektro pusę. Prieškirtinės pozicijos *d'[\u025c:]d'i* „dėde“ balsis – už jį šiek tiek uždaresnis ir užpakalesnio tarimo. Tačiau pokirtinės žodžio galo pozicijos (*d'[\u025c:]d'[\u025c:]s*) jau gerokai užpakalesnis ir atviresnis. Jis atsiduria po kietų balsių [r, š, ž] realizuojamų /e/ ir priešakesnių /i/ variantų zonoje. Kiek uždaresnis balsis tariamas žodyje *d'[\u025c:]d'[\u025c:]s* vns. kilm. „dėdės“.

Kita vertus, suužpakalėjusiems ir šiek tiek atviresniems balsiams paradigmoje *š'[\u025c:]kas* „šėkas“ - *š'[\u025c:]kù* „šėku“ - *prá.š'[\u025c:]* „prašė“ svarbesni jau yra ne atvirumo, o tik tarimo eilės skirtumai. Pirmasis balsis (kadangi jis kirčiuotas) yra vos žemesnio pakilimo negu antrasis. Jų tarimo eilės kontrastas irgi minimalus. Nuo jų abiejų kokybiškai nutolęs žodžio galo balsis gerokai užpakalesnis. Šios grupės balsių didesnis atvirėjimas jau neįmanomas. Tam veikiausiai trukdo atvirųjų balsių sritis.

§ 113. Neįtemptojo /i/ variantai panašūs tiek į /i/, tiek į /e/ variantus. Tik pirmuoju atveju šis panašumas struktūrinis, antruoju – akustinis.

Šio balsio spektro diapazonai (žr. 52–53 pav.) primena įtemptojo /i/ spektrus (plg. 47–48 pav.). Po kietųjų priebalsių suužpakalėję balsiai dominuoja

52–53 pav. /i/ variantų spektrai (pateikėjas V.V.), n=83

abscisių ašies dešinėje pusėje, po minkštųjų – kairėje. O šios abi grupės gali būti diferencijuojamos į dar dvi grupes: į kirčiuotus (ilgesnius) variantus, kurie yra atviresni, ir nekirčiuotus (trumpesnius), kurie yra uždaresni. Kaip anksčiau nustatyta (žr. § 52–53), abiejų balsių kiekybė izomorfiška. Pavyzdžiui, nekirčiuotų

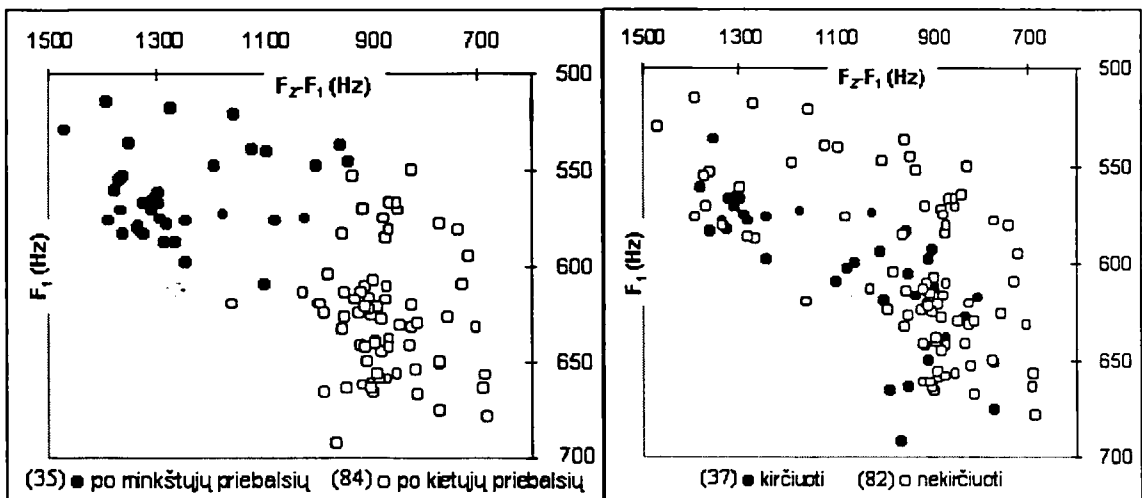
²¹⁷ Šiame grafike tarp atviriausių suužpakalėjusių pokirtinių balsių yra atsidūręs ir prieškirtinis [e] (pozicijoje *l[\u025c:]l\u025c:s*), jo kokybę veikia ne tik veliarizuoti balsiai, bet ir maža trukmė.

variantų trukmė varijuoja labai mažai. Tik patys fonemos /i/ alofonai užima visai kitą erdvę negu /i/. Jie užpakalesni ir gerokai atviresni²¹⁸.

Pavyzdžiui, žodžiuose *ak[i]s* „akis“ ir *aš[ɨ]s* „ašis“ F_1 aukštesnė (balsiai atviresni) negu žodžiuose *ak[i]s* „akys“ ir *aš[ɨ]s* „ašys“²¹⁹.

Fonemos /i/ variantai akustiškai panašūs į užpakalesnius sutrumpėjusius /e:/ variantus, paprastai einančius pokirtinėse galūnėse. Tai iš esmės įtempimo požymio neutralizacijos pozicijos (plg. § 65–66). Kaip minėta, aiškesnis beveik sutapusių balsių [e] ir [i] skyrimo kriterijus galėtų būti didesnė [e] tarimo eilės centralizacija.

§ 114. Trumposios fonemos /a/ variantų sancaupos spektre iš pirmo žvilgsnio aiškiau gali būti grupuojamos tik pagal konsonantinės aplinkos kriterijų (žr. 54 pav.). Balsis [e], tariamas po minkštųjų priebalsių, ne tik priešakesnis, bet ir uždaresnis už einančius po kietųjų priebalsių ar žodžio pradžioje²²⁰ [a/ɑ]. Tarp jų gana aiški takoskyra.

54–55 pav. /a/ variantų spektrai (pateikėjas V.V.), $n=119$

Kirčiuotų ir nekirčiuotų variantų spektro erdvės visiškai susipina (žr. 55 pav.). Tai lyg ir prieštarautų beįdriai tendencijai nekirčiuotus (t. y. „trumpesnius“) balsius tarti uždaresnius. Vis dėlto ir šiuo atveju ši savybė išlaikoma. Tik reikia patikslinti, kokiose pozicijose balsiai tariami ilgesni.

Skaičiuojant trumpųjų atvirųjų balsių trukmę (§ 55) konstatuota įdomi /a/ alofonų ypatybė. Prieškirtiniai balsiai dėl tolesnio skiemens kokybės gali

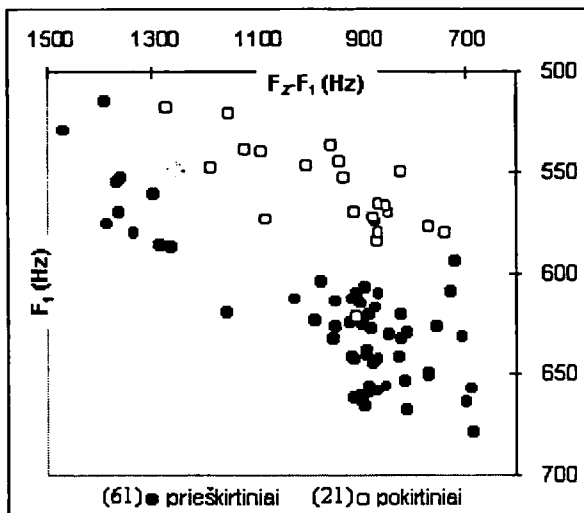
²¹⁸ Programa PRAAT dirbtinai pailgintas balsis [i] iš klausos labai artimas [e:] ar [e]. Panašią trukmės ir balsių [i, u] plėtėjimo sąsają, pavyzdžiui, pietų žemaičių raseiniškių tarmėje yra pastebėjusi D. Atkočaitytė [1997, 5–12; 2002; 175]: pailginus šiuos balsius gaunami balsiai akustiškai panašūs į [e, e].

²¹⁹ Dėl trumpųjų balsių vartojimo šiose galūnėse žr. 55 išn.

²²⁰ Kaip minėta § 9, žodžio pradžioje, t. y. reikalingoje pozicijoje, kurioje būtų įmanomas /a/ : */e/ kontrastas, tariami tik alofonai [a/ɑ], pvz., *ažarūkas* „ežeriukas“, *ažù* vns. įn. „ežia“.

santykinai pailgėti ir net būti didesnės trukmės už kirčiuotų pozicijų balsius. Pokirtiniai balsiai šiomis savybėmis nepasižymi.

Taigi tikslinga nekirčiuotas pozicijas, atspindimas spektre, pabandyti sugrupuoti į prieškirtines (potencialiai ilgesnes) ir pokirtines (mažesnės trukmės).

56 pav. Nekirčiuotų /a/ variantų spektrai
(pateikėjas V.V.), $n=82$

Kaip matyti iš 56 pav., šitaip sutvarkyti duomenys rodo aiškių skirtumų. Beveik visose be išimties prieškirtinėse pozicijose /a/ alofonai spektre užima panašias pozicijas, kaip ir kirčiuotų skiemenų balsiai. Tik jie čia net kiek ryškiau decentralizuoti.

Po minkštųjų priebalsių, bet prieš *e* tipo balsius einantys prieškirtiniai $[[e / e]$ yra priešakesni²²¹. Balsiai $([æ / a])$, vartojami po minkštųjų ar po kietųjų priebalsių prieš uždaro kirčiuoto skiemens balsį, gerokai atvirėja. Pokirtinėse

pozicijose balsiai labiau priartėja prie spektro centro, t. y. kiek redukuojami²²².

Pavyzdžiui²²³, žodyje *t[a.]kū*. „takų“ pailgėjęs prieškirtinio skiemens balsis labai atviras, kokybe prilygsta po minkštųjų priebalsių einančiam kirčiuotam /a./ variantui (pvz., *t[á.]pα* „tapa“). Kirčiuotame skiemenyje (pvz., *balt[à]s* „baltàs“) balsis truputį aukštėlesnis ir užpakalesnis, nekirčiuotame (pvz., *bált[α]s* „báltas“) – /a/ alofonas gerokai sužpakalėja ir tampa dar uždaresnis (atsiduria netoli nuo /u/ alofonų srities).

Taigi visų iki šiol apžvelgtų balsių kokybę veikia balsių trukmė. Tik /i/, *i*/ variantams ji susijusi su kirčiuota ar nekirčiuota pozicija, /e/, *a*/ – dar ir su nekirčiuotų pozicijų kiekybiniu statusu.

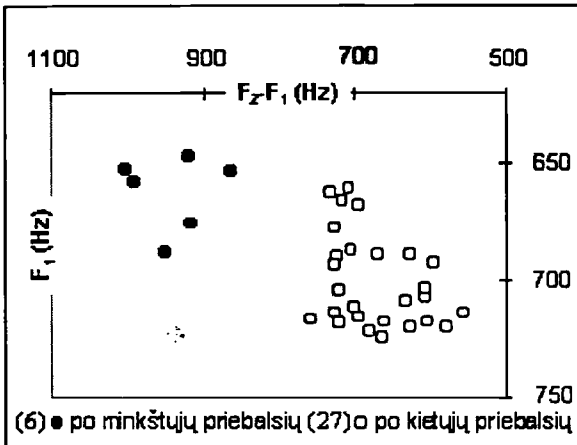
§ 115. Atviri /a./ variantai taip pat gerai skiriasi pagal tarimo eilę. Po minkštųjų priebalsių jie priešakesni ir uždaresni, po kietųjų – užpakalesni ir atviresni (žr. 57 pav.). Žodžio pradžioje eina tik atviresnis balsis²²⁴.

²²¹ Kai kuriose prieškirtinėse pozicijose, pvz., žodyje *k[e]p̄e.jæ*, balsis $[e]$ supriešakėja iki $[e]$ / variantų lygio, tik išlieka truputį atviresnis. Taškinėse diagramose neatspindimas šio balsio dvibalsinimas (apie tai plačiau kalbama lyginant polifonų kokybę, žr. § 71).

²²² Dėl to užpakalesnis /a/ variantas žymėtinas simboliu $[α]$.

²²³ Konkrečių /a/ realizacijų išsidėstymas spektre parodytas ir 12 pav. (§ 56).

²²⁴ Pvz., *á.žu*. „ežią“, *á.žaras* „ežeras“ ir t.t. (žr. § 9).

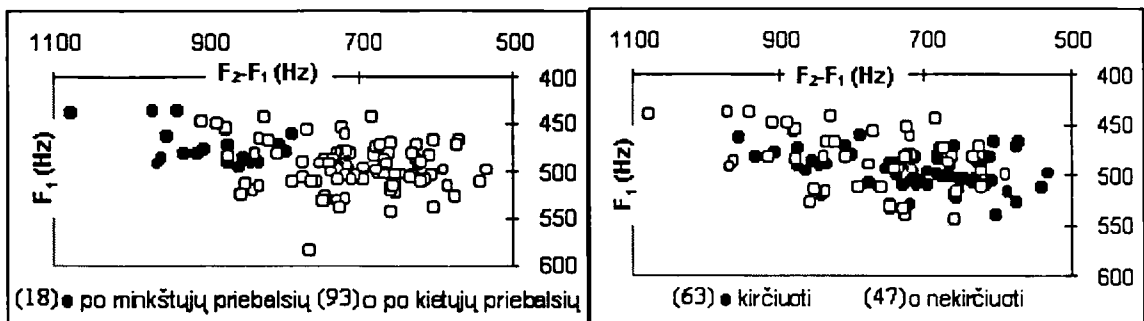

57 pav. /a./ variantų spektrai
(pateikėjas V.V.), $n=33$

Informantės T.K.-Š. po minkštojo ir kietojo priebalsio realizuoti balsiai visai suartėję.

Tokius C'- pozicijos balsius tikslinga transkribuoti simboliais [a.] ar [ä.], rečiau [ä.]²²⁵ ar (jei balsis kiek diftongoidiškas) [æ.] (plg. [Čekman, 1980, 207; Skirmantas, Girdenis, 1998, 112–113]), plg. *t[ä.]ko* „teko“ ir *t[ä.]ko* „tako“, *t[ä.]ku* „tekių“ ir *t[ä.]ku* „taka“. Ypatingas pelesiškių [a.] atvirumas ir „gilesnis“ tarimas rodo, kad fonetinė ir fonologinė šių balsių interpretacijos nėra nutolusios.

§ 116. Neįtemptosios fonemos /u/ alofonai, einantys po minkštųjų priebalsių, visada supriešakėja. 58 pav. jie parodyti kairėje spektro pusėje.

58–59 pav. /u/ variantų spektrai (pateikėjas V.V.), $n=111$

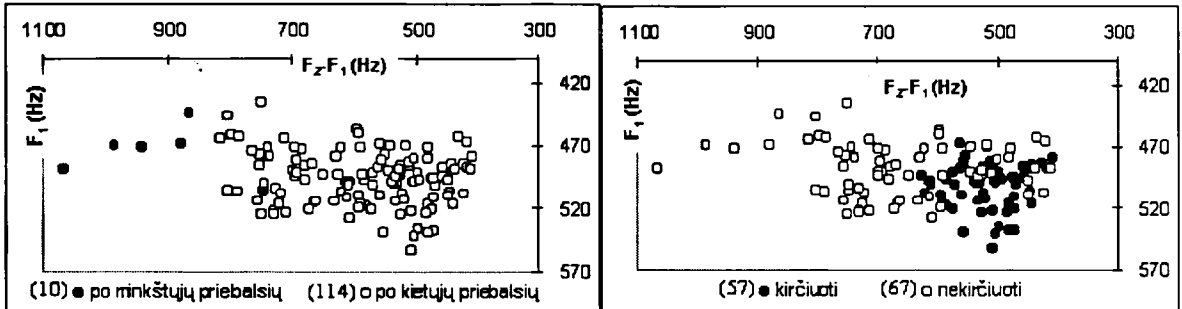
Tačiau kirčiuotų ir nekirčiuotų variantų sancaupos spektre viena kitą dengia (žr. 59 pav.). Čia negalioja nelūpinių koreliatų atstovams būdingi aiškūs principai (kirčiuotas balsis – kiek ilgesnis ir atviresnis, nekirčiuotas – trumpesnis ir uždaresnis). Galimas dalykas, šias savybes užmaskuoja lūpų veikla.

Iš grafiko matyti, kad kiek didesnė kirčiuotų balsių koncentracija yra dešinėje spektro pusėje. Matyt, ilgesnieji, dėl kirčio pailgėję, variantai ir šiek tiek daugiau sulūpinti, t. y. spektro požiūriu užpakalesni, plg.: *t[ù]pi* „tūpi“ ir *t[u]pi* „tupì“, *st[ù]ksi* „stuksena“ ir *st[u]ksi* „stukseni“. Čia antrieji porų balsiai supriešakėja nė kiek nemenkiau kaip dėl minkštojo priebalsio įtakos, dar plg.

²²⁵ Savo darbuose juos nuosekliai yra vartoję P. Arumaa [1930], J. Gerulis [Gerullis, 1930].

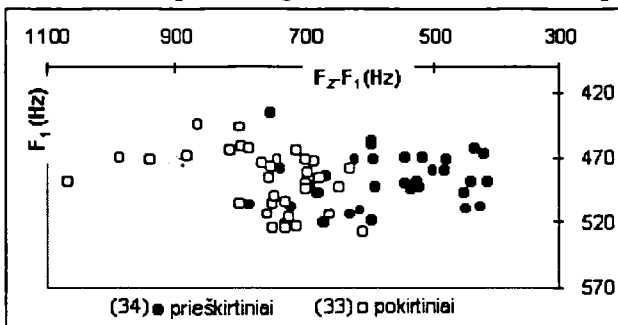
plik[ù]s „plikus“ ir *plik[ù]s* „Plikius“. Tik šiuo atveju supriešakėjęs balsis tampa dar šiek tiek ir uždaresnis.

§ 117. Trukmės ir lūpinimo sąsajas geriau rodo /o/ alofonų lyginimas. Iš kelių įrašytų pavyzdžių (60 pav.) matyti, kad minkštasis priebalsis lemia balsio priešakėjamą. Vis dėlto balsio kokybę gana stipriai keičia ir trukmė.

60–61 pav. /o/ variantų spektrai (pateikėjas V.V.), $n=124$

Kirčiuoti variantai stipriausiai lūpinami (užpakaliausi). Be to, kaip matyti iš grafiko (žr. 61 pav.), iš savo klasės balsių – ir ne patys uždariausi. Virš jų iš kairės bei dešinės pusės irgi išsidėsto nekirčiuotų pozicijų atstovai.

62 pav. Nekerčiuotų /o/ variantų spektrai (pateikėjas V.V.), $n=67$

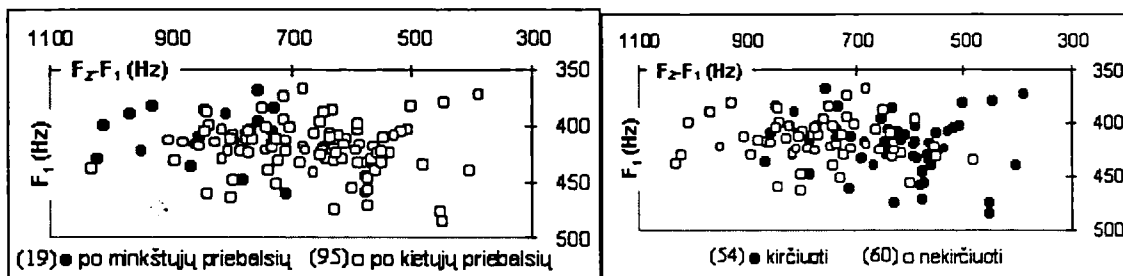
Nekerčiuotų balsių grupę suskirsčius į du pogrupius (62 pav.), prieškirtiniai variantai spektre išsidėsto beveik tose pačiose pozicijose kaip ir kirčiuotų skiemenų balsiai. Pokirtiniai variantai supriešakėja ir patenka į fonemos /u/ variantų spektro sritį (dar plg. 4, 5 ir 10 lentelių

duomenis). Anksčiau nustatyta, kad ir nekirčiuotoje pozicijoje, jei ji eina prieš uždara kirčiuotą skiemenį, išlieka /o/ alofonų prigimtinė trukmė (plg. § 54).

Taigi /o/ ir /e/ alofonai panašūs ir kokybės charakteristikomis, kurias lemia būtent balsio kiekybės statusas.

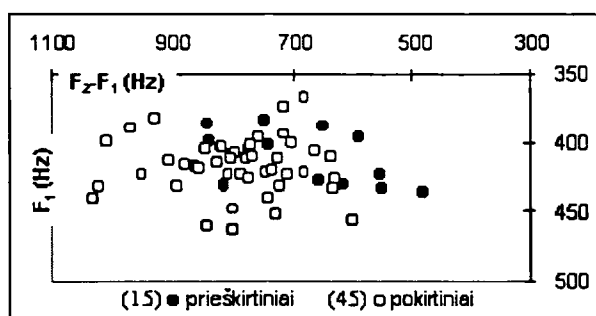
Pavyzdžiui, žodžiuose *k[ó]tu* „kota“, *k[o]tù* „kodu“ ir *špõk[o]* „varnėno“ einantys balsiai spektre išsidėsto taip: pirmuoju atveju balsis labai suužpakalėjęs, antruoju – dar mažumėlę užpakalesnis, bet uždaresnis (turi žemesnę F_1 – t. y. pasižymi ir nelūpiniams balsiams būdinga ypatybe), trečiuoju – visiškai sutrumpėjęs ir stipriai supriešakėjęs (mažesnio lūpinimo), o pagal F_1 reikšmes tarp pirmųjų dviejų užima tarpinę padėtį.

§ 118. Kaip ir visi lūpiniai balsiai, /u/ variantai priešakėti linę ne tik po minkštojo priebalsio, bet ir nekirčiuotose pozicijose (žr. 63–64 pav.). Tik ši savybė

63–64 pav. /u/ variantų spektrai (pateikėjas V.V.), $n=114$

nėra tokia ryški, kaip didesnę savaiminę trukmę turinčių /o/ alofonų. Kirčiuotas ir

65 pav. Nekirčiuotų /u/ variantų spektrai (pateikėjas V.V.), $n=60$

nekirčiuotas pozicijas grafike žymintys taškai čia labiau susimaišę. Panašios balsių savybės konstatuotos nekirčiuotus variantus padalijus ir į prieškirtinių bei pokirtinių balsių grupes (žr. 65 pav.). Galbūt dėl mažesnės savaiminės trukmės /u/ variantai savo kokybės ypatybėmis labiau primena fonemos /u/ alofonus.

§ 119. Taigi kirčiuotų ir nekirčiuotų rišlios kalbos balsių kokybės santykiai labai panašūs į izoliuotų ir neizoliuotų (plg. § 104, 108, 42 pav.). Ir vienu, ir kitu atveju juos lemia daugiausia trukmė.

Bendra yra tai, kad ilgesnieji kirčiuoti variantai (ar dirbtinai pailginti izoliuoti) yra atviresni negu nekirčiuoti (ar neizoliuoti).

Nevienodi tik atskirų balsių tarimo eilės (lūpinimo) skirtumai. Antai nekirčiuotuose skiemenyse uždarieji nelūpiniai balsiai suužpakalėja – aukštutiniai mažiau, neaukštutiniai daugiau. Nekirčiuoti atvirieji balsiai supriešakėja. Kiek supriešakėja ir atitinkami lūpiniai balsiai – mat jie mažiau lūpinami.

Šnektos balsiams bendra ir tai, kad po minkštųjų priebalsių jie priešakesni, po kietųjų – užpakalesni.

C. BAIGIAMOSIOS IŠVADOS

1. Pelesės šnekto fonologinę sistemą sudaro 10 pagrindinių fonemų /i/, *ie*, *e*, a., o., uo, u/, skiriamų pagal diferencinių požymių poras ‘uždarasis’ - ‘atvirasis’, ‘ilgasis’ - ‘trumpasis’, ‘nelūpinis’ - ‘lūpinis’, ‘neaukštutinis’ - ‘aukštutinis’, ‘kintamasis’ - ‘nekintamasis’. Trumposios /ɔ, ɛ/ priklauso sistemos periferijai.

Fonemos geriausiai kontrastuoja kirčiuotose (stipriosiose) pozicijose. Nekirčiuotose (silpnosiose) pozicijose kiekybiniai skirtumai išblęsta, tačiau kokybiniai paprastai išlieka.

Šnekto fonemoms svarbesnis ne tarimo eilės, o lūpinimo požymis.

Fonemas /ɛ/ ir *ie*, /o/ ir *uo* sieja koreliaciniai ryšiai: jiems būdingos bendros neutralizacijos pozicijos.

2. Šnėktoje gerai kontrastuoja skirtingo pakilimo balsių savaiminė trukmė (atvirieji balsiai ilgesni, uždarieji – trumpesni). Balsių trukmę veikia ir priebalsiai: šalia skardžiųjų priebalsių ar sonantų (ypač *r*) jie yra ilgesni negu šalia dusliųjų (ypač sprostamųjų).

3. Kirčiuotų balsių savaiminei trukmei didelės įtakos turi pokirtinio balsio kokybė. Balsis visada ilgesnis, jei toliau eina uždarnosios aukštutinės fonemos (/i/ ar /u/) alofonas. Prieš skiemenis su atviresniais balsiais, dvibalsiais ar mišriaisiais dvigarsiais kirčiuoti balsiai trumpesni.

4. Nekirčiuotų balsių savaiminė trukmė priklauso nuo pozicijos kirčiuoto skiemens atžvilgiu. Tačiau ši savybė skirtingo pakilimo balsiams labai nevienoda.

Aukštutinių fonemų /i/, u/ alofonai yra panašios trukmės tiek prieškirtiniuose, tiek pokirtiniuose skiemenyse. Tai būdinga ir /i, u/ alofonams. Kitokių ypatumų turi žemesnieji balsiai. Prieškirtiniai /ɛ, o/ alofonai visada ilgesni nei pokirtiniai ir trukme kartais nenusileidžia kirčiuotų pozicijų balsiams. Jiems greičiausiai būdingas „dviviršūnis“ kirtis. Prieškirtinis /a/ alofonas tam tikrais atvejais, kai tolesnis skiemuo nėra atviras, gali pailgėti ir būti ilgesnis negu kirčiuotas.

Be to, šnėktoje savitai praplečiama „dviviršūnio“ kirčio distribucija. Neaukštutiniai [*ɛ, o*] savo prigimtine trukmę vienodai išlaiko ne tik prieš kirčiuotus trumpuosius žodžio galo [*i, a, u*], bet ir prieš /i, u/ alofonus.

5. Pokirtiniame galūnės skiemenyje ilgųjų fonemų alofonai visiškai sutrumpėja. Čia balsiams galioja tik savaiminių ilgumų santykiai, pavyzdžiui, aukštesnio pakilimo /i, u/ variantai trumpesni negu /i, u/. Šiose galūnėse balsiai [*ɛ, o*] ir [*i, u*] labai panašūs.

6. Su balsių pakilimu susiję fonologinio kontrasto ypatumai.

Pagal kiekybę (trukmę) kirčiuotoje pozicijoje kontrastuoja tik atvirųjų /a./ : /a/ alofonai.

Uždarųjų /i/ : /i/ bei /u/ : /u/ priešpriešos, išskyrus pavienius atvejus, statistiškai reikšmingų trukmės skirtumų nerodo.

Vis dėlto priešpriešos tarp šių balsių nėra defonologizuojamos. Stabilus kontrastas išlieka tiek kirčiuotuose, tiek nekirčiuotuose skiemenyse. Bendriausias šių priešpriešų bruožas – pirmieji jų nariai uždaresni (labiau decentralizuoti) už antruosius, be to, /i/ alofonai priešakesni negu /i/.

Taigi šių fonemų priešprieša refonologizuojama (kinta fonetinis diferencinių požymių pamatas: trukmės ir įtempimo požymius išstumia įtempimo požymiai).

Tai leidžia manyti, kad /i/ ir /u/ alofonai trumpėja ne tik silpnosiose (nekirčiuotose), bet ir stipriosiose (kirčiuotose) pozicijose. Procesą veikiausiai skatina fonetinė kontaktuojančių kalbų interferencija (pavyzdžiui, baltarusių aukštutiniai kirčiuoti [i, u] trumpesni už lietuvių trumpuosius [i, u], tačiau kokybe panašūs į /i/, u/ variantus).

7. Poliftongai [ie, uo] kiekybiškai panašūs į /e/, o/ alofonus.

Nekirčiuoti (prieškirtiniai) poliftongai, kaip ir /e/, o/, gana gerai išlaiko prigimtinę trukmę prieš trumpą kirčiuotą galūnę.

Trumpiausi poliftongų variantai tariami prieš kirčiuotą /a./ alofoną arba antrajame prieškirtiniame skiemenyje. Čia jie vienbalsinami ir kokybiškai būna panašūs į sutrumpėjusius /e/, o/ alofonus.

Tarp [ie, uo] trukmės ir kintamumo yra tiesioginis ryšys: juo ilgesnis poliftongo alofonas, juo aiškesnis jo kintamumas, juo trumpesnis – juo stipriau jis monoftongizuojamas.

Šnekteje pasitaikantis kirčiuotų [ie, uo] vienbalsinimas laikytinas aukštutinių ilgųjų balsių sisteminio trumpėjimo proceso dalimi (plg. 6 punktą).

8. Ilgieji (įtemptieji) balsiai sudaro trikampę, trumpieji (neįtemptieji) – keturkampę balsių sistemą. Taip yra todėl, kad po minkštųjų priebalsių /a./ alofonai priešakėja menčiau, /a/ alofonai – stipriau.

Vidurinės eilės balsiu galima būtų laikyti tik suužpakalėjusį fonemos /i/ variantą (/i/ gerokai priešakesnis).

9. Šnektos izoliuotiems balsiams nebūdinga kraštutinė artikuliacija. Jie pasižymi mažesnėmis kompaktiškumo ir ypač tonalumo indeksų reikšmėmis negu kardinaliniai. Tačiau lūpiniai išlaiko gana aukštą bemoliškumo laipsnį. Išskirtinis šnektos izoliuotų balsių bruožas – įtempimas: uždarųjų nelūpinių [i] ir [e] įtempimo laipsnis gana artimas pačių uždariausių antrinių kardinalinių

balsių įtempimo laipsniui, o lūpinis [o'] įtempimu lenkia pačius įtempčiausius užpakalinės eilės pirminius kardinalinius balsius.

Stiprus šnektos balsių lūpinimas ne tik padidina įtempimą, bet ir susilpnina kai kuriuos su balsių pakilimu ir tarimo eile susijusius akustinius požymius, pavyzdžiui, bemoliškiausias šnektos balsis [o'] iš lūpinių balsių yra kompaktiškiausias ir mažiausio tonalumo.

10. Kirčiuoti rišlios kalbos balsiai visada atviresni negu nekirčiuoti. Be to, nekirčiuoti nelūpiniai balsiai suužpakalėja, o atvirieji – supriešakėja. Nekirčiuoti lūpiniai balsiai lūpinami mažiau negu kirčiuoti, todėl supriešakėja.

Taigi kirtis turi įtakos ne tik balsių trukmei, bet ir kokybei.

D. LITERATŪRA

1. Andronov, 2002 – Андронов А.Б. Материалы для латышско-русского словаря, – Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ.
2. Arumaа P., 1930, Litauische mundartliche Texte. – Dorpat.
3. Atkočaitytė D., 1997, Dėl i, u atvirumo pietų žemaičių raseiniškių tarmėje // Kalbotyra. – T. 46 (1). – P. 5–12.
4. Atkočaitytė D., 2001, Dėl pietų žemaičių raseiniškių prieškirtinių ilgųjų balsių trukmės // Paribio tarmių ir kalbų problemos: Tarptautinės mokslinės konferencijos, skirtos Europos kalbų metams, pranešimai. 2001 m. balandžio 27 d. – Šiauliai: K. J. Vasiliausko įmonė. – P. 6–11.
5. Atkočaitytė D., 2000, Pietų žemaičių raseiniškių fonologinė sistema: prozodija ir vokalizmas. Dakt. dis. – Vilnius: VPU.
6. Atkočaitytė D., 2002, Pietų žemaičių raseiniškių prozodija ir vokalizmas. – Vilnius: LKI leidykla.
7. Bacevičiūtė R., 1998a, Lukšių šnektos žemutinių netrumpųjų balsių ypatumai // Kalbotyra. – T. 68. – P. 5–15.
8. Bacevičiūtė R., 1998b, Žemutinių prigimtinio ir padėtinio ilgumo balsių skirtumai Lukšių šnekte // Lietuvių kalbotyros klausimai. – T. 40. – P. 102–112.
9. Bacevičiūtė R., 2000, Lukšių šnektos izoliuotų balsių tyrimas // Kalbotyra. – T. 48 (1)–49 (1). – P. 5–18.
10. Bacevičiūtė R., 2001, Šakių šnektos fonologinė sistema: prozodija ir vokalizmas. Dakt. dis. – Vilnius: VPU.
11. Balšaitytė, 2002 – Балшайтите Д. Вокализм современных балтийских языков // Проблемы и методы экспериментально-фонетических исследований. – Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ.
12. Baranovskij, 1897 – Барановский А. Замѣтки о литовскомъ языкѣ и словарѣ. – Санктпетербургъ: Типогр. Имп. Акад. наукъ.
13. Bendiks H., 1972, Divskaņu fonēmiskā interpretācija. – Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam (1873–1973). – Rīgā: Zinātne. – Lpp. 27–42.

14. Bondarko, 1998 – Бондарко Л. В. Фонетика современного русского языка – Санкт–Петербург: Издательство С. Петербургского университета.
15. Buch T., 1998, *Opuscula Lithuanica*. – Warszawa.
16. Burdinaitė V., 1994, Punksko (pietų aukštaičių) šnektos balsinės fonemos. Dipl. darbas. – Vilnius: VU.
17. Broch O., 1958, Zum Litauischen südlich von Vilna// Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap, XIX, Oslo, S. 1–71.
18. BSS, 1972 – Балто-славянский сборник. Отв. редактор В. Топоров – Москва: Наука.
19. BSEK, 1980 – Балто-славянские этноязыковые контакты. Отв. редактор Т. Судник – Москва: Наука.
20. Būga K., 1961, Rinkiniai raštai. – T. 2. – Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
21. Carr Ph., 1999, *English Phonetics and Phonology*. – Oxford: Blackwell Publishers.
22. Catford J. C., 1988, *A practical Introduction in Phonetics*. – New York: Oxford University Press.
23. Čekman, 1975 – Чэкман В. Н. Да характарыстыкі даўжыні галосных у паўночна-усходніх беларускіх гаворках // Галосныя беларускай мовы. – Мінск. – С:102–167.
24. Čekman, 1980 – Чекман В. Н. К проблеме литовско-белорусской фонетической интерференции в Пелясе // Балто - славянские этноязыковые контакты. – Москва: Наука. – С. 206–226.
25. Černaitė-Navickienė V., 1986, Ramaškonių tarmės linininkystės leksika. Dipl. darbas. – Vilnius: VU.
26. Čiarnaitė G., 1986, Ramaškonių tarmės buitinė leksika. Dipl. darbas. – Vilnius: VU.
27. DLKG, 1997 – Dabartinės lietuvių kalbos gramatika/ Ats. red. V. Ambrazas. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
28. Endzelīns J., 1951, *Latviešu valodas gramatika*. – Rīga: Latvijas valsts izdevniecība.

29. EŽLDB, 1999 – Etninių žemių lietuviai dabartinėje Baltarusijoje. Sudaryt. K. Garšva. – Vilnius: Nacionalinių tyrimų centras.
30. Garšva K., 1982, Svarbesnės šiaurės vakarų panevėžiškių fonologijos ypatybės // *Baltistica*. – T. 18 (1). – P. 65–74.
31. Garšva K., 2002, Lietuvių kalbos garsų fonologinės interpretacijos // *Lietuvių kalbotyros klausimai*. – T. 46. – P. 1–18.
32. Garšva K., 2002 a, Pelesos–Varanavo apylinkių šnekta // *Lydos krašto lietuviai*. – T. 2. – P. 566–575.
33. Gerullis G., 1930, *Litauische Dialektstudien*. Leipzig: Markert & Peters Verlag.
34. Girdenis A., 1967, Mažeikių tarmės fonologinė sistema. // *Dakt. dis.* – Vilnius: VU.
35. Girdenis A., 1971, Mažeikių tarmės fonologinės sistemos apžvalga // *Baltistica*. – T. 7 (1). – P. 21–31.
36. Girdenis, 1971a, [Rec. kn.]: Lietuvių kalbos tarmės: (Chrestomatija). – Vilnius: Mintis, 1970 // *Baltistica*. – T. 7 (2). – P. 201–209.
37. Girdenis A., Žulys V., 1972, [Rec. kn.] Kazlauskas J. Lietuvių kalbos istorinė gramatika: (Kirčiavimas, daiktavardis, veiksmažodis). – Vilnius: Mintis, 1968 // *Baltistica*. – T. 8 (2). – P. 193–202.
38. Girdenis A., 1977 – Гирдянис А. Н. [Rec.]: Балто-славянский сборник // *Baltistica*. – T. 13 (1). – P. 300–306.
39. Girdenis A., 1978a, Akcentologinis mažmožis // *Baltistica*. – T. 14 (1). – P. 75–76.
40. Girdenis A., 1978b, Audicinė lietuvių kalbos ilgųjų balsių klasifikacija // *Kalbotyra*. – T. 29 (1). – P. 96–97.
41. Girdenis A., 1981a, Šiaurės žemaičių fonemų dažnumai // *Kalbotyra*. – T. 32 (1). – P. 15–36.
42. Girdenis A., 1981b, Kuršių substrato problema šiaurės žemaičių teritorijoje (fonologijos dalykai) // *Iš lietuvių etnogenezės* – Vilnius: Mokslas – P. 19–26.

43. Girdenis A., 1983, Lietuvių bendrinės kalbos prozodinių skiemens tipų santykiniai dažnumai. // *Kalbotyra*. – T. 34 (1). – P. 117–118.
44. Girdenis A., 1987, Žemaičių „dzūkų“ superilgasis [a:] (kiekybė ir spektras) // *Kalbotyra*. – T. 38 (1). – P. 28–33.
45. Girdenis A., Karosienė V., 1990, Bendrinės kalbos fonemų dažnumai // *Kalbotyra*. – T. 42 (1). – P. 36–48.
46. Girdenis A., Židonytė G., 1994, Šiaurės panevėžiškių (Rozalimo šnekos) balsių sistema // *Baltistica*. – T. 29 (2). – P. 115–154.
47. Girdenis A., 1995a, Teoriniai fonologijos pagrindai. – Vilnius: Petro ofsetas.
48. Girdenis A., 1995b, Lietuvių kalbos bei jos tarmių prozodinių reiškinių ir fonemų alofonų analizė: (Moksl. ataskaita). – Vilnius: VU. Girdenis A., 2000a, *Kalbotyros darbai*. T. 1. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
49. Girdenis A., 2000b, *Kalbotyros darbai*. T. 2. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
50. Girdenis A., 2002, Dėl kirčiuotų pusilgių balsių prozodijos // *Baltistica*. – T. 37 (2). – P. 211–214.
51. Girdenis A., 2003, Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
52. Grigorjevs J., 1998, Latviešu valodas patskaņu akustisko ideālformu noteikšana // *Linguistica Lettica*. – T. 3. – Rīga: LU Latviešu valodas institūts. – 163–180.
53. Grigorjevs J., 2000, Latviešu valodas patskaņu sistēmas akustisks apraksts // *Linguistica Lettica*. – T. 7. – Rīga: LU Latviešu valodas institūts. – 19–60.
54. Grigorjevs J., 2001, Latviešu valodas patskaņu rakstība Starptautiskajā fonētiskajā transkripcijā (IPA) // *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. – T. 5, 116–126 – Liepāja.
55. Grinaveckienė E., 1960, Tarmių medžiagos rinkimas lietuvių kalbos atlasui // *Lietuvių kalbotyros klausimai*. – T. 3. – P. 191–206.

56. Grumadienė L., 1989, Ilgųjų ir trumpųjų balsių priešpriešos nykimas miestiečių lietuvių kalboje. // *Baltistica*. – III (2) priedas. – P. 292–296.
57. Grumadienė L., 1992, Balsių kiekybės transfonologizacijos tendencija periferinėse pietų aukštaičių šnektose // Jono Kazlausko diena: istorinės gramatikos dalykai. Konferencijos programa ir tezės. Vilnius, 1992 m. lapkričio 7 d. – P. 10–11.
58. Grumadienė L., 1994, Balsių kiekybės sistemų sankirta ir raida. // *Baltistica*. – IV priedas. – P. 67–69.
59. Hasiuk M., 1978, *Fonologia litewskiej gwary sejneńskiej*. – Poznań: Wydawnictwo naukowe universitetu im. Adama Mickiewicza.
60. Jakobson, Fant, Halle, 1962 – Якобсон Р., Фант Г., Халле М. Введение в анализ речи // *Новое в лингвистике*. – Москва. – С. 173–230.
61. Jakobson, 1985 – Якобсон Р. *Избранные работы*. – Москва: Прогресс.
62. Janulynaitė J., 1994, Alytaus šnektos (pietų aukštaičių tarmė) fonemos. Dipl. darbas. – Vilnius: VU.
63. Jasiūnaitė B., 1985, Dar dėl rytiečių [ie], [uo] fonologinės interpretacijos // *Baltistica*. – T. 40 (1). – P. 94–97.
64. Jasiūnaitė B., Girdenis A., 1996, Trys rytų aukštaičių uteniškių fonologiniai balsių ilgumai // *Baltistica*. – T. 31 (2). – P. 181–199.
65. Jassem W., 1973 – *Podstawy fonetyki akustycznej*. – Warszawa.: Państwowe wydawnictwo naukowe.
66. Kačiuškienė G., 1982, Vakarinių šiaurės panevėžiškių balsių kiekybė ir jos fonologinė interpretacija // *Kalbotyra*. – T. 33 (1). – P. 39–45.
67. Kačjuškene, 1984 – Качюшкене Г. *Фонологическая система северопаневежского диалекта литовского языка: Просодия и вокализм* Канд. дис. – Вильнюс: ВГУ.
68. Kačiuškienė G., 1984, Šiaurės panevėžiškių tarmės balsių psichoakustinė klasifikacija // *Kalbotyra*. – T. 35 (1). – P. 42–53.
69. Karlonaitė A., 1989, Subartonių šnektos (pietų aukštaičių tarmė) prozodija. Dipl. darbas. – Vilnius: VU.

70. Karosienė V., Girdenis A., 1993, Bendrinės kalbos fonemų dažnumai // *Kalbotyra*. – T. 42 (1). – P. 28–38.
71. Kaukėnienė L., 2003, Lietuvių bendrinės kalbos nekirčiuotų balsių kiekybė // *Acta Linguistica Lithuanica*. – T. 48. – P. 35–47.
72. Kaukėnienė L., 2004, Dabartinių baltų bendrinių kalbų nekirčiuotų skiemenų vokalizmas (instrumentinis tyrimas). Dakt. dis. – Vilnius: VU.
73. Kazlauskaitė R., 2002, Pašuvio šnektos fonologinė sistema: vokalizmas ir prozodija. Daktaro disertacijos santrauka. – Vilnius: VU.
74. Kazlauskas J., 2000 a, Rinktiniai raštai. T. 1. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
75. Kazlauskas J., 2000 b, Rinktiniai raštai. T. 2. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
76. Kazlauskienė A., 1996, Dvejopa žemutinių balsių kiekybė Igliaukos šnekoje // *Kalbotyra*. – T. 45 (1). P. 128–130.
77. Kazlauskienė A., 1998a, Balsių kiekybės santykiai pietinių vakarų aukštaičių tarmėje // *Kalbotyra*. – T. 47 (1). – P. 61–77.
78. Kazlauskienė A., 1998b, Pietinių vakarų aukštaičių tarmės balsių kiekybė. Daktaro disertacijos santrauka. – Kaunas: VDU.
79. Kazlauskienė A., 1998c, Atvirojo ir uždarojo skiemens balsių trukmė pietinių vakarų aukštaičių tarmėje // *Lietuvių kalbotyros klausimai*. – T. 40. – P. 113–121.
80. Kazlauskienė A., 2000, Gretimų garsų įtaka balsių kiekybei pietinių vakarų aukštaičių tarmėje // *Kalbotyra*. – T. 48 (1)–49 (1). – P. 63–70.
81. Kosienė O., 1978, Uteniškių tarmės balsinės fonemos // *Kalbotyra*. – T. 29 (1). – P. 29–40.
82. Kruopis J., 1993, Matematinė statistika. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
83. Кузнецов, 1997 – Кузнецов В. И. Вокализм связной речи. – Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского университета.
84. Labovas W., 1994, Kaip dabartimi aiškinti praeitį // *Sociolingvistika ir kalbos kultūra*. – Vilnius: Gimtasis žodis. – P. 97–119.

85. Ladefoged P., 1975, *A course in phonetics*. – New York: Harcourt Brace Jovanovich.
86. Ladefoged P., 2001, *Vowels and consonants: an introduction to the sounds of languages*. – Oxford: Blackwell Publishers.
87. Laua A., 1997, *Latviešu literārās valodas fonētika*. – Rīga: Zvaigzne ABC.
88. Leкомцева, 1972 – Лекомцева М. О взаимодействии фонологических систем в районе балто-славянского пограничья // Балто - славянский сборник. – Москва: Наука. – С. 116–134.
89. Leskauskaitė A., 2000, *Kučiūnų šnektos izoliuotų balsių spektrinės charakteristikos* // *Kalbotyra*. – T. 48 (1)–49 (1). – P. 83–94.
90. Leskauskaitė A., 2001, *Pietvakarinių pietų aukštaičių vokalizmas: fonologinis ir eksperimentinis tyrimas*. Dakt. dis. – Vilnius: LKI, VDU.
91. Lindblom B., 1986, *Phonetic universals in vowel systems*. In J.J. Ohala and J.J. Jaeger (Eds.), *Experimental Phonology*. pp 13–44. – New York: Academia Press .
92. LKA I, 1977, *Lietuvių kalbos atlasas (su žemėlapiais)*. T. 1.: *Leksika*. – Vilnius: Mokslas.
93. LKA II, 1982, *Lietuvių kalbos atlasas (su žemėlapiais)*. T. 2.: *Fonetika*. – Vilnius: Mokslas.
94. LKA III, 1991 – *Lietuvių kalbos atlasas (su žemėlapiais)*. T. 3.: *Morfologija*. – Vilnius: Mokslas.
95. LKL, 2002 – *Lydos krašto lietuviai. I ir II dalis*. – K.: Poligrafija ir informatika.
96. LKK, 1983 – *Lietuvių kalbotyros klausimai*. – T. 23.
97. LKK, 1988 – *Lietuvių kalbotyros klausimai*. – T. 27.
98. LKK, 1989 – *Lietuvių kalbotyros klausimai*. – T. 28.
99. LKK, 1993 – *Lietuvių kalbotyros klausimai*. – T. 30.
100. LKT, 1970 – *Lietuvių kalbos tarmės*. – Vilnius: Mintis.
101. LR, 1993 – *Lietuvos rytai*. Sudaryt. K. Garšva, L.Grumadienė. – Vilnius: Valstybinis leidybos centras.

102. LTT, 1994 – Lietuvių tarmių tekstai. 1. Balatna (Varanavas). Sudaryt. E. Grinaveckienė, V. Vitkauskas. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
103. Markevičienė Ž., 1999, Aukštaičių tarmių tekstai. I dalis. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
104. Markus D., Grigorjevs J. 2003, Fonētikas pētišanas un vizualizēšanas metodes. II daļa. – Rīga: Rasa ABC.
105. Martine, 1960 – Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях. – Москва: Издательство иностранной литературы.
106. Mažiulienė I. I., 1995, Šiaurės žemaičių Sedos šnektos balsių psichoakustinė klasifikacija // Kalbotyra. – T. 44 (1). – P. 73–77.
107. Mažiulienė I. I., 1996, Centrinės šiaurės žemaičių tarmės prozodija: Instrumentinis ir sociolingvistinis tyrimas // Kalbotyra. – T. 45 (1). – P. 5–115.
108. Mikalauskaitė E., 1975, Lietuvių kalbos fonetikos darbai. – Vilnius: Mokslo.
109. Mikulėnienė D., 1991, Влияние белорусского языка на фонологическую систему литовского пограничного говора. // Дыялекталогія і культура беларускай мовы (Тезісы рэспубліканскай навукова - практычнай канферэнцыі. – Мінск. – С. 210–211.
110. Mikulėnienė D., 1996–1997, Einwirkung der slawischen Sprachen auf die Lautstruktur der peripheren litauischen Mundarten // Linguistica Baltica. – T. 5–6. – P. 57–67.
111. Mikulėnienė D., Morkūnas K., 1997, Dieveniškųjų šnektos tekstai. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
112. Murinienė L., 1998, Akmenės šnektos izoliuotų balsių spektrinė analizė // Kalbotyra. – T. 47 (1). – P. 91–105.
113. Murinienė L., 2000, Akmenės šnektos fonologinė sistema: vokalizmas ir prozodija. Dakt. disertacija. – Vilnius: VU.
114. Niewulis J., 2003, Dėl fonemų /i/ ir /i:/ Punsko dzūkų tarmėje // Baltu filologija. – T. 13 (2). – P. 49–54.
115. Padlužny, Čėkman, 1982. – Падлужны А. І., Чэкман В. М. Гукі беларускай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка.

116. Pakerys A., 1974, Lietuvių bendrinės kalbos balsių diferencinių požymių hierarchija // *Kalbotyra*. – T. 26 (1). – P. 37–48.
117. Pakerys A., 1982, Lietuvių bendrinės kalbos prozodija. – Vilnius: Mokslas.
118. Pakerys A., 1995, Lietuvių bendrinės kalbos fonetika. – Vilnius: Žara (2 leid.).
119. Petrauskas J., Vidugiris A., 1985, Lazūnų tarmės žodynas. – Vilnius: Mokslas.
120. Piotrovskij, 1960 – Пиотровский Р. Г. Еще раз о дифференциальных признаках фонемы // *Вопросы языкознания*. – Т. 6. – С. 24–38.
121. Povilaitytė T., 1970, Pelesos tarmės fonetika ir morfologija. Dipl. darbas. – Vilnius: VU.
122. Roca I., Johnson W., 1999, *A Course in Phonology*. – Oxford: Blackwell Publishers.
123. Romančiuk A., 1989, Lietuvių kalbos periferinių šnektų tyrinėjimo literatūros rodyklė // *Lietuvių kalbotyros kalusimai*. – T. 28. – P. 215–230.
124. Rosner B.S., Pickering J.B., 1994, *Vowel Perception and Production*. – Oxford: Oxford University Press.
125. Rozwadowski J., 1995, Litewska gwara okolic Zdzięcioła na Nowogródzczyźnie. – *Prace komisji językoznawstwa*, 59. – Kraków: Universitas.
126. Senkus J., 1955, Nauja medžiaga apie lietuvių kalbos tarmes // *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. Serija A*. – T. 1. – P. 145–152.
127. Senkus J., 1958, Kai kurie Lazūnų tarmės ypatumai // *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. Serija A*. – T. 1 (14). – P. 183–194.
128. Simanavičienė B., 1993, Dvejopa [ā, ē] < *-a-, *-e- priegaidė veliuoniečių šnektoje // *Kalbotyra*. – T. 42 (1). – P. 46–53.
129. Skirmantas P., Girdenis A., 1998, Naujesni tarmių fonetinės transkripcijos rašmenys // *Kalbotyra*. – T. 47 (1). – P. 107–121.
130. Smoczyński W., 1986, System fonologiczny gwary Puńskiej // *Acta Baltico-Slavica*. – T. 17 – Białystok. – P. 369–386.

131. Sudnik, 1972 – Судник Т. Lazūnai. Литовская, белорусская и польская фонологические системы // Балто - славянский сборник. – Москва: Наука. – С. 15–115.
132. Sudnik, 1975 – Судник Т. Диалекты литовско-славянского пограничья: Очерки фонологических систем. – Москва: Наука.
133. Sudnik, 1980 – Судник Т. К истории языковой ситуации Пелясы // Балто - славянские этноязыковые контакты. – Москва: Наука. – С. 181–191.
134. Svecevičius V., 1964, Nauji lietuvių literatūrinės kalbos paprastųjų balsių eksperimentiniai duomenys. // Eksperimentinės fonetikos ir kalbos psichologijos koliokviumo medžiaga. – T. 1. – P. 14–32.
135. Ščerba, 2002 – Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Том II. – Санкт-Петербург: Издательство СПбУ.
136. Šukys J., 1960, Būdingesnės Ramaškonių tarmės ypatybės // Lietuvių kalbotyros klausimai. – T. 3. – P. 177–189.
137. Trostas P., 1997, Pora pastabų apie lietuvių kalbos vokalizmą // Lietuvių kalbos fonetikos skaitiniai / Sudaryt. R. Kliukienė. – Vilnius: P. Kalibato IĮ „Petro ofšetas”.
138. Trubeckoj, 1987 – Трубецкой Н. С. Избранные труды по филологии. – Москва: Прогресс.
139. Trubeckoj, 2000 – Трубецкой Н. С. Основы фонологии. – Москва: Аспект пресс (2-е изд.).
140. Trumpa E., 2003, Dėl nekirčiuoto žodžio galo vokalizmo kiekybės ir kokybės Pelesos šnektoje // Kazimieras Jaunius (1848 – 1908). Tarmėtyrininkas ir kalbos istorikas. Konferencijos pranešimų tezės. – P. 64–65.
141. Trumpa E., 1996, Kai kurios fonemos /a/ ypatybės Pelesos šnektoje // Lietuvių kalba: tyrėjai ir tyrimai. Pirmosios lietuviškos knygos – Martyno Mažvydo Katekizmo – 450 metų sukakčiai paminėti. Konferencijos pranešimų tezės. 1996 m. spalio 23–24 d. – P. 33.
142. Trumpa E., 2001, Dažas a-tipa patskaņu kvalitātes pazīmes (pēc Pelesas lietuviēšu izloksnes datiem) // Baltu filoloģija. – Rīga: T. 10 – P. 145–158.

143. Trumpa E., 1998, Kai kurios dzūkavimo raidos tendencijos Pelesos šnekte // *Baltistica*. – T. 33 (1) – P. 85–94.

144. Trumpa E., 2000, Ilgųjų aukštutinio pakilimo balsių kokybė (Pelesos lietuvių šnektos Baltarusijoje duomenimis) // Tarptautinio baltistų kongreso „Baltų kalbos amžių kaitoje“ pranešimų tezės. – Rīga: Latviešu valodas institūts. – P. 182–183.

145. Trumpa E., 2003, Balsinių fonemų diferencinių požymių hierarchija pietų aukštaičių Pelesos šnekte // *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. – Liepāja, T. 7 – P. 100–110.

146. Tuomienė N., 2001, Ramaškonių šnektos *u*, *ju* kamienų daiktavardžių linksniavimas // *Paribio tarmių ir kalbų problemos: Tarptautinės mokslinės konferencijos, skirtos Europos kalbų metams, pranešimai*. 2001 m. balandžio 27 d. – Šiauliai: K. J. Vasiliausko įmonė. – P. 156–169.

147. Turska, 1995 – *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*. – Vilnius: Mintis.

148. Urbanavičiūtė–Markevičienė Ž., Grinaveckis V., 1992, Lietuvių tarmės. Fonetika, morfologija. – D. 2. – Vilnius: VPU.

149. Urbanavičiūtė–Markevičienė Ž., Grinaveckis V., 1993, Lietuvių tarmės. Fonetika, morfologija. – D. 3. – Vilnius: VPU.

150. Urbelene, 1967 – *Урбялене Я. Долгие гласные современного литовского литературного языка: Автореф. дис. канд. филол. наук*. – Вильнюс: ВГУ.

151. Uzdila A., 1963, Punsko (vakarinių dzūkų) tarmės fonetika ir morfologija. Dipl. darbas. – Vilnius: VU.

152. Vaišnytė N., 1994, Ramaškonių šnektos daiktavardis ir būdvardis (sociolingvistinis šnektos aprašas). Dipl. darbas. – Vilnius: VU.

153. Vaitkevičiūtė V., 1960, Lietuvių kalbos balsių ir dvibalsių ilgumas, arba kiekybė // *Lietuvių kalbotyros klausimai*. – T. 3. – P. 207–217.

154. Vaitkevičiūtė V., 1961, Lietuvių literatūrinės kalbos balsinės ir dvibalsinės fonemos // *Lietuvių kalbotyros klausimai*. – T. 4. – P. 19–47.

155. Venckutė R., 1964, Balsio e pakitimai tarmėse – Тезисы докладов научных работ 17 студенческой научной конференции, Вильнюс, С. 131 – 132.
156. Vidugiris A., 1959 a, Nauji darbai apie lietuvių kalbos tarmes // Lietuvių kalbotyros klausimai, T. 2. – P. 239–246.
157. Vidugiris A., 1959 b, Kai kurios Zietelos tarmės ypatybės.// Lietuvių kalbotyros klausimai, T. 2. – P. 195–214.
158. Vidugiris A., 1988, Iš etnolingvistinių santykių raidos Pelesos ir gretimose apylinkėse.// Lietuvių kalbotyros klausimai, T. 27. – P. 21–36.
159. Vidugiris A., 1998, Zietelos šnektos žodynas. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
160. Vitkauskas, 1980 – Виткаускас В. Некоторые особенности литовского говора в окрестностях Радуні // Балто - славянские этноязыковые контакты. – Москва: Наука. – С. 202–205.
161. Wolter, 1895 – Zur litauischen Dialektkunde // Mitteilungen der Litauischen litterarischen Gesellschaft Heidelberg. 20, 173–187.
162. Vol'ter, 1912 – Вольтеръ Э. А. Слѣды древних Прусовъ и ихъ языка въ Гродненской губерніи // Извѣстія отд. русскаго языка Имп. АН Спб. – Т. 16(4) – С. 151–160.
163. Zinkevičius Z., 1966, Lietuvių dialektologija: (Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija). – Vilnius: Mintis.
164. Žuravlev, 1986. – Журавлев В. К. Диахроническая фонология. – Москва: Наука.

E. PRIEDAI

a) Duomenys apie informantus

L – lietuvių k., B – baltarusių k., Lk – lenkų k., R – rusų k., 0 – nesimokė,
N – nežinoma

Pelesės, Baltiškės, Druskininkų, Dubinių, Leliušių, Pavalakės, Pāditvio, Piliūnų kaimai priklauso Pelesės parapijai. Ambrāzių, Jotautų, Kargaudų, Klaišių, Kuldziūkų, Mažeikių, Piliakalnio Smilginių kaimai priklauso gretimai Ródūnios parapijai. Gudėlių kaimas yra netoli Lydės.

Santrumpa tekste	Vardas, pavardė	Gim. metai	Gyv. vieta, (nuo kada)	Tėvo, motinos gimtinė ir gimtoji kalba	Gimtoji kalba	Kitos kalbos	Išsilav. (mokslo metai, kalba)	[rašo metai; kaip panaudoti duomenys disertacijoje]
V. V.	Vladas Valiukevičius	1930	Pelesa (nuolat)	Klaišiai (L), Pelesa (L)	L	B, Lk, R	2 L	1999, 2002, 1998 eksperimentai, tekstas
F. K.	Feliksas Kanevičius	1939	Pavalakė (nuolat)	Pavalakė (L), Pavalakė (L)	L	B, R	6 R	1999 eksperimentai
J. S.	Jania Stankevičienė	1919	Paditvys (nuolat)	Paditvys (L), Paditvys (L)	L	B, Lk, R	7 Lk	1999, 2002, 1999 eksperimentai, tekstas
T. K.-Š.	Tofilia Kamenčiūtė-Šimelevičienė	1935	Pelesa (nuolat)	Kargaudai (L), Pelesa (L)	L	B, R	7 R	1999, 2002 eksperimentai
M. K.	Marija Kruopienė	1920	Pelesa (nuolat)	Kargaudai (L), Pelesa (L)	L	B, Lk, R	7 L, Lk	2002 eksperimentai
St. Km.	Stasia Kamenčienė	1909	Pelesa (nuolat)	Pelesa (L), Dubiniai (L)	L	B	0	1995 sakiniai
M. Rk.	Magdalena Rakutienė	1912	Leliušiai (1927 m. atvyko iš Pavalakės k.)	Pavalakė (L), Paditvys (L)	L	B, Lk	0	1994 sakiniai, tekstas
S. K.	Stasia Kauzienė	1916	Piliūnai (nuolat)	N	L	B	0	1997 sakiniai
S. Mk.	Stasys Mikelys	1917	Dubiniai (nuolat)	Dubiniai (L), Gudėliai (B)	L	B	N	1994 sakiniai, tekstas
V. Šm.	Viktoras Šimelionis	1919	Pelesa (nuolat)	Pelesa (L), Kuldziukai (Lk)	L	B, Lk, R	3 Lk	1996 tekstas, sakiniai
A. S.	Antanas Stankevičius	1920	Paditvys (nuolat)	Paditvys (L), Pavalakė (L)	L	B, Lk, R	4 L, Lk	1994 sakiniai
M. Krč.	Marija Kriaučiūnienė	1920	Leliušiai (nuolat)	Leliušiai (B), Mažeikiai (B)	B	L, Lk, R	4 Lk	1996 sakiniai
A. Šm.	Antanas Šimelionis	1923	Dubiniai (1929 m. atvyko iš Druskininkų k.)	Druskininkai (L), Dubiniai (L)	L	B	N	1994 sakiniai
J. Lg.	Jania Lingienė	1923	Pavalakė (nuolat)	N	L	B	N	1998 sakiniai
T. Kn.	Tofilia Kanevičiūtė	1925	Pavalakė (nuolat)	Pavalakė (L), Smilginiai (L)	L	B, Lk, R	7 L, Lk	1998 sakiniai
J. Šm.	Jania Šimelionienė	1925	Dubiniai (nuolat)	Dubiniai (L), Jotautai (L)	L	B	N	1994 sakiniai
M. Vr.	Marija Varanauskienė	1926	Pelesa (nuolat)	Pelesa (L), Ambrāžiai (L)	L	B, Lk, R	4 Lk, R	1996 sakiniai

Santrumpa tekste	Vardas, pavardė	Gim. metai	Gyv. vieta, (nuo kada)	Tėvo, motinos gimtinė ir gimtoji kalba	Gimtoji kalba	Kitos kalbos	Išsilav. (mokslo metai, kalba)	[rašo metai: kaip panaudoti duomenys disertacijoje]
J. Kn.	Janina Kanevičiūtė	1928	Pavalakė (nuolat)	N	L	B	N	1991 sakiniai
V. Šmlv.	Vaclovas Šimelevičius	1931	Paditvys (nuolat)	N	L	B	N	1997 sakiniai
D. V.	Danutė Valiukevičienė	1932	Pelesa (nuolat)	Pelesa (L), Pelesa (L)	L	B, Lk, R	2 L	1998 tekstas
Z. G.	Zigmas Geležinis	1933	Dubiniai (nuolat)	N	L	B	N	1998 sakiniai
M. Ld.	Marija Ladišienė	1934	Pelesa (nuolat)	Pelesa (L), Pelesa (L)	L	B, Lk, R	4 R	1996 sakiniai
E. VI.	Elena Valiukevičiūtė	1936	Pelesa (nuolat)	Klaišiai (L), Pelesa (L)	L	B, Lk, R	6 R	1996 sakiniai, tekstas
M. Rg.	Marija Raginienė	1937	Pelesa (nuolat)	Pelesa (L), Piliakalnis (L)	L	B, R	7 R	1995 sakiniai, tekstas
V. Km.	Vladislava Kamenčienė-Nevierūtė	1937	Paditvys (nuolat)	Paditvys (L), Paditvys (L)	L	B, Lk, R	2 R	1996 sakiniai
B. Lk.	Bernarda Lukoševičienė	1938	Dubiniai (nuolat)	N	L	B	N	1998 sakiniai
G. N.	Genė Nečaitailo	1941	Paditvys (nuolat)	Paditvys (L), Varliai (Lk)	Lk	L, B, R	N	1994 sakiniai
J. J.-R.	Janina Juchno-Ruselevičienė	1946	Leliušiai (nuolat)	Leliušiai (L)	L	B	N	1999 sakiniai
M. M.	Marija Mindauiienė	1962	Baltiškė (atsikėlė iš Pelesos k.)	Pelesa (L)	L	B, R	N	1998 sakiniai

b) Šnektos tekstai

Stasys Mikelys, g. 1917 m. Dublnių k.

*vė·nai dūkraĩ! bū̄(o) jãũ| kæturo·likcĩ\\ m̄a.tai| jãũ_sæpciñ.tu.\\ klà.su. cæ|
p̄ælasó.(i)_jãũ| bæĩ.çę²²⁶\\| o_kitã| bū̄(o)! šašč̄i m̄etã.l̄eĩ\\| kur_kãt! kãtrã
varę.nó.ĩ\\| bo_v̄enã v̄ĩ.l̄nuĩ! kitã| varę.nó.ĩ\\| nu_yr nuvã.jom| cæ_vã| buro.kũs|
kò.lu.ķo|. rav̄e·c̄| á.nos abĩd̄vi| su_tó.ĩ \\| o_cæ_vã| kló·né²²⁷\\§ n̄æ| n̄æš̄iarę\\|
as²²⁸_kãrv̄es\\ ỹslã.idãũ| ganĩ·c̄| yr_šytó·j mažã! tí.jãũ\\| prad̄e·ĩ l̄'e.tũs\\ tòķis\\|
nũ| sakãũ b̄ĩ.ķ| ytó·j| mažã| ackr̄ido²²⁹| po_tvã.rtu| cãnã.jækã²³⁰\\| nũ|*

²²⁶ Šnekteje vartojamas ir senesnis žodis *gynėjo*.

²²⁷ *é* kamieno daiktavardis.

²²⁸ Informantui būdingas šlekiavimas.

²²⁹ Atbėgo.

²³⁰ Čionai.

po_tvá.rtu; ackr̀ido\| ɸr_stojó.s\| o_á.nos; prad'ě.jj_(α)žnα²³¹; gru.šā²³²\tí.
 bù(ο) tok̄æ| n̄æd'íd'el(ε)| ok_to.j_slí.vā\ gá.l' d'íd'èsn̄e\ n̄edāũ.çe bù(υο)||
 ka_prad'ě.ĩ lí.ćj\| ažn(α)_á.nos ackr̀ido\| ɸr_β'ep_(υ)ο s̄e.dó.s\ ank_akòško²³³;\;
 po_t'ó.j.gru.šũ\| o_má.nj; kai_kas_l'ē.p̄e| pasak̄ĩ.k\ kat_namó.\ait\| nù| aš atαjau|
 sakāũ aĩ.k̄it\| namó.\ sakāũ| tai_sakāũ; žugrá.užα\| v̄isa\| ažnā| š̄bitu.| sá.ko|
 n̄eĩ.sim\| bα_p̄ā.raisj; ir_v̄ē.l\ rav'ésim\| aĩ.k̄itj| n̄eĩ.na\| sakāũ| n̄æznāũ\| dár
 t̄iliv̄izaru| n̄æbũ(ο)| cík_rá.d'ijæ\ bù(ο)|| sakāũ | n̄'eznāũ rá.d'ijæ| j̄áũ| j̄áu_s̄v'ē.sā
 bù(ο)\|| ar_n̄æ| ar_dár n̄æbũ(ο); s̄v'ē.sós dár pas_muš_ùžv̄æštā²³⁴?|
 da.r_n̄æbũ(ο)\|| sakāũ| n̄æznāũ\| a(s)_skl̄ũč̄bij̄ũ²³⁵ rá.d'iju.\| sakāũ| grá.už\|
 tai_kó.k̄isj| sá.ko tu_gaspadō.rus\| kad n̄'eskl̄ũč̄b̄jei\|| wó.\|| nù| jir| m̄es_βitu.||
 aš| cík_ɸ'ep| n̄edāũ.çe acístó.j̄au\| k̄ā.bj žugrá.ud'ē\|| ažnā l'ē.t̄us\| ž̄iz̄ũlis tok̄is;
 v̄isá.i | ž̄iz̄ũl'ēis lašāĩ; lašāis\|| nù| sakāũ| n̄eĩ.natj| t(αi)_āš an̄ũ namó.\| βitai;
 pažur'ē.ć\| ɸr_āšj_ot| m̄etru.; stojāũs\ cík_āić| až_nat_šó.ko\ dukt'ē.|| t̄ā.t̄a|
 ɸr_āš\; o_āšj_j̄áu buwāũ su_ploščũ\| su_bašl̄b̄(kũ)²³⁶\|| ir| dukt'ē.; po_bašl̄b̄kũ\||
 ɸr_μ_ɸ'ep_(υ)ο m̄etru.\| gá.l' aštó.ni | gá.l daš̄b̄imć\| pav̄æj'ē.jom\|| tai_kāb
 dā.ũj!| tai_p̄er_mā. tu_plō.š̄cu.\| cíktā.jæka; š̄bitu_vā\| kai_ladaĩ\||
 ir_wot_mā.no²³⁷| ɸr_n̄æcigrĩžo\|| atā.jom po_tvá.rtu\| acigrĩžāũ\| n̄æραçé.ć.
 j̄áu_jó.s\| dukt'ē. sá.ko\| t̄ā.t̄a\| kurj_mus_mā.ma?|| sakāũ n̄æznāũ\|| āš
 nuskr̄yidāũ\| tai_j̄áũ; ɸr_αn̄ā| pas̄k̄é.l̄ē aĩč\| tai_n̄æ\| n̄æ_tó.j; kap_tō.jj| p̄ùs̄ej
 bù(υο)| tai_j̄áu_tó.j \ p̄ùs̄ej | pas̄k̄é.l̄ē bù(υο)| ɸr_lop̄in̄ĩ.s²³⁸\| ù(š); u(š)_šakò.s\;
 žuskāb̄in̄i.²³⁹| ɸ_αn̄ā gul'ĩ\|| wā \| mā. kok̄æ_n̄ælá.īm̄e\ bù(υο)|| o_tok̄æj bù(υο)\|
 a_jæ_jæ_jæ\| brańçĩ\| ó.jj\| çā.razj žmo.gùs; k̄iba_ji.l̄gāĩ n̄eçi.v̄ā.na_t̄ep\|

²³¹ Štai, aure.

²³² Kriaušė.

²³³ Ant lango.

²³⁴ Įvesta.

²³⁵ Įjungiau.

²³⁶ Su lietpalčiu, su gobtuvu.

²³⁷ Žmona.

²³⁸ Skarelė.

²³⁹ Vietoj priešdėlio už- vartojamas žu-. Šnekoje paplitusi senovinė bevardės giminės dalyvio galūnė ī <-*ę.

Janja Stankevičienė, g. 1919 m. Pāditvio k.

žīr| prači.vānāi| o_jó. nābūmo namīē| o_kap_ābwoče| mañi| vīsa| vīsa|
 pāwo.če| nāturē.jāu| né_lopīnūko²⁴⁰| an_galvós susrēšč| būmo pakawó.ta²⁴¹|
 o_pòtem, tí_kāp| tai| nu_kāp, tí.ná.i| jāu_ūr_pamīršāi| tai_pāwoče| ku|
 skō.t⁶ert⁶es²⁴²| tokāes| abrusūs²⁴³| tokūs| sukñælās| māno vīs| nu_sakāi|
 lopīnūko| an_šasčūnu. aīc| bažnī.čon| ūr_nāturū\k⁴o.m apsirānkē|
 tai_šæsuvā²⁴⁴| āprañge| ir| nuvējāi| o_pòtem| rūdēni. | nāt(a)²⁴⁵_āž|
 gr̄noz_dró_bes| nāt.o turē.jom| dāū.čel| tokós rēcīmīnes| grā.žus\ toki|
 tai_rūdēni. pærkū.nas| kīř.to tvár.tan| ūr_tí.tvár.tū būmāi| ku.lūosna|
 pakawó.jus | ir_toj_dró.be| sūdēge| ir_jó\ nē.ra|| ir_pa(s)_svā.cīmu. pas|
 pās| mo.tkā| jo| tai_jāu_da.r_būmo|| svā.cīmas\| nu_kāp_tu| nāū.tari.k²⁴⁶|
 jāu_vargāi| dvējis mētūs|| vīsos| kurós_cik| kur_kurū. ciktā.i_ūēp|
 pag_pāgrē.be| lapā.nkom²⁴⁷| tai_viz_grī.žo| ir_grī.žo_pas| na.mūosna| grī.žo||
 o_āš| nāgrīžāi|| ā. | grīšk\ var.k.ká.rvi. | vāšk_skrī.nū. | ā. | ūd| gá.l'ci
 sulá.uksu|| teb_wargāi| du_mētūs\ ūr| ūr_parā. | parā. | tai_vē.l\ dal'joṃes|
 tai_vē.l| būdavo.joṃes²⁴⁸| tai_nuvažā.ūo| li.dó.n| li.dó.n|
 tai_āl'etro(s)_stul(pai)| nu_āl'ektrū_s(--)| būmo dratai²⁴⁹ palá.ūži.cī|
 tai_kuñā.l.l| žūmušē| da.r_kap_jó\ nāžūmušē?| su_čabā.tais²⁵⁰| po_tu_drā.tu. |
 skraī.de| nāžūmušē| ní.ē.ko|| ā. | ā. | ūr_prabū.ta | vīsāp||

²⁴⁰ Skarelės.

²⁴¹ Paslėpta.

²⁴² Staltieses.

²⁴³ Rankšluosčius.

²⁴⁴ V linksniuotės daiktavardžiams būdinga galūnė -uva.

²⁴⁵ Labai.

²⁴⁶ Nekalbėk.

²⁴⁷ Per gaudynes.

²⁴⁸ Statėmės.

²⁴⁹ Laidai.

²⁵⁰ Auliniais batais.

Vladas Valiukevičius, g. 1930 m. Pelesos k.

žuvĩrĩnamĩ pĩrmul'á.usæ vá.nd'eni.\\ kat_á.nas| iš| jãũ| vĩ--| vĩ.rtaɣ_bu.t|
 sṽeik̃èsñis\\ nũ| patòm²⁵¹| tok̃æ_n_bliũ'danv| sũpĩ(l̃a)| a_patòm cùkro²⁵²| pr̃b̃ĩpĩlam
 cùkru.v| rašĩmaĩšom\\ paɣslá.--| pàs--| rašĩlá.iɣæ_tas_cùkrus|| dá.r_ũ(r) su_cùkruv|
 pãvĩram|| patòm| bliũ'danv| pr̃b̃ĩpĩlam| šãudã.lu.v| ɣškló.jæm| ir_ũnstã.tom
 skrĩ.nã.l̃en²⁵³| ɣr_ã.nos| i'ẽp_ũo pakrašćã.ĩ²⁵⁴| rankã_rãñkã_ɣr|| [bet koriusna
 supila?] kai_nãejĩmã| tai_korũosna\\ sũpĩlam| o_kãp| t'ẽp_tai| kap_ã.no(š)|
 šỹlta| an_dã.rbo| an_dã.rbo aĩ.nã| çãraĩ| tai_ã.nos| nãeraĩk̃æ ɣr_p'ó.s̃ẽ.t²⁵⁵||
 al'æ_bliũ'danv pr̃b̃ĩpĩlam| šãudã.lu| kat_ã.nos n'estã.pĩt²⁵⁶|| i'r| žũ_pò.ra
 valandũ.| žũ| kokũ. k̃æturũ.| ir_ũšrankã\\ wò_tò(kũ.)| d'ĩd'ẽšñi.| puodũku.
 kap_šṽitã\\ nu_ũt'ẽp| ɣr_šã.rãm|| nu_tai_rãĩ.k̃æv| cĩk_pã--| padabó_ç| jã.ĩ
 pas_jães m̃ædãũs ñẽ.rã| ta(i)_jãũ_šã.rãm| o_jã.ĩ i.rã m̃ædãũs| tai_nãeraĩ.k̃æ
 šã.r̃ã|_ã.nos|| [...]

dãũk| dãũk m̃ĩrusũ. bú.nã an_dũgno\\ nu_ṽẽ.l_ĩ.ti| kap_jãũ_jães | jãũ_šỹl.ta|
 čĩ.s_| čĩ_š̃ci.č²⁵⁷| rãĩ.k̃æ_jãũ| kat_ã.nos_jãũ| an_dã.rbo| aĩn(ã)|| tai_jũ.ĩ dãũ.çel|
 bú.nã pa'mĩrĩ.\\ tai_gã.l'| kat_p̃ær_ẽ_no_t'ẽp_wò| duotã.il_tai [...]

sã.ko| p̃olu'm̃õrtṽjẽ²⁵⁸_jãũ||_ã.nos| mã.žã jũ.ntã| ɔ_jò.s_jãũ| sujũžik| tai_gã.lĩ
 nãsutũ_p̃ã\\ nukr̃ũs| tai_gã.l'_jãũ| nãsuñk--|_ç_ã.nos tok̃ò.s_jãũ| kãĩ|
 ap̃m̃ĩrĩ._jãũ|| [kaip bitės dauginasi?] nu_kãp dá.uçĩnãš| t'(i)_i.rã| mo--|
 mó.tĩna\\ ir_ãnã| ap̃sĩvaiš̃bĩnã| tok̃ẽis tranãis_ɣr|| çæ_kur_wò| knĩ.gã| irã|
 ta(i)_ũ.n su.nũ(s) skãit'ẽ| tai_ãnã| dãũ(k) k̃ãũš̃bĩũ.ĩ| d'ã.dã| p'ẽr_pã.ra|| [o kaip
 pripildo korius?] jãũ| pakã.rk ro.mã.l.²⁵⁹| tai_ã.nos ɣr_pã.ćos|_bĩt'ẽs|
 kap_šcĩpros| pas-dã.ro k̃õ.rĩ.\\ al̃ẽ| p̃ær_kas| tó_k̃is| kab_m̃ẽ(s)_sã.kom| venzã\\

²⁵¹ Paskui. Galimi ir variantai p̃õtem, p̃õtom.

²⁵² Apie u ir o kamienų daiktavardžių mišimą žr. 1 išn.

²⁵³ Į avilį.

²⁵⁴ vns. įn. pakraščiu.

²⁵⁵ Póseti (?) „laikyti pagarboje“, plg. [LKŽ X, 545].

²⁵⁶ Neskęstų.

²⁵⁷ Valyti.

²⁵⁸ Pusgyvės.

²⁵⁹ Korio rėmelį.

váškas\|| tá(i)_iñ.d'ēzi| roṁá.lēn| nu_tai_bīēš áti.sæ| ʏš_v'ēnó.(s)| šal'ēs
 ʏš_ķitó.s| akxælàs prɪdà.ro|| tai_dá.r| dá.r ʏš_ķārto mó'tina náed'æda| ķāušðinu.‡
 al'æ_dá.r_ṁæ--| ṁæ.durñ\| bīēš àrhies(α) ʏš_abej_pùsu.\|| pà--‡| patòm_ʏtu.
 ṁà.du. ʏšranka| tadù_jāu mó'tina‡| ķāušðinē.lùz\ dá.da|| nù_ʏr| ʏš_tu.
 ķāušðinē.lu. ķirmælá.it'e| dá.ros| á.uga á.uga| pòtom_jāu| žukl'ijúojæ| bīēš| ʏr|
 išá.uga| nu_ʏšá.uga ʏšāi.do bi_bīē.²⁶⁰\| jāu|| kap_kadu‡| pàķel'it kō'r|
 tá(i)_jāu_raçì\| praslùbdo ʏr_ʏš| ʏšl'f'zdo²⁶¹\ bitá.it'e||

i.rā‡| to.ķi tranai\| jīšmeta\|| rùd'eni.| kap_jāu_à.nos_jāu| gamīnas an_ž'e.mó.s|
 tá(i)_júos| júos‡| ʏšvā.ro\|| bā| bɔ_já.i ka(p)_pová.sar|.| tai| jāu_rai.ķæ\
 kad_bū.(t) tranai|| čē.sān²⁶²| mó'tina šænà pra.žũ.na| tai| jāu já.unu. kàp_tai_s--‡
 à.nos ʏr_pá.čos| pašidà.ro já.unu. mó'ti.nu.\|| nù| tai_jāu_rai.ķæ| ka(t)_č'ē.j_tra--‡
 tais_tranais apšivaišint\| mó'ti.na|| an_anà.ti_kāp | kab_wa_ķnigoj_rášot_tai|
 ná.‡| ná_tān--‡| ná_skr.ná.lēj| apšivaišina| al'æ_ʏskrandα o'rañ\| ʏr| ir_paskuī
 grīšta\ t'ē.j| su_tais tranais|| an_an_vē.jāus\|| [Ar spiečiai ateina?] o_bū.na\|
 taiçi_pas_mūs| s'⁴.ō.mē(d) dū_at--| adbē.go\| spīecēi| svæcīmì\|| [Skrynelėn]
 skr.ná.lēn sul'ñ.do| ʏr_ňæ.žðinom\| ʏš_ķur' | koķi|| čæ_ɔñ_ķe| būuo| vī.l'nuj
 ma_su.nūz či.vā.na| ti_ɔñ_ķe| ʏšá.jo| bē'ga bē'ga\ sà.ko| bīēš\| bīēš ackrùdo||
 i.rà_çi tó_ķoz bīēš| važina_jie| jieško.nai²⁶³\|| á.nis| kap_ruōšasi spīēšcis
 tai_vī.zži²⁶⁴\| vī_zži viētos\||

[Kap vadinasi? Ieškonai?] jieško.nai\ nu| nù| á.nis vī_zži kur_viētos\|| nù_al'æ |
 návisadō.s| skr.ná.lēn\ skrañ(α)\| ķitu.ķart| isispe.f'e| ʏr_wɔ_sē.dō.s\ wɔ_ķur'|
 ṁæžagó.n\|| o_ķitu.ķart| bē'ga\|| ð| vīena_ķarta--| skr.ná.lēn| vīena|_ķarta‡
 āš_un mðj[æ]| du_ķilðmetrus\| vijaūs\|| tai| væ.rbō'n\| tí_u(n)_nāt_žu| náto.lī.
 bažnī.čos\| værbó.n\ susšé.do_ʏr|| [O kap pagaut, kap nuimt?] nu_ķà(p)\
 pagá.uč‡| rai.ķæ\|| kab_ṁe(s)_sá.kom| drobī.nos²⁶⁵\| lietūvīškai pó.pēčos\|

²⁶⁰ Gretiminis galūninio kirčiavimo variantas.

²⁶¹ Prasilupa ir išlenda.

²⁶² Laikui bėgant.

²⁶³ Bičių žvalgai.

²⁶⁴ Ieško.

²⁶⁵ Korėčios.

pašistatai\ ыр| to.kĩ| ká.šl| àpsukta| ʷot_šytoķu| skari²⁶⁶ḡ| kat_á.nos
 nábi.rĕ.t\ an|| nu_bú.na| pĩrkĉ| spĩcyjá.lna| spĩeĉĩnĕ\ važĩnas|| ĉæ_(ja)u_á.nas|
 ná| náskrá.mto²⁶⁷\ saķĩ.ĉ| ná_nælabai baisù|| koķó| sá.mĉo| ыр_vĩs_kašyñ\||
 ta(i)_jáu_kàp_ĉik mó.tĩnu.ḡ| ынmæsĩ| ta(i)_jáu_á.nosḡ| tadu_pá.ĉos\ aĩ.na||
 tí.tan_kašyñ| ar_tĩ| ar_ko.ķæñ šietan| nù| ar_tĩ.ḡ| jæščyķań²⁶⁸| kaĩniñ²⁶⁹_tĩ.
 šé.msí\ (j)áu|| á.nos| jáu_pòtomḡ| nu_ыр_dá.r| l.rà tokæ| kab_mĕs_važĩnam|
 kurá.uka²⁷⁰\|| su_dú.mais\ tai|| dú.mu. dúod²i| š_ыš_vĩršáu| ыр_á.nos| aĩna\|
 skrĩná.l(ĕn)ḡ| nu_á.l(æ)| o_ķĩtu.ķart| tai_bú.na ыр_tĕp\ ku.|| tí| náðà.lėní²⁷¹|
 tai_šá.ku.ḡ| atpjá.uńi| ыр| su_bĩĕm| vĩab\ ĉi||

Danutė Valiukeviĉienė, g. 1932 m. Pelesos k.

nù| kap_á.nolas²⁷²| prašvĩnavá.ĉijo žiėvu\|| ir_žĩėvás ji_pàsunėtėḡ| an_žá.mĕs|
 ik_tò.lej ĉi.vá.ńĉ| kò.lej | kò.lej jò. náĩšvažĩns_ķasḡ| á.nolu\|| nu_ыр_á.nasḡ|
 an_žá.mĕs atá.jo| ыр_pradė.jo vĩzdė.ĉv| jáu_ķat_ķur_jáu| ыš_pá.rapku|
 ынšĩstrá.jĩ²⁷³\|| nù_ыр| surá.do_sa.u| ĝaspadõ.ru.| ĝaspadõ.rus ji_pròjĕmė|
 nu_ыр_sá.ķoḡ| má.n pažė.žĩ.šĩ ĉæ_vĩskaḡ| sá.ķo| vĩa dariĉ\|| nù| atá.jo pová.sarыs|
 jáuḡ| ĝaspadõ.rus klá.usæs\ paš.jĩ.|| sá.ķo| tai_ķur_ š^uò.mæt| sé.šim| á.vĩžas\|
 vasaróju|| nu_sá.ķo| š^uò.mæt sé.ķim| klo.ńĕ.n\|| bæ_ná.(t)_to būs sáusumà\||
 tai_sá.ķoḡ| vĩa ižd'æks\|| nu_á.nĩs pa.sė.joḡ| klo.ńĕ.n| o_žmó.ńĕsḡ| ķĩĉĩv\|
 an_ķá.lnoḡ| tí_ķur| bæt_ķur| kat_ыšá.jo sáusumà| vĩa. jáu_ыžd'ėĉėḡ| ja.vaĩ| o_jũ.
 kad_žud'ærė.jo| ыš_tai ku_klo.ńĕ.j\|| nù_jáu ĝaspadõ.rusḡ| di.mojæv| sá.ķo|
 ыš_ķur_á.nasḡ| sá.ķo| galė.j žyńó.ĉ\|| nu_ál'æ_dá.rĩ| ĉĩ.lĩv| nĩĕko ná.sá.ķo\|| atá.jo

²⁶⁶ Šnekoje paprastai vartojamas variantas *lopínukas*.

²⁶⁷ Nesikandžioja.

²⁶⁸ Į dėžę.

²⁶⁹ Kame.

²⁷⁰ Bitininko dumplės.

²⁷¹ Neprieini.

²⁷² Angelas.

²⁷³ Samdiniu įsitaistyti.

k̄içì| m̄a.tai| s̄a.ko| j̄au kl̄a.us̄æs| pas_tù. j̄au| á.nol̄as\| s̄a.ko| kur_s̄^uò.m̄æt|
 sé.sim|| s̄^uò.m̄æt| s̄a.ko| an_ká.lno\| ba_ná.(t)|_to| s̄a.ko| bus_lú.çis\| tai_s̄a.ko|
 v̄isa ʁ̄šm̄iřks| ir_niēko| n̄æ.tu.r̄é.sim\| nu_ʁ| pa.s̄e.jo| an_ká.lno\| kat_ʁš̄a.jo
 lú.çis| v̄isu. žmo_nú. j̄iš| ʁ̄šm̄iř.ko| sup̄uwo| o_jú. kad_žud'ær̄e.jo||
 taz_gasp̄adō.rus| galvó.jæ| s̄a.ko| ʁ_kàs|_çæ tok̄ó.\| al'æ_dá.r. v̄is çì'l̄i|
 niēko_jam n̄æs̄a.ko\| nu| at̄a.j pov̄a.sar̄ʁis| nuv̄a. j̄ á.nis j̄au_ž̄a.m̄es| á.rç_j̄au||
 á.ra|| ažn̄a| v̄a.ž̄a| n̄æb̄a.š̄čyku.²⁷⁴\| ba.wó.tu.²⁷⁵| o_j̄au_žmo.nú. d̄aũ.çel||
 o_j̄au_t̄i. par̄e.ž̄i.ta| arkl̄i.s̄|| t̄as_j̄au žmo.gūs|_j̄au| j̄o_j̄au gasp̄adō.rus| nu_s̄e.m̄e
 k̄æp̄uri.| ʁ_p̄r̄ykl̄aũp̄e\| ʁ_p̄rad'ē. j̄ p̄ō't̄ærus\ kalb̄é.ç|| o_j̄au_t̄as| á.nol̄as|
 kap_á.r̄e|| ta(i)_ʁ_á. ʁ| ʁ_á.r̄e\| ʁ_ná.t|_n̄æ| n̄æp̄azdabó.jo\| nu|
 žmo.gūs|_j̄au| t̄as_j̄au. gasp̄adō.rus| ʁ_kàs|_çæ s̄a.ko| tok̄ó._çi?|| k̄ō'l̄i_a.na(s)
 s̄a.ko| t̄i_ná.t| k̄æp̄ur̄es\ n̄ænu_s̄e.m̄e?|| an_k̄ælint̄ó.ž̄i ž̄e.n̄o.s| v̄ē.l̄i_á.nis ʁš̄a.jo á.rç|
 á.ra|| ažn̄a_v̄ē'l̄i v̄a.ž̄a| n̄æb̄a.š̄čyku.\| o_j̄au_b̄iēdnu.| çik_p̄ō.ra žmo.nú. | aĩ.na
 ʁš_t̄ilo²⁷⁶|| a.rkl̄ukas| v̄is̄a.i bl̄ō.gas| | l̄ēdv̄a²⁷⁷| t̄i's̄æ|| j̄au_t̄az gasp̄adō.rus|
 ʁ_n̄ækl̄aũp̄æ| ʁ_ʁ_p̄ō't̄æru. n̄ækalba| ʁ_k̄æp̄ur̄es| n̄ænu_s̄æma|| o_j̄itas|
 j̄au_á.nol̄as| sto.jó.s| k̄æp̄uri. nu_s̄e.m̄e| p̄r̄ykl̄aũp̄e| ʁ_j̄ē.m̄e p̄ō't̄ærus\| kalb̄é.ç||
 taz_gasp̄adō.rus| da.bó.jæ²⁷⁸\| s̄a.ko| k̄às|_çæ_çi_v̄is tok̄ó.\?|| s̄a.ko| aš_n̄ægal'ũ|
 s̄a.ko| suž̄ynó.c\| k̄ō'l̄i_çæ t̄ēp\| nu_al'æ_j̄á.m| da.r_niēko n̄æs̄a.ko\| at̄a.jo
 š̄ækm̄a.d'ēnis| n̄æd'ē'l̄æ| v̄a.d̄a j̄au_j̄i. ba.ž̄ní.čon\| aĩ.nam| s̄a.ko| ba.ž̄ní.čon\|
 nu_á.nol̄as| s̄a.ko| nu_aĩ.nam|| nuv̄a.jo ba.ž̄ní.čon| sé.dó.s|| o_žmó'nes|
 ba.ž̄ní.čoj| v̄is_t̄as su_tuóm v̄is_kal̄.ba| v̄is_ũ.tar̄ʁj̄æ| v̄iena(s) su_k̄it̄u|
 v̄is_ũ.tar̄ʁj̄æ|| o_v̄i| v̄a.l̄inas| v̄is_an_sku.r̄ó.s rá.š̄o| já.uç̄o|| rá.š̄e| rá.š̄e| rá.š̄e|
 v̄isu. tu_skū.ru. žur̄a.š̄e| ʁ_j̄au_n̄e.r ku(r)_raš̄i.c\| ʁns̄ikab̄ino| c'ēj du_v̄ælin̄a|
 ʁ_dav̄a.j̄i| tu_skū.ru. j̄au_t̄i.s̄ç\| t̄i'so| t̄i'so| t̄i'so| ʁ_j̄au_ o_žmó'nes|
 v̄is_kal̄.ba\| ba.ž̄ní.čoj| ũ.tar̄ʁj̄æ\| ʁ_j̄au| n̄e.r_kūr_j̄au| raš̄i.c_j̄au\| á.nis
 ʁns̄ika.b̄ino| v̄ē.n̄a(z) žu_v̄ieno| ḡa.lo| k̄īta(z) žu_k̄ito| ḡa.lo|| ka(p)_p̄rad'ē.jo

²⁷⁴ Numirėlj.

²⁷⁵ Turtinga.

²⁷⁶ Iš paskos.

²⁷⁷ Vos.

²⁷⁸ Žiūri.

tu_skü·ru. tí·s̄c| tí·so| tí·so| tí·so|| ыр_тó·j sku.rà trú·ko| á.ni.s| ka·b_vĩr.to|
 aṗe_síenas| víenas víenó.j| pùsej| k̄itas k̄itó.j| pùsej|| o_tas_á.nolas| vis_rá.çì\ vĩa||
 ыр_pazgùryno²⁷⁹ gá.lvas| tas_á.nolas| ka·d_žùs̄j^u ok̄ej| v̄i| an_visó.s bažní·čo!|| ċ̄j̄j
 ańola| ċ̄j̄j v̄isi_žmó·nes| ċiktá.jæka pazdabó·jo| an_jó·| sà.ko koçis| sà.ko|
 k̄iba_duř.nas| kó_anas sà.ko| bažní·čo(j) juðk̄æs\|| nu| pará.j na.mō·| tadū_jāu
 ċ̄m̄e gaspadō·rus pas_jī. klāusín̄e·c̄|| sà.ko| tai_kō·l|_tu tēb_v̄is darai\| sà.ko||
 kab_vā.žē sà.ko| n̄æbāšćykus| ba.wó·tu.| tai_tū| sà.ko| ыр_n̄æpr̄yklāuṗej| ыр|
 ыр_k̄æp̄ur̄es| n̄æn̄išeṗej| n̄iēko\|| ba_ā.nas| sà.ko| ā.nas sà.ko| n̄eçá.ra(z)|
 žmo·gūs\| ā.nas sà.ko| žiēwo n̄æwō·rtas²⁸⁰\|| tai_sà.ko| aš_n̄æpr̄yklāuṗāu\||
 nū_(o)k sà.ko| ka(b)_b̄iēdnu| vā.žē?|| o_ka(b)_b̄iēdnu.| vā.žē| ā.na(s)| sà.ko|
 šč̄e.s̄l̄ī·vaz\ b̄uwo|| ā.naz| žiēwo wō·rtas\|| tai_aš_pr̄yklāuṗāu| sà.ko_ыр|
 ыр_pō·t̄ærus sukā|b̄ejāu|| o_kō·|_tu sà.ko| bažní·čo(i)· juok̄eis?|| bažní·čo| sà.ko|
 n̄eš̄eka²⁸¹· juok̄cis|| nu_sà.ko| v̄isi_žmó·nes| sà.ko bažní·čo| v̄is_ũtar̄yæ|
 ũtar̄yæ| ыр_ũtar̄yæ| o_v̄ælinai an_sku.ró.s| rá.š̄e| rá.š̄e| rá.š̄e| ыр_n̄æb̄uwo
 jāu_kur̄| ra.s̄i·c̄|| ыр_prad̄ēj̄j skū·ru_tu. tí·s̄c| tí·so tí·so| ыр_rastrá.uk̄e²⁸²|
 ыр_sà.ko| v̄iř.to\|| víenas víenó.n| pušen| k̄itas k̄itó.n\ pušen| ыр_pazgùryno
 gá.lvas\|| nu_ыр_sà.ko| aš_n̄æȳns̄itur̄ej̄jāu²⁸³| ыр_žùs̄j^u ok̄āu\|| tadū_jāu_ā.nas|
 sà.ko\|| tai(s)_k̄iba_tu sà.ko| ā.nolas| ka(t)_tu_v̄içā| sà.ko| raç̄ej̄j̄e?|| nū |
 ыр_tū.kart| pragāi·šo\|| pragāi·šo tas_á.nolas| | ыр_jī. žiēvas pr̄yjet̄e|
 dangūñ|_ыр_||

²⁷⁹ Susikūlé.

²⁸⁰ Nevertas.

²⁸¹ Negalima.

²⁸² Suplėšė.

²⁸³ Neiškenčiau.

Stasys Šimelionis, g. 1923 m. Pelesos k.

pas_mūs| bũ^o klúonas\| jĩr_s^e_s sviř.naz\ bũ^oo|| jĩr_^om| ĩtu.\| tvá.rtaĩ\| ĩr|
 nu_ĩr_ná.maz\ bũ^oo|| vĩ| vĩsĩ| šáudaiz d'ęnk^oĩ.\| nu_ĩr_mēs\| žbnot| ankščáũ\|
 kap_ąš| átĩ^oenu\| tai_| dāũk_ąš à'ĩ^oenu| tai| dāũg bũ^oo| jĩr| nó^ors mēs
 ĩr_šáudaiz| bũ^oo pād'ęnkta\ vĩa\| nu_kaip|_tai| ģi.vá.nimaz| bũ^oo|
 ĩnksmēsĩ(ž)\ žmo.nũ. || ^{mu}| žmó_ńez | bũ^oo ,ĩkĩn'ĩeĩ²⁸⁴ | žmó_ńez | ĩtu.| á.nĩs
 ċi.ķę^ojo| t^oĩ.ķĩ^obu.| ģę.ru.| ĩr vĩa | || o_jĩ.ta(ĩ)\| ĩċie^okap| žuvá.ĩ| balšávi.kai|
 trizd^oešbum^o| d^oĩ^oęvintaĩs m̃a.tais\| tai_jĩ^o| sugad^oino žmó_ńes\| jáũn jáunũs\|
 nu_ká.\| jáũ_dabax^o_ĩr| ģę_ċie^o žmó_ńes\| tai_dá.r_ąš šęnó_vĩška(z) žmogũs^o||
 tai| jáũ_átĩ^oenu\| kax_tai| m̃a.no t^oęṽa.liz| dá.r| bũwo| m̃a.no prō_šęnēlei| bũwo||
 ąš^o| dāũ.(k)_ku átĩ^oenu|| ĩr_wē| pas_mūs|_u. | nũk| nũ_jáũ no(k)_klúono| aĩsũ
 ĩr_ąš| ĩr_toláũ\| p_p_pá.sakošũ\| žbnot^oe| pas_mūs| kàs\| pá.vard'ę(s)|
 sukraipĩtos| kat_vĩs pá.vard'ęs| ĩękũ. kuńiċę_ľei\ mūs ĩtu. sukraĩ.p^oę||
 krĩkščbũimust| ĩr| ģę_tais| vardais| al'ę| jĩr_pá.var'd'ę.m\| al'ę| pá.vard'ęz| dá.u
 koķęs á.nĩs no.rę.\| jeĩgu_ąš| šbmel'ó.nĩs²⁸⁵| tai_šbmel| bš_marĩ. parąšę\|
 jeĩgu_ąš| vĩtuko.nĩs | | tai| vĩtukó_ńis\| ĩr_vó. pas_mũ.s| vĩa| ĩ| šl'ęk^oĩ| ĩ(š)_šl'ę^oktu.|
 pá.vard'ęs\| vĩa^os sul'ęnķitos| pá.vard'ęs\| ó. | mūs tokę priespáuda\ bũ^oo|
 už_ľękũ. akupá.cbijos| m̃^oes| ąš_ęjáũ\| iš_kar.to moķĩ^oklon| pražós mo.ķĩ^oklā
 bũ^oo ľękũ. ĩr_ľ'ętũvu. moķĩ^oktaf\| tai\| ajáũ| mo.ķĩ^oklon\| nu_tai_ká.\ paskuĩ|
 ľękai| ģĩ^oęznāũ k^oĩ^oelintaĩs m̃ę.tais| trizd^oešbum šaštaĩs| ar_ár| trizd^oešbumċ|
 tračais\| žũdrāud'ę| ľ'ętũvu. mo.ķĩ.klā\| sũvĩaĩ| t^oik_skait^oĩ.klā\ ľiko|| ĩr_tai|
 tai_m̃^oęz d'ĩktá.ndu. | | t'ęn| ģĩ^oęznāũ | ku_ąr| ąr mazurĩ^o(e)| ar_koķę| ĩtai_bũvo|
 mũs| ģtu.| vędęję | ĩtó'ĩ| ę_skaitĩ.klos\| tai_m| mēs| rá_šęm d'ĩktuóĩ.²⁸⁶| tai_a.nā|
 mũms | tai_átā.ĩ | | žan| ĩċie^o | ľękũ. pol'ĩ^osbũę| pási bañ.d'ę\| nakčũ vęlāũ. ĩtó^os
 paró.s| o_m̃ęs_ċę m̃^oę| koķi_šašies(ą) ar_šęptĩ.nĩesa| bęrnũkai| šę_żim|

²⁸⁴ Įvardžiuotinės būdvardžių formos pietų aukštaičiams paprastai nebūdingos.

²⁸⁵ i kamieno formos.

²⁸⁶ Diktantą.

υ(r)_rá.šom d'iktúotí.\\| anà: j̃au kap_suprá.to| vaikai\\| sá.ko| kavó.ķit²⁸⁷\\| mēs|
 pali_stá.lu. sé'dim| t'erpú.i| an_an_ķá.lu. d'ē.ķit| tai_kāt| atais| tai_kāt|
 žĩ·ryt| ынаї.на| kōmēndá.ntas| polĩ.сѳjos l'ankú.1|| ĩr(v)_an_ĵo.s| k^μóm
 žyśiĩm.dot\\ sá.ko| mēs| kni.ġ'elàs pad'ē.ji.\\| sá.ko| tai_skaitĩ.kla| sá.ko| l'etūvīškas|
 sá.ko| kni.ġel'ēs\\ pad'ē.ji| o_ĵ'ē.1| nu_žyinaĩ| pa_pasido.má.ų| o_ķàs\\ sá.ko
 an_ķá.lu_čā| ko.ķē d'iktúot'ē ċānā.j?|| kās_čā rá.šo\\?|| tai_prá.ųda| tadā.|
 nūbāud'ē tā.| mazurá.ife\\ ar_ar | čur'lon| n'ēžynāũ\\| koķæ_tai būmo
 pavard'ē_ĵo.\\| āš_ĵau šeņei_tai| n'æatm'enu\\| dá.r_ċik| turē_ĵau šæpċi'nis
 mæf'æliūs\\|

Magdalena Rakutienė, g. 1912 m. Pavalakės k., nuo 1927 m. gyv. Leliušių k.

kap_n'ebá.ščykas ċik_numĩ.ršta| ta(i)_jĩ: kap_nūprāusæ| tai_ā.na: vand'enĩ
 šyлтаñ pabú.na| ā.nas rasiñveĩ.do²⁸⁸\\| ыр_вє.л'_nastrũkai²⁸⁹\\ rasižó.do|| šbũ^μoz
 nastrũs| ĩfeb žũryša| pakā.| pakol_ā.nas: n'æžušũ'la\\| υ(r)_rankà(s) sũryša|
 ыр_kó.jæ(s) sũryša| àpautas\\| rañ.kosa| ы-- tó.j pra--| jæ.igu žanó_tas| tai_pra:
 para--: ċ'ē.šē²⁹⁰\\ rankà| jæ.igu bā.rnas| kairē.\\ rankà|| ır_abrozē'l'i jĩnd'eda||
 nū_jir| jir_gũ.l'i| o_paskui: kap_raĩ.ķæ rakščyñ²⁹¹| d'ē.ċ| tai_ũnd'eda rakščyñ|
 ыр_nūvæža kα--: ba_žyinaĩ| v'æžy| tai_krá.tos| a_tĩ.ĩ| àtvæžē.| a_tĩ. an_kařĩnũ.1|
 jĩr--: jĩ.ĩ pa--| apšlũosto| ba_vīsà(b)\\ bū.na|| kurié_ыр| ыš_nastrũku.1 b'ē.gā|
 ыр_vīsà(b)\\ bū.na|| ыр| àtryša rankàs| àtryšā kó.jæs| ыр_gá.lvu_αt--: gá.lvu.ĩ
 tai_kap_n'æ| n'eiñā n'ieķur ыš nastrũ.1| tai_tai: ā.nas| ыр_vakarè\\ bū.na j̃au
 àtryštas| ċiktai| ċĩ'stas\\ bū.na|| o_ķāp: umā.r²⁹² n'æčĩ'stas| tai_vakα--| ыр_vakarè\\
 bū.na|| nu_ыр_vīsā\\| o_túo(š)ř: šnũrukũs²⁹³| ká.m labai ská.užā²⁹⁴ kó.jæs|

²⁸⁷ Slėpkite.

²⁸⁸ Atsileidžia.

²⁸⁹ Burna.

²⁹⁰ Dešinė.

²⁹¹ Į karstą.

²⁹² Mirė.

²⁹³ Raištelius.

rankà(s) | sùka | tai_mó'tær̃is jìma d'è.l'si.-- | jir̃ | ar_vî'ru | ar_mó'tæ-- |
 mo.fær̃išķeĩ\\| aň | an_pær̃vîdo²⁹⁵ | r̃iša | kur̃eĵ_vî'rai da'rbujæ²⁹⁶ maš̃inom |
 traktorais\\| ыр | bú.na prastù'dita²⁹⁷ | š̃ùtas | ыas_pær̃vîdas\\| tai | r̃iša\\| nu_jir̃ |
 má.č̃yjæ²⁹⁸\\| ыр_labaĩ ģeraĩ | bú.na\\| nu_wòt ыр_vîsa\\| žu_žùkaše\\|
 òt_kl'æbõ'nas | li.dò.jĩ | ыр_mùs | kl'æbõ'nas | p̃irmà ṽe.l'niēko | ñesà.ķe |
 al'æ_tai_mòjæ | kab_vაზზიე(j) j̃au_à.nas | kur_to.lâu | tai_tēbġi gá.l'nok |
 no(k)_kl'æ.bo.nù. | ar_gá.l'nok | š̃væñ.to t̃é'vo | ar_gá.l'nok | no(k)_kò. |
 da.ġirdo | p̃irmà d'è.j | aň | žá.m̃es_t̃i. | ar_t̃i.ká.pu | d'è.j | ar_adi-- | d̃yvõ'na²⁹⁹,
 koġi_tur̃é'jo | [...]an_rakšč̃ġ's | kló'jæ | o_da' | kl'æbõ'nas sà.ķe | ñægá.lima |
 j̃æ.igu nó'ry | an_žá.m̃es | pakló'ci | tai_da.rĩ | ñġ'ko | o_an_rakšč̃ġ's ñægá.lima |

Viktoras Šimelionis, g 1919 m. Pelesos k. (įsiterpia Marija Šimelionienė, g. 1923 m. Pavalakės k., dab. gyv. Pelesos, k.)

àš | j̃au | kap_kurcõ'kas³⁰⁰ | ta(i)_ыр_kvaiĩlas | [ñækvaiĩlas | kò. | tu kvaiĩlas |]
 tēb | galù papà.sako.ć | kap_lâukaĩ vad'inas | kàb_vā | kà(b)_bā.los | ó. | itai |
 až_galù | papà.sako.ć | kat_j̃au_āš | [tai_põ'ryk |] užm̃irš̃au | d̃auk | nù_tai |
 nu_da' | prad'ė'sim | nog_žùgrumcu. | žùgrumcis | paskum | pustĩ'nos | ma'ġeĩ |
 b̃ændrò_ṽe | c̃æ_vā daba' | š̃yó.j | p̃ùs̃eĵ | s̃ed'ė'jimas | žùķel̃is | μò | tai_vad'inas |
 l̃aukaĩ | o_tēh | tolâu | j̃au | kaiġġi_ġe | p̃rydu'kai | na.(t)_tēh | tó.j šal'ij |
 t'ēn_ṽġ. | ic̃ġej_vā | [bùs̃ilo l̃izdas |] bùs̃ilo l̃izdas | vad'ino | m̃iškas | tokz_bùyo |
 á.ukšt̃a(s) s̃æniãũ | tai_tēh_ыр | klo.nù(s) | stà.t̃eġ | ir̃ | kàs_ka nor̃é'jo | ыр_namù(s) |
 stà.t̃e_ыš | ыš_tù. | ыš_m̃iško | nu_wo_c̃æ | tolâu | daba' | vad'inas | itas |
 wo_c̃æ | j̃au | dund'ã.klis | m̃iškas | paskum_žùp̃æġkis | vad'inas |

²⁹⁴ -ia kamieno veiksmazodis.

²⁹⁵ Ant juosmens.

²⁹⁶ Pagrindinių formų priesagos -uiti, -uja, -ujo.

²⁹⁷ Peršaldyta.

²⁹⁸ Padeda.

²⁹⁹ Paklotę.

³⁰⁰ Kurčias.

*paskui á.ukštakėlis\| kęĩ.čulis\| mĩškias\ vadinos\| tėn\ un\ tój\ pùsė(j)\ jáu\|
o_ćæ_á.ukštakėlis\| o_ćæ_žùvaris\|| nu_br_vĩskas\||*

Elena Valiukevičiūtė, g 1936 m. Pelesos k.

*nu_dá.r\ itai dá.r\ stá.fė itai_dá.r\| má.no tė.vũ tė.vai.\| žiėdaz\ bùu\| žiėdaz
bùuo_ır\ ır_bó.ba\ bùuo\| tai_stá.fė\| ta(i)_iř_kar̃to\ va_ćæ_va bùu\| itai
kap_sá.kom\ kamarà\ va_ćæ_va bùuo\| tai\ ař_dá.r paćì\ po.mė_ćiju³⁰¹\| tai_ćæ\|
bùuo da.r_kĩtas\ va_ćæ_ká.mĩnaz\ bùuo\| al'æ_jáu_pòtėm\ pãũkřtes\| ná.t^o
vá.rnos\ vã.da\| tai_lĩzdus\ vã.jæ\ itan_và\ túosna ka.mĩnúosna\| ta(i)_ė.mė\ tú.\|
jĩsãř.d'ė\ ká.mĩnu.\| tai\ bùuo kurnã³⁰²\| iř_kar̃to pĩrkã_çi\| kadũsći³⁰³
çi_nãbùuo\ tu_và\| ta(i)_kũ.rnoz\ bùuo pĩrkos tokòz\ bã_ka.mĩnú.\| dú.mai\|
va_ku.rĩ.nã\ kamaró.j\| tai_bùuo taz_gã.laz\| dá.r nádastrã.jita³⁰⁴\| tai_ćæ_va
mėš\| itò.j kamaró.j\ çi.vã.nom\ ćená.i\ itań\ galbì\ çi.vã.nom\| tai_dú.mai\|
iř_kamarós aĩ.nã\ ka(p)_prvĩ\ itai adá.ro\ durbĩs\ ır_kurã.nã\| jáu_tĩ.kró.sńi.\|
o_ká.mĩno\ nãprãvėsta\ tai\| tu_dú.mu. ka(p)_prvĩvėina\| t(ai)_a.kĩs\ ař_nã.t\|
jė.da\ uo_je\| kadũsći(i) ır_řviesõ's\ çi_nãbùuo\| tí_kãp ito.kĩ\| žybĩñ.ći³⁰⁵\|
ař_paćì\ po.mė_ćiju\ tai_d'ĩėdas prvĩská.ldo\| to.kũ. dro.zgũ.³⁰⁶\| prvĩská.ldo\| to.kũ.
dro.zgũ.\ padã.ro\| kai.\ nu_iř_lanf'ã.lu.\ tokũs\ papĩlavó.jã³⁰⁷\ tokãs_kai\ sãurã\|
lanf'ælãs\ ır\ kai_dro.zgũ. prvĩská.ldo\ á.nas_ır\ ır_itu_và\ ır\ iřd'ėda³⁰⁸\ kul'elá.itĩ.
sũrĩsã\ ır_iřžo_vĩna\| ır_pòtėm to.kĩ. padã.ro_kai\ nu_ã.p\ tokĩs\ invarĩta_kad\|
žybĩñ.ći.\ padã.ro\| tokĩs_vã tėp_vã\| tėp_jáu_uò sud'ėta\| tėp_uò_kai*

³⁰¹ Prisimenu.

³⁰² Dūminė.

³⁰³ Kažkada.

³⁰⁴ Nėpristatyta.

³⁰⁵ Laikiklį balanai.

³⁰⁶ Balanų.

³⁰⁷ Pripjausto.

³⁰⁸ Uždeda.

*žvìetas*³⁰⁹ *sud'eta| sud'eta tas_và| bl'ë_ξ nu_tokòs_kai| kai_bl'ë_kos*³¹⁰ *sud'eta|*
ir_çæ_va pã.rrvìšta|| itep_μò| pã.rkalta á.nos| ir_çæ_iñ.d'ed'ij uò_drõ_zgu.| ir_ìr|
o_ñé_| kítañ_| šó.nan iñ.d'æzi| ir_d'à.ga\| tó'j dro_zgà| žìbæ\|| bæ_šviesò.zl_çi|
tæp_kurá.nom|| nùl_ana| pokì_tó'j sud'æga| o_n'è_| tai_jâu_kab_gá.las|
liëkç|_tai| tai_jâu_turò| žìbini\||

Marija Raginienė, g 1937 m. Pelesos k.

nù_| o_kap_àtaina_jâu| gavë_ñæ| nu_tai_dà.rë| dà.ro prvìsmænu| mã.no mamà
*sal.dì.*³¹¹ *to.kù.|| ruçìnu. mî.ltu_| pròmala| ruçũ_| isijó'jæ| minkšt'æsnù_jâu| ir|*
*žumaišo| ir_pã.čun apsá.l'd'ina|_vìs| òtu_| paværé'jæ*³¹² *pã.čuj| paskuì jìma|*
ištì.sæ| vá.ńd'ëno šá.lto iñ.pìla| ir_vë\ pã.čun|| nu_ta(i)_anà| apsũ_| apsá.lsta|
*to.kæ_bù.na| sal'dì|| tadù| ištì.sæ_jâu| ir_atá.ušbina| ir| tokon_d'ëškon*³¹³ **
ku_dúonu. kã.pë| maišë|| tai_to.n_d'ieškon sùpìla| vá.ńd'ëno| dá.r| atla.ižæ|
žuvìryna|| [atsidūsta] o_kaiñi_ñe|_mus| to.kæ_va_ító'| šyú'j kamëñćieñe
ku_nuñešit| sã.ko| àš| tokòs_ńæga\ padarí'c|| mã.no_ńæsal'zi\ to.kæ|| ta(i)_anà|
àtr'ëša| tó'ku. blü.dùku_| mî.ltu_| ыр_je\ karturñ padà.ro mã.no mamà|| [juokiasi]
tai_pas_mùz bùμo šæptí.ñi vaikai|| tē_vùkas ыр_mamà| d'ëvì.ñ| d'ëvì.ńiesà\|
tai_kap_apsé'dam|| apliñ.kui stá.lu.|| tai_kã_çi| to.kì_| žìd'ëi_| òtu. púodu_|
yšvã.rda| bú.lwu.|| tai_kur_çi t'en| an_kò.kos l'ëkšt'es_ńæpìls| al'æ_tó'ku.
paklo_tùki_| žukló'jæ| jìšpìla| blũ.du. žizùli. sal.dëš| pròpìla| ыр_vaikai apstó'ji.
teb_vá.lgo| teb_vá.lgo\|| [juokiasi] àtaina vakaró'tojos| ыр_tó'm\| ыр_tàs
vaišbina|| [juokiasi] o_ankšćau_çi| gavë_ñæ|| taiçi_ńægá.lìma|_ńævá.lgo|_ñi_su|

³⁰⁹ Dvejetas (?).

³¹⁰ Skardos

³¹¹ *saldė* „toks pasninko valgis iš miltų“.

³¹² Paverda

³¹³ Į kubilą

*nī_su_mē_sū| nī_su_lašyñeīs| nī_su_niēkom| rāĩ.kæ gañe:t̥| s̥epti:næs
 n̥æd'ē:læs|| nū| tai| tai_kaladnī'kas³¹⁴ ; tai_sā.dg. |*

³¹⁴ Šaltibarščiai.